

HOLMI

XVII. évfolyam 4. szám

2005. április

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Szabó T. Anna*: A felnőtt gyermek (Napló,
jegyzetek) • 371
Azt mondjuk: tűz • 373
A mai nap • 374
- Mesterházi Mónika*: Olvasónapló József Attiláról • 376
- Kovács András Ferenc*: Néhány hamis médaillon • 380
- Parti Nagy Lajos*: Altató • 383
- Fejtő Ferenc*: József Attiláról (Verseinek német
fordítása elé) • 385
- Petrovics Emil*: IX. kantáta. *A Dunánál (Részlet)* • 391
- Báthori Csaba*: József Attila németül • 393
- Petri György*: „Én istent nem hiszek s ha van,
ne fáradjon velem...” • 404
- Valachi Anna*: Egy tabu föltárulkozása (József Attila,
Illyés Gyula és a közös múzsa, Flóra
kapcsolata) • 415
- Jeney Zoltán*: Öt dal József Attila verseire
(II. tétel: *Segítsetek...*) • 447
- Domokos Mátyás*: *Kétes létben a bizonyosság?* • 449
- Tverdota György*: Harmatocska • 454
- Pór Péter*: Szavak a kocka hetedik lapján • 461
- Miklya Zsolt*: A dallam nem
Ars poetic, ád • 473
Tudom, nem is • 473

Lengyel András: Megújulás vagy deformáció
és bomlás (A József Attila-irodalom
áttekintése) • 474

Rába György: Előidőből legendába • 493

• **Fővárosi térzene** •

Bednatics Gábor: Urbi vel orbi? (A nagyvárossá érő
Budapest lírikus megjelenítései
a századfordulón) • 494

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság

Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)

További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)

Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00

Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Szabó T. Anna

A FELNÓTT GYERMEK

Napló, jegyzetek

*„Szólj hát, mit tegyek én, hogy szeress
ha sírva fakadok, ne neved*

.....

.....

*Mint a motor, mely már begyulladt,
de nincsen útja és nem indulhat,
olyan vagyok s ha bátrabb volnék,
értelmetlen szavakat szólnék.”*

Halandzsa: kamaszkamaszkamaszkamaszka. Álarcos bujkálás, kifejezhetetlen érzelmek rejtegetése, a nemiség ébredésének szűzen is mindentudó gyötrelme és eksztázisa. Berobban a belső égésű motor, sírás táplálja, ábránd és lüktetés, de nem tud megindulni az ismeretlen úton, a másik felé, fél a megszegyenüléstől, pedig legszívesebben makogva-vakogva nekirontana, ököllet ütné, ölelné: vegyél észre, hallod, szeress már, szeress.

Nincs reménytelenebb, mint a kamaszszerelem. Naplómba írtam József Attila töredékét, alig tizenöt éves koromban, egy plátói lángolás tetőfokán. Ez az a korszak, amikor a szenvedély erősebb, mint a test, amikor a kiszemelt lény pusztá látása is vihogó rohangászásra készíti a töretlen csikó kamasz lányt, amikor a mit sem sejtő fiú véletlen közelsége, ruhájának futó érintése fetiszszta borzongással, forró, remegő szédülettel erőszakolja ránk a képtelenül intenzív, testetlen szerelmet. Egy levegőt szívni valakivel. Lépni, ahova ő lép. Lebontani az ént, hogy ő lehessünk.

*„Topogásod muzsikás romlás,
falam ellened örök omlás,
düledék-ármányán ringatózom,
leheletedbe burkolózom.”*

Futottam zuhogó esőben a busz után, amire felszállt, hallgatóztam utána, álmodtam róla, néztem-néztem az ablakból, és azt gondoltam: most megbűvöllek. Nem ő kellett, de mit tudtam akkor. Az érzés kellett, hiszen még nem fáj igazán, nem mártott tüzes kohóba, edzeni; csak melegített. Nincs reménytelibb, mint a kamaszszerelem. Gyermekként mi magunk vagyunk a világ, miértünk van a világ, mi mozgatjuk a világot. Kamaszként kivet magából az egység, és forgatni kezd az örvény. Csak bele ne füljünk. Csak próbáljunk visszakerülni a panteista teljességbe, és akkor minden egész lesz megint. Ez a remény telített. A naplóm első oldalain ez a vers áll, végig:

*„Áldalak búval, vigalommal,
féltelek szeretnivalómmal,
őrizlek kérő tenyerekkkel,
búzaföldekkel, fellegekkel.”*

Leírtam mindjárt két példányban is – talán magamat győzködtem? Hogy a *féltés, kéreés, romlás, omlás, düledék* helyett inkább az *áldást* és az *ölelést* lássam? Ugyanúgy, mint a szintén lemásolt RINGATÓ-ban? (Ring a tó: a *tavi csókolás* testetlensége; a vágyotról való lemondás nagyúri gesztusai.) Dallamot is szereztem hozzá, dúdoltam naponta, mint egy imát. És vigasz volt az is, hogy lám csak, ezek szerint korántsem megalázó a viszonzatlanság: nem magány, hanem önállóság. Az érzésért szeretni – már ez is aján-dék:

*„Mindegy, szeretsz-e, nem szeretsz-e,
szívemhez szívvel keveredsz-e,
látlak, hallak és énekellek,
Istennek tégedet felellek.”*

Itt nem az árva József Attila gyermekien vad, kétségbeesett, gyilkos-öngyilkos önzé-se szól, hanem egy vágyakozó, áhítatos kamaszhang – de hiába a „*szívek*” látszólagos kö-zönnye, illedelme, a vers végén a vadonerdő „*ezer karja*” mégis „*leszakítja*”, ami jár neki:

*„Hajnalban nyugtózik az erdő,
ezer ölelő karja megnő,
az égről a fényt leszakítja,
szerelmes szívére borítja.”*

A panteista áhítat mögött bujkáló állati mohóságot még nem értettem akkor, de ta-lán sejtettem már. Nem olvastam, szerencsémre, a SZABAD-ÖTLETEK JEGYZÉKÉ-t, de olvas-tam a töredékeket, azt, hogy „*Flóra, csináljunk gyereket, / hadd vessen cigánykereket*” és azt is, hogy „*mert mi teremtünk szép, okos lányt / és bátor, élelmes fiút, / ki őriz belőlünk egy fosz-lányt, / mint nap fényéből a Tejút*” (lám, megint a fény és a foszlány, a tépés képzete). Én is vágytam, öntudatlan vágytam részese lenni a világnagy szerelemnek, és vágytam a folytatást is. Ezért esett jól leírni, kimondani, dúdolni azt az egyszerű, bátor, őszinte kis nótát, hogy:

*„Hull a levél a fáról,
Elmegyek én e tájról,
Elmegyek én messzire,
El a világ végire.*

*Nekem nincs még szeretóm,
Nem adott a Teremtóm,
Elmegyek hát keresni,
Szeretnék már szeretni.”*

Nincs igazabb, mint a kamaszszerelem. Még nem volt tizenhét éves József Attila, amikor ezt a kis dalocskát írta. Érzelmes kamasz lány voltam: ezeket halásztam ki az

összes versből, nem a gyilkos indulatokat. Persze akkor már azt is tudtam, hogy valóban messzire megyek, ha nem is a világ végére, de egy majdnem ismeretlen országba, Erdélyből Magyarországra, ahol megtaláltam végre a viszonzott kamaszszerelmem igazi édességét.

Ezért most az ÓDÁ-t, a felnőttámulat és a gyermeki sóvárgás versét választom magamnak. Így kell, így kellene írni a testről, ilyen zsigeri bizalommal, ilyen csillagokig csapó áhítattal. Ezt az isteni közelséget a kamaszkor még és már nem tudja. Az eksztázis otthonossága és az otthonosság eksztázisa – ilyen csak az írhat, aki már a testet is ismeri, de aki gyerekként vágyik vissza a mindenség ölébe. Nincs örökebb szerelmem, mint a felnőtt gyermek szerelme.

AZT MONDJUK: TÚZ

„Miféle lélek és miféle fény”

Azt mondjuk: hús. Pedig a húsozat
nem ismerem. Nincsen hozzá közöm.
Csak véres, rejtett, romlandó anyag.

Azt mondjuk: csont. Bújok, tapogatom:
tudom a tökéletes szerkezet
ízelt mozgását, de mégsem te vagy.

Azt mondjuk: szem. Az ajkaimmal érzem
rezgő mozgását szemhéjad alatt.

A szád belseje, finom, rózsaszín
selymességeid, ahol lüktető
meleged lángja átsejlik a hártyán,
örvényes köldököd, lábujjaid
közén a titkos völgyek, füled spirális
ösvényei, a kulcscsont és a váll
közötti bölcső, ahol illatodban
alhatom, harapni való izmaid,
forróságod, izgalmad, markolásod,
a friss verejték bódító szagától
megvadult ölelésed – nem te vagy.

Eleven láng vagy! Csontból, húsból, vérből
előlobogsz, romolhatatlanul,
a mozgás vagy, a legfőbb mozgató,
és csak fészekként használsz a tested,

a testemet, hogy továbblököd magad,
éljen a semmi is, és égig ég,
éltet, betölt, és már forrása sincs –

azt mondjuk: tűz, és azt érezzük: éget.

A MAI NAP

„Ahol én fekszem, az az ágyad”

1

Képzeld, mi történt. Kora délelőtt,
amint utaztam új lakást keresni,
és azon tűnődtem, hogyan tovább,
míg üres szemmel bámultam a boltok
januári, kopott kirakatát,
és annyi minden eszembe jutott –

hirtelen tényleg csak a semmit láttam:
a házak közül épp kirobogott
a villamos, a hídra ráfutott,
s a megszokott szép tágasság helyett
köd várt a láthatatlan víz felett –
döbbenet álltam.

Köd mindenütt: a szorongás maga
ez a szűk, hideg, fehér éjszaka;
éreztem, hogy most ez az életem:
hogy gyorsan megy, de nem én vezetem,
hogy megtörténik, de mégsem velem,
hogy ott a látvány, s mégsem láthatom,
hogy sínen megyek, biztos járaton,
de hídon: földön, vízen, levegőben,
és felhőben is, mint a repülőben,
s a valóságnak nincs egyéb jele,
mint kezemben a korlát hidege.

Két hosszú perc, míg újra volt mit látni.
És most úgy érzem, megtörténhet bármi.

2

Hogy folyt a könnyem! Nem tudtam, mi van,
csak feküdtem alattad boldogan.
Egy másik város, egy régi lakás.
És ezután már soha semmi más.

Elvesztettem, de megtaláltalak.
Csak azt vesztettem el, mi megmarad.
Nem az ég nyílt meg, hanem az ölem.
Jöttél az úton, indultál velem.

3

Levágott hajad sepregetem össze.
Tizenhat éve együtt. Hány helyen.
Terek, lakások. Nézegetem: őszül.
Jaj, életem.

Szemétlapátra. Hogy lehet kidobni?
Inkább szálanként összegyűjteném.
Jó, tudom: soha semmit sem dobok ki.
De hát: enyém!

Fenyőtűk közte. Nyáron napraforgó
pöndör szirmai. Hogy hull minden el.
Forog a föld is velünk, körbe-körbe.
Nem érdekel.

4

Nem érdekel csak a nyakad, a vállad.
Ahogy megyünk egy téli hídon át,
összefogódzva. Ahogy hazavárlak.
Csak vándor hordja hátán otthonát.

Nem érdekel, hogy hol leszünk, csak együtt.
A csupasz padlón, széken, asztalon.
Én nem akarok igazán, csak egyet,
de azt nagyon.

Képzeld, mi történt. Érzem, hogy öregszem.
Házunk a várunk, így gondolkozom.
Pedig nem kősziklára építettünk,
hanem utazunk, egymás melegében,
a ködös hídon, egy villamoson.

És azt érzem, hogy megtörténhet bármi,
mint akkor, ott, az első éjjelen.
Pedig csak sín visz. Köd van. Ki kell várni.
Ahoва te mész, oda jöjj velem.

Mesterházi Mónika

OLVASÓNAPLÓ JÓZSEF ATILÁRÓL

Ha a XX. századból, különösen az első feléből csak egy költőt szabad mondani – bár szívesebben mondanék többektől több konkrét verset –, akkor egyértelműen József Attiláról kell beszélnem. Vannak költők, akik nem állják jól az újraolvasás próbáját, vannak, akiknek ezzel még tartozom, és vannak, akiket felnőtt fejjel kezdek csak fölfedezni. De József Attila mindig is érvényes volt.

Nem mondom, hogy gyerekkoromban mindent értettem belőle. Volt otthon egy fekete-fehér fényképes MEDVETÁNC-lemezünk (Sebő Ferenc zenéje, Berek Kati dervisszavalása): agyonhallgattuk. Nem tudtam, hogy nem értem, de még a félreértések is evidenciaértékűek voltak. „*Lidi nénémnek öccse itt, Batukán*” (ezt helységnévnékvé vettem), aztán ugyanitt: „*nem volt az Úr két paplana*”. Viszont azon sem akadtam fönn, amit már igenis a költő mond, hogy „*kinek verséért a halál / öles kondérban főz babot*” – mert valahogy kiderült, hogy az ilyesmi a vershez tartozik. Megtudtam erről a lemezről, milyen erővel hat a vers.

Azt már az iskolában tanultam, hogy „*A vén Duna karcsú gőzösökre gondol*”, de hogy ez erotikus kép, az csak később villant be. (Azt a versszakot, amelyikben „*szerető is kéne*”, azt hiszem, kihagyták a gyerekek számára csonkított olvasókönyvi közlésből, ahogy az ITT VAN AZ ŐSZ-ből is kimaradt a csokolózós versszak.) Később tanultuk az elkötelezett verseket (MONDD, MIT ÉRLEL, NYÁR), de a szövegek mindig gazdagabbak voltak, mint az üzenet, amit ki akartak belőlük lúgozni. Az életrajzból feleltünk, ami utólag talán szerencse, mert bennem az árva gyerekből öngyilkossá lett költő sorsa nem telt meg olyan mindent kizáró mitologikus színezettel, mint később, rövid magyartanári pályafutásom során néhány tanítványomban, akik meg lehettek győződve, hogy én csak a szövegekről beszélek, de elhallgatom a lényegét. (Igaz, valóban kezdő voltam, a téma is és a gondolataim is jobban érdekelték, mint megcélzott közönségem.)

Talán József Attila tett versolvasóvá, legalábbis az ő verseit olvastam először *végig*,

már a gimnáziumban, ahol valóban az irodalomról tanultunk. Verseit azóta is olvasom időről időre, és gyakran vagyok velük úgy, hogy „már száz ezer éve nézem, amit meglátok hirtelen”. Ha belegondolok, ez össze is függ: József Attila versei (fájdalmon vagy játékon, érzéseken és gondolatokon túl) a világ részleteit olyan analitikus pontossággal figyelik meg, és olyan hangsúlytalanul, háttérként építik magukba, hogy újra rájuk kell találni, hogy háromdimenziós evidenciákká kibomoljanak. Ha ezt meg lehetne tőle tanulni. A baj csak az, hogy amit az *előtérben* mond, ahelyett mi állna: ma, vagy nekünk, vagy nekem nem célom – megpróbáltam, de nem akarom folytatni –, hogy így valljak, ilyen mértékben szóljak magamról, arról nem is beszélve, hogy a társadalomhoz. Tandori JÓZSEF ATTILA című verse jut eszembe: „Egy időn túl, de hogy egy fokon, nem lehet már ugyanazt / mondani, ugyanazt a »tragikumot« élhetőnek érezni, »élhetőnek« –”.

József Attila sem azonos mindig bennem. Ha madártávlatból nézem, a személyiségével, költői és emberi alkatával kezdem. Az önérzet, a lázadás, a gondolat, a részletekre, más emberekre és önmagára irányuló figyelem, az érzékenység, a pontosság, az őszinte indulat, a szépség és a játék költője egyszerre. (Más talán máshogy vagy más sorrendben határozná meg.) Végtelenen személyes, egyszer gyengéd, máskor követelődően önző. Ismerek olyan versolvasót, aki e legutóbbi vonása miatt egészében nem tud vele mit kezdeni. A „jog szerint enyém” fogalmával én is vitatkozom magamban, mert nem hiszem, hogy bárkit annyira ki lehetne sajájtítani. De azt hiszem, a szeretet kiszolgáltatottságát, a szeretetnek-szerelemnek kiszolgáltatott létet József Attila örök érvénnyel fogalmazta meg.

Ám ez a személyesség nemigen fokozható vagy folytatható. Egyes költőktől kifejezetten nehéz volna elképzelni ilyesmit: „T. S. Eliot, *hidd el, hogy nagyon szeretlek*”. (Bár az 1924-es és 1934-es József Attila jobban különbözik egymástól, mint az érett József Attila és az érett Eliot.) De nem a személyesség számít, ez talán alkat, kor, ízlés kérdése is, hanem a személyiség hitele, az élmény hitelessége, a megszólalás tépje, bárhogy kódolják is a költők. És szeretném tudni, hogyan lehetett volna személytelenül megírni az önérzet olyan verseit, amilyen például a LEVEGŐT!

Mindenesetre a József Attila utáni költészetnek a személyesség – társadalmi mondanivaló – képesség és zeneiség ilyen összetartozását meg kellett bontania, ha nem akarta óhatatlanul alulmúlni az ő teljesítményét. Azóta többször változott a költészet beszédmódja,* személytelenné klasszicizálódott, kezdett önmagára vonatkozni, ironikus lett és zenétlen (persze ez is csak madártávlatból, számos kivétellel). Mostanában újra változik, mintha a komolyság és a zeneiség visszatérne.

József Attila verseiben tehát nagyon sok minden együtt volt, ami aztán különvált irányzatok és nemzedékek során, ezért nem csoda, ha (feltételezem:) mindenki kicsit mást lát benne. És mint mondtam, bennem például változik ő maga is. Ezért is olvas-tam most újra a verseit (illetve részben, hogy ezt megtudjam).

Érdekes dolgokat tapasztaltam. Rögtön magáról a könyvről, a Stoll Béla szerkesztette kötetéről, amelyet eddig sosem olvastam végig. A KEDVES JOCÓ!-val induló könyv a verseket kronologikusan közli, tehát nem a költő válogató szándéka alapján, amit, gondolom, a válogatást és javításokat tartalmazó MEDVETÁNC-kötet problematikussá is tenné. A filológiai szempont világos: a szövegekben nyomon követhető egy-egy motívum, rím, versszak stb. fejlődése, helykeresése, továbbá a költő érzelmi-politikai-gondolati korszakai. Amellett az ún. „kései” töredékek mindenképpen felérnek a kötetversekkel. De ha nem tudnám, hogy József Attila a kedvenc költőm, a Stoll-féle kötet első

* Ahogy ezt például Ferencz Győző leírta (*HOL A KÖLTÉSZET MOSTANÁBAN?* Nagyvilág, 1999).

száz-százötven oldala biztosan nem győzne meg róla. József Attila ugyanis az a költő, aki fiatalon, tizenhat évesen is ismerte már annyira a formát, hogy kegyetlenül befektette, lekerekítette a verseit (korai töredékre nem emlékszem) – viszont (logikusan) épp korai versből van a legtöbb. Versolvasóként tehát szívesebben olvasom külön a vállalt verseket és külön a többit, a vázlatoknak, a műhelynek, a jó* rossz verseknek kijáró lelkedéssel.

Így viszont valóban nyomon tudtam követni a számomra fontos versek megjelenésének sűrűségét és a hozzájuk fűződő viszonyom változását. 1927 előtt kb. öt olyan verset találtam, amely beleillik József Attila-képembe. (A kötetcímként is szereplőeken túl leginkább a MEGFÁRADT EMBER ilyen és a KOPOGTATÁS NÉLKÜL.) Aztán 1927 és 1930 között következik jó néhány nekem feltétlenül fontos vers, meghozzá érdekes módon olyanok, amelyek dalszépségüknél fogva annak idején legelőször kerültek közel hozzám (például ÁLDALAK BÚVAL, VIGALOMMAL). 1932 után már nem érdemes számolni, majdnem minden fontos. De az 1932–35 közötti korszak, a gondolati-filozófiai versek később értek el hozzám: az 1935 utáni gyötrelmes versek valószínűleg minden olvasóra sokkal erősebben hatnak, mint ezek. Viszont az történt velem, és kíváncsi vagyok, más is van-e így, hogy a legnagyobb dinamikájú versek, mint a KÉSEI SIRATÓ és a NAGYON FÁJ (különösen így, sorban olvasva) nem hatottak úgy, mint régen. A többi, létről, halálról, Istenről szóló vers viszont úgy él bennem, hogy nem szeretném szételemezni őket.

*

Úgyhogy megfigyelésre a gondolati versekkel kapcsolatban jutottam, és zárásként ezt írom ide. József Attila több versében alkotja újra a külvárosi táj elemeiben a maga közérzetét. (Illetve a „közérzet” már a személytelenebb utókor szava: a költő a „lélekről” beszél.) A KÜLVÁROSI ÉJ ismerkedés a témával. Majdnem végig leírás, míg a vers végén a költő az éjt meg nem szólítja, és el nem ér a kettős lezárásig („*Ne üljön lelkünkre szenvedés. / Ne csipje testünket féreg*”). Leírással kezdődik a vers, hasonlattal. Erről a hasonlatról akarok beszélni.

*„A mellékudvarból a fény
hálóját lassan emeli,
mint gödör a víz fenekén,
konyhánk már homállyal teli.”*

Nemes Nagy Ágnes A KÖLTŐI KÉP-ben bőségesen elemzi, mi módon tud hasonlított és hasonló egymáshoz viszonyulni (megvilágítani, ráismertetni, meglepni, önállósulni stb.). Itt csak annyit mondok, hogy a mondat *szerkezet*e a hasonlítottra irányítja a figyelmünket, és a hivatkozási pontot, a hasonlót gyorsan, magyarázatként, evidenciaként villantja föl. Ebben a *megvilágító* szándékban József Attila külvárosi tájat leíró közérzetversei nem különböznek egymástól. Mégis változó, mit tekint evidensnek, azaz mi a hasonló. Különböznem is kezdett volna bele annyiszor ugyanabba a témába.

A fenti négy sorból kiderül, hogy a vers színhelye a konyha, hőse a fény, amely a látóvilágot kihalássza a mellékudvarból, és a konyha nem is vizesgödörhöz, hanem magához a víz alatti gödörhöz hasonlít. („*Mint gyűrött gödör feneke a táj*”, mondja Pilinszky, hasonló lelki tájat alkotva magának.) Még egy hasonlatot említek: maga az éj úgy csüng „*az egen, mint kötelen / foszló perkal s az életen / a bú*”. Ennek az az érdekessége, hogy két evidenciaelemmel dolgozik: látványval és fogalommal egyszerre. A versben a konyhát

* Nem fokhatározó: minőségjelző!

és az éjszakát is olyan evidens elemekkel szemlélteti, amelyek a konkrét helyzetben valószínűleg jelen vannak, nem pusztán a költői képzelet társítja oda őket. Így hatványozottan hatnak. (Mint A VÁROS PEREMÉN-ben a guanó.)

A TÉLI ÉJSZAKA két hasonlatát emelem ki: „Tündöklök, mint a gondolat maga, / a téli éjszaka.” Látszik, hogy maga a vers mennyivel éteribb, absztraktabb: evidenciának azt tekinti, ahogy a gondolat tündöklök, tehát egy külön metaforát. És a másik hasonlat: „Téli éjszaka. Benne, / mint külön kis téli éj, / egy tehervonat a síkságra ér.” Tehát a nagyobb téli éjszakának a kisebb olyan részhalmaza, mint a tehervonat? Csak a síkság marad. Vagyis a semmi a semminek. A KÖLTŐNK ÉS KORA pontosan ezt fogja mondani (a versről magáról): „Úgy szállong a semmi benne, / mintha valaminek lenne / a pora...”

AZ ELÉGIA előterében már a lélek áll (leng), tőle kérdi a költő, magára ismer-e a tájban. Látszólag a verszárlat mondja csak ki a feleletet: „óh lélek! Ez a hazám.” Ám a vers ezzel a hasonlattal indul:

„Mint olmos ég alatt lecsapódva, tetlen,
füst száll a szomorú táj felett,
úgy leng a lelkem,
alacsonyán.
Leng, nem suhan.”

Mielőtt tehát a kérdést feltenné, a lélek szemléltetésére máris a szomorú tájat hívja evidenciának. A másik hasonlat másért érdekes:

„Magadra ismersz? Itt a lelkek
egy megszerkesztett, szép, szilárd jövőt
oly üresen várnak, mint ahogy a telkek
köröskörül mélán és komorlón
álmodoznak gyors szibongást szövő
magas házakról.”

Ebben az azonosságról szóló versben a hasonlat két fele teljesen egyenrangú. Nem is egy vonatkozásukban találkoznak, hanem két pilléreként tartják meg az épületet, mintha a költő, „az adott világ / varázsainak mérnöke” (ahogy egy verssel korábban, A VÁROS PEREMÉN-ben ígérte) már szerkesztené is a harmóniát. A lelkek jövőt várnak, a telkek házakat. A jövő jelzői mind érvényesek a házra (megszerkesztett, szép, szilárd), a lelkek határozója, az üresen, az üres telkekre mutat, míg a telkekhez az igéjük a két határozójával (mélán és komorlón álmodoznak) csak megszemélyesítés révén tartozik, az emberi lelkekhez viszont evidens módon társul. A lelkek-telkek ráadásul rímel is, így végképp felcserélhető. A szerkezetben is *magára ismerhet* a lélek, mire a címben jelzett elégikus lezárás ki is mondja az azonosságot.

*

Ha most egyik kedves költőm egyik verstípusának egyetlen elemét választottam, nem jelenti azt, hogy ne szeretnék egész versekről beszélgetni. József Attila verseiről bármikor lehet hosszan beszélni, és az elemzőnek csak egy félelme lehet, hogy mindezt már rég leírták. De ez a versírással is van így néha. Mindenesetre nem volna jó félelemből visszarettenni a versről való gondolkozástól.

Kovács András Ferenc

NÉHÁNY HAMIS MÉDAILLON

Emlékérmek J. A. emlékének

1

*Elefánt voltam, jámbor és szegény
rezervátumnak légi részlegén –
egzotikumként, mint a nyloning,
lóbált vad álom vissza Ceylonig.*

Elefánt sok van. Indra s Buddha is
tanúm rá... Van szép, igaz, rút, hamis –
és éjsetét, kék csontja kincset ér –
és a lidércként rugódzó fehér –

2

*Porszem mászik gyenge harmaton,
hibbant fűszál peng, szélbe tarthatom –
reggel vagy este egyformán ragyog,
mert roskatag vén s vásott srác vagyok.*

Vízcsepp az ég? Senkit sem érdekel.
Fáradt felnőttek jönnek értem el –
félholt táj lobog szemükben,
új nap lángol jobbkezükben.

3

*Totyog, totyog a piócahalász,
hajlong, zajong a friss rózsakalász!
A szó, ha szól, sok – árnyéka kevés.
Tipegji, zizegji, te lágy téglavetés!*

Testem megérik, gyúlhat barna nyár –
búsult sarakból gyúrt smaragdmadár!
Párolgó talpam gyöngy tarlón csorog
jó ízzel-gőzzel, mint a gyógyborok – –

4

*Lehet, hogy hab vagy, cukrozott tejen,
lehet, hogy szempár dús, dór bronzfejen,
lehet, hogy díszes, úrlő képeret,
lehet, nem is vagy, tán csak képzeled –*

*lehetnél akkád tábla, példatár,
határkő, etruszk, uszkár, fríz, madár –
a fénytelen menny árnya meglegyint,
s fecskék etetnek bogárral megint – –*

5

*Disznó, de akin jáspis a csülök,
hízom a kínon, játszin görcsülök –
halotti maszkra arcot sír a ránc,
betört ablakszem, rángó Siva-tánc,*

*sugárszilánkon reszketeg balett –
előbb holnap volt, s hirtelen ma lett.
Gejzír a szív, fűt bundát, főveget,
hogy ne ludbőrzzenek az öregek – –*

6

*Ragyog a zöld gyík, sorsom keresi,
tetőszag ködlik, zápor verdesi,
hárfás gerendát húroz alkonyat,
padláshomályba fúrom arcomat...*

*Hasított fákat szült a pincemély –
patkány dalára nincs hang, nincs személy –
fény íze lóg, mint fortyogó tokány,
a lépcsőházak villogó fogán – –*

7

*A küszöbön a vashabú vödör –
nanó cirokkal konyhabút söpör,
apó cipelget, kórokkal dohog –
virágtej zenghet, olykor boldogok.*

Törökbúzásra fröccsen, föl a nap –
szemembe föld hull, zsíros, zöld kalap!
Idővé olvad kőként életem –
világizzása hőmérsékletem – –

8

Borostyánkőbe fagy be az ügyész,
kihúlt ügyvédnök közfityiszt fűgéz,
lellemekre botrányt, stemplit vád nyomat –
hárpiák dongják, viszik lányomat.

Bosszút vijjognak tyúkok, fúriák,
mennyekbe rondít buzgó túlvilág –
örvénylőn fúrnak törvénykupacot
a csillagok, kis fehér kukacok – –

9

Barátommal egy ágyban lakom,
hegy bámul ködbe lábadt ablakon –
tizenhat múltam, tél van Priszlopon,
vak árnyak oszló álmait lopom –

övék a fény, tört felhőn síelő,
enyém sötét föld, vérre hí elő,
ha szórtan lengek, sem tágítanak –
füstölgő szemek világítanak – –

10

Szakállam serceny, reccseny, kunkorodj,
sörtés reménytől bölcsen undorodj!
Borosta üt ki réten, még pihéz –
pitypanghajamba tép egy égi kéz.

Kölyökkutyákból lesznek halk apák,
tavasszal szárnyra kelnek almafák!
Szirmokra, szókra kent alvadt világ –
virág volt ez a vers, almavirág – –

11

*Huszonhárom király sétál,
negyvenöt hű szolga futkos:
egy időben érnek ében
napkapukhoz, holdkapukhoz.*

Huszonhárom kódos mászkál,
negyvenöt rossz kölök kiált:
*„Mit zörögtek úgy!” A tér szelében
elvált levélen lebeg a világ – –*

12

*Az eltaposott orrú fekete
gorilla ordít: lepke lehet-e?
Hús semmi himbál, lenne ötletem –
szürkén lehajtom negyvenöt fejem.*

Formátlan kínok, félvak éjszakák,
ormánnal írok én, s Ganésa áld!
Mindenség mossa lelkemet, ha van –
szörnyű fülekkel legyezem magam – –

Parti Nagy Lajos

ALTATÓ

*„apaló apaló
angyal ül a videó”*

dünnögve legfő mesterét
lehunyja két lehunyja száz
a rítt a rútt a rőt a rét
üveggolyóknak eldunnaház
egy altatónyi vers kilép
a semmiségből elfeledk
ezik magáról halk durúzs
és légvonatszusz egy kiságy
körüli derengő tarka lepk
e rengörül dagár borázs

pillázat és követhené
úgyis minden csak bertamázs
úgyszincsen szó rá és ha van
álomnyelv édes vakszöveg
mely persze nem világtalan
a ludjelszé penkisba lázs
abra kadabra dab no meg
leal vezümm zigő kasé
zöngéi közt elandalon
zöngéi közt elalhasé
méz elza jó e pillaméz
álomfejlesztő dinamó
a lépte zengő villanéz
főnövérhúg és főmanó
a konvektorban szendereng
az őrlángőriző sötét
mintha egy fel-felmorranó
tűzhatlan medve ülne bent
s dédelgetné a köldökét
alszik az apró óriás
nem kell már kalapálnia
álommanó ő is mi más
vele alszik az ória
s a csillagok nagy árja fönn
e néma tiktakk-ária
szikalsi villam usaom
fatutajos a folyamon
pupillaherceg méla tót
távolról suddog altatót
s e távolság szívfájtató
alszik a széken a kezes
lábára lehajtja tehén
orob migás regenderesz
a jó cukor is eluszik
habzó éggel a tetején
vatabucskáznak a nyuszik
durán salik dözer kisa
alszik a konyha karika
alszik a vau és a háp
méz elza is lehajtja szép
pehelynehéz pillázatát
kitelnek lufka kis csodák
sok ellapult családi kör
sok punnya ótvar megszokás
üveggolyóvá visszagör
alszik dodó a szívszagú
winterfeldplatzi bős porosz

lán bajszával nyakadba bú
 majd lassan eldorombolosz
 s két álomrétre rányitó
 szemed a távirányító
 aludj el szépen Berta mert
 a kislibák is alszanak
 s az ágyúk is nagy föltekert
 karokkal ágyúkanapén
 tanulnak mézül dallamul
 dalabdi síp geman diszun
 aludj el szépen Berta bár
 szemedben még száz villamos
 jánosbogárnyi szikra jár
 de egyszer minden napmozit
 dobozba zár az éjszaka
 dobozba dédik és mamák
 katik babók jóéjtpuszik
 és ha elalszik anyja is
 már az alvás is aluszik
 dűnnyögve két szerelmesét
 leejti végre a mesét
 s bezár e kis vers maga is

Fejtő Ferenc

JÓZSEF ATTILÁRÓL

Verseinek német fordítása elé

„Megadatott neki a tökéletesség képessége. Nem néhány verse, hanem egész műve megérdemli az örökkévalóságot” – e szavakkal búcsúztattam József Attilát a *Szép Szó* 1938. januári emlékszámában.

Nem hiszem, hogy csak a baráti szeretet és a gyász sajátos megilletődöttsége ihlette volna e szavakat. Életében már Rilke, Hölderlin, Kafka és Keats színvonalával mértem őt, örvénylő mélységével, csodálatos nyelvi virtuozitásával, metafizikai szárnyalásával. Megelégedésemre szolgál, hogy immár a magas költészet fordításával járó színvonalon a németül olvasó nagyközönség is megismerheti ezt a nyelvi nehézségek miatt szinte hozzáférhetetlennek vélt költőt. Az én életem legnagyobb élménye volt, hogy közlőül ismerhettem, hogy számos remekművének első olvasója s néha tanácsadója lehettem, és hogy a legelsőik között voltam, akik művészetének tragikus nagyságát – amelyet rövid alkotóélete alatt a nagyközönség hazájában is alig ismert – értéke szerint méltathatták.

Hadd jegyezzem meg, hogy én magam a harmincas évek elején költöztem Budapestre, miután alapvizsgámat a magyar, német és francia irodalom történetéből sikerrel letettem a pécsi egyetem bölcsészkarán, ahol különösen Thienemann germanisztikai professzorral meledtem össze. Neki köszönhettem Stefan George körének esszéistáival való ismeretségemet. Budapesti egyetemi tanulmányaimmal párhuzamosan egyre többet jártam egy értelmiségi klubba, a Bartha Miklós Társaságba, ahol, mondhatni, a háború utáni generáció legkülönbjei – köztük az ifjú Illyés Gyula – vitatkoztak a magyar és világpolitika akkoriban egyre bonyolultabb, vészjósló fejleményeiről. Az egyre inkább balra forduló Társaság vitáinak középpontjában a néhány évvel ezelőtt kitört gazdasági világválság, a munkanélküliség és mindenekelőtt a magyar agrárexport kimaradásának következményei álltak, amelyek a szemünk előtt zajló, az iparos Budapest munkásságának és alkalmazottainak példátlanul hatalmas tiltakozó tüntetéseiben nyilatkoztak meg.

Abban az időben barátkoztam össze a Társaság egyik vezető tagjával, egy Lakatos Péter Pál nevezetű púpos, kommunista nyomdással, aki gyönyörű szép feleségével meghívott magukhoz vacsorára. „Olvastad már József Attila verseit?” – kérdezte. „Hogy mondd? József Attila?” Megvallottam, hogy bár nagyon figyelem a versirodalmat, ilyen nevű költőről még nem hallottam.

„Nahát, akkor nem tudod, mit vesztettél! – mondta barátom. – Ő a legjobb közöttünk. Ha akarod, mindjárt felolvasom egy-két versét.” Előkereste a sárga füzetet, amelynek vezérverse úgy kezdődött: „*Nincsen apám, se anyám*”, és vastag szemüvege alól figyelte a hatását. Befejezte, s kértem, kezdje újra. Szinte kábultan dűnnyögtem: „Ilyen költeményt Ady Endre óta nem hallottam.”

„Szeretnéd megismerni? No, akkor felkeressük odahaza” – s már kaptuk a kabátunkat. József Attila akkor a Nyugati pályaudvar közelében lakott, egy füstös, rozoga ház második emeletén, amelyben a XIX. század végi építkezésre jellemzően, az épület udvari oldalán körbefutó folyosóról – gangnak nevezték s nevezik még ma is – nyílt a bejárat egy konyhába, amelyben a magas, szigorú arcú Judit asszony éppen sikálta a padlót. Fel se kelt a guggolásból: „Menjete be – mondta –, Attila dolgozik.” Barátom bemutatott: „Ez a fiatalember majdnem hogy elájult a gyönyörűségtől, amikor elszavaltam neki a TISZTA SZÍVVEL-t.” József Attila felállt, erősen megszorította a kezemet, leültetett, s megkínált bennünket a borosüvegből, amely az asztalán állt a tornyosodó könyvek és irkák között.

Sokan kérdezik tőlem azóta, milyen ember volt. Külső megjelenésében nem volt benne semmi extravagáns, polgár módjára öltözködött, jól borotválkozott – csak épp a kis bajuszt kímélte meg, amely némi férfiaságot kölcsönzött sima, szinte gyermekes arcának. Kosztolányi Dezső, talán a legnagyobb a kortársak közül, aki szinte atyai módon szerette, csinálta róla a legjobb portrét: – Hetyke fickó, karakán mesterlegény. Vékonydongájú, de roppant férfias. Nem hasonlít költőhöz, ez is arra vall, hogy igazi költő. – Huszonhetedik évében járt, amikor találkoztunk. Négy évvel volt idősebb nálam, de mint Lakatos Péter Pál útközben mondotta, már világot látott, Párizsban is járt, franciául is írt verset francia lányhoz. Hát hozzáam, a vidéki, szögletes, félnék fiúhoz képest... Nos, nagyon meg voltam illetődve. Attól is, hogy mint régi ismerőssel, azon nyomban Marx Károly akkoriban felfedezett és Németországban megjelent fiatalkori műveiről kezdett beszélni, s részleteket olvasni fel belőlük.

Hadd jegyezzem meg, hogy a költemény, amely úgy szíven ütött, 1929-ben jelent meg. Hatvány Lajos – aki már a századelő legnagyobb költőinek, Ady Endrének is barátja, mecénása és prófétája volt –, amikor a *Nyugat* másik nagysága, Ignóus felhívta

a figyelmét József Attilára, ugyancsak meg volt döbbenve, s tüstént azt írta róla, hogy ez a vers „*az egész háború utáni nemzedék dokumentuma későbbi korok számára*”. Valóban. Ady után, akinek műve a háború előtti magyar nemzedék optimizmusát és heroikus harci készségét fejezte ki a francia szimbolisták és szürrealisták művészetén kicsiszolt költői nyelvén, József Attila az első világkatasztrófát követő nemzedék kétségbeesett lázadásának adott hangot. Az előbb említett Ignotus Ady Endre FEKETE ZONGORA című verse olvasása után azt írta: „*akasszanak fel ha értem, de szép*”. Ugyanő azonnal megértette József Attilát, s azzal ajánlotta olvasását, hogy: „*gyönyörű szép*”. Viszont a *Nyugat* akkori főszerkesztője, a liberális, de szigorúan erkölcsös Osvát Ernő visszaküldte a verset mint közölhetetlent.

Visszatérve késő éjszakáig tartó első beszélgetésünkre, az megpecsételte barátságunkat, amelyet a marxi evangéliumban való közös hitünk fűzött egyre szorosabbá. Akármilyen naivnak tűnik is ez ma, hittünk a közeli forradalomban, amit a Bartha Miklós Társaság egyik vezetője, a nálunk jóval idősebb és tudósabb közgazdász és társadalomtudós, Szatmári István matematikailag 1933 januárjára jósolt, a kapitalista államokat bomlással fenyegető munkanélküliség napról napra való növekedését számításba véve. Szatmári tudós számításait megerősítette egy Gereblyés László nevű, babarcú pártköltő és zsurnaliszta, aki németországi tanulmányútjáról visszatérve a Német Kommunista Párt egyre nagyobb számbeli fölényéről számolt be riportkönyvében.

József Attila többször velünk tartott, amikor a bölcsészhallgatókból és az Eötvös Collegium diákjaiból szervezett tanulmányi csoportunk vasárnaponként a Húvösvölgybe kirándult. Egyik alkalommal egy tisztáson, számos kiránduló csatlakozásával meg bővült tömeg előtt szavalta el a MUNKÁSOK című versét, amellyel bebizonyította, hogy még a száraz, leninista–sztalinista ideológia is tudott neki, akárcsak Bertolt Brechtnek, remek verset inspirálni: „*De – elvtársaim! – ez az a munkásság, / mely osztályharcban vasha öltözött. / Kiállunk érte, mint a kémény: lássák! / És búvunk érte, mint az üldözött...*” Attila lelkes volt, vastappsal köszöntöttük, s jókedvűen énekelté aztán velünk az orosz forradalom dalait. Büszke volt arra, hogy éjjelenként Zuglóban, ahová elköltözött, sztrájkra hívogató röpcédulákat osztogatott.

1932 áprilisában elhatároztuk Attilával, hogy megpróbálunk egy komoly társadalomtudományi, filozófiai és kritikai folyóiratot indítani. A címet már megtaláltuk: *Valóság*. Csak pénzt kellett szerezni hozzá. Ami ez utóbbit illeti, a Kommunista Ifjúsági Szövetség közvetítésével, amellyel kapcsolatban álltunk, a féllégális, vagyis a rendőrség által eltűrt, de figyelemmel kísért *Társadalmi Szemle* vezérkarához fordultunk – Sándor Pál, Schönstein doktor, Madzsar József, szociológus-író nevére emlékszem, akik megadták a támogatást, ám azzal a feltétellel, hogy a folyóiratot mindketten jegyezzük. Ma sem értem, hogyan történt, hogy bennem, kezdő íróinasban, még csak gyakorló irodalomtanárban, jobban megbíztak, mint József Attilában, akit én már akkor mesternek tekintettem. Vajon Attilában jó ösztönrel előre látták a pártkretcebe nem szorítható jövőendő eretneket? A botrány már a folyóirat megjelenése előtt kitört, mikor elvittem Sándor Pálnak a lap anyagát, József Attila EGYÉNISÉG ÉS VALÓSÁG című vezércikkével. Ő ugyanis egyszerűen érthetetlennek minősítette ezt a hegeli zsargonban készített írást. Megvallom, én sem értettem egészen, bár Attila jó néhány éjszakán át magyarázta, mit akar mondani. Valójában, azt hiszem, építőzni akarta a párt emienciáit bölceleti tudásával. Ami a legjobban zavarta a párt értelmiségi főellenőreit, az a mód volt, ahogy a hegeli dialektikát a Freud szerint értelmezett szexualitással összekeverte. Például azt írta, hogy: „*a koitusz pedig, amint a pszichoanalízis igen helyesen té-*

telezi, szociális aktus, társadalmi tevékenység...” Sándor Pálék, akik mint jó kommunisták prüdek is voltak, alighanem a saját stílusuk karikatúráját látták a cikkben. Hosszú rábeszélésembe került, hogy megértessem velük, József Attila milyen nagy költő, és hogy amit ír, értik vagy nem értik, nem lehet cenzúrázni. Meg is jelent, de nem sokan olvashatták, mert a megjelenés napján engem letartóztattak, és a lakásomban talált néhány száz példányt elkobozták.

Börtönévem alatt, 1932 és 1933 júniusa között József Attila minden vasárnap meglátogatott a Gyűjtőfogházban, és az egyik januári látogatása alkalmából felháborodva közölte velem a hírt, hogy a szociáldemokrata porosz kormány elkergetésében a német kommunista párt Berlinben együttműködött a nácikkal. Ebből a felháborodásból született az *Új harcok* című kommunista lapban írt cikke, amely heves vitákon át, Attila KP-ből való kizárásához vezetett. József Attila voltaképp magát zárta ki a pártból, amikor Hitler hatalomra jutása után megírta a cikket, amelyben ítéletet mondott „*az önnön marxizmusukba belevezett hivatásos forradalmárok*” fölött.

Nem sokkal ezután már József Attilát is „szociálfasisztának” bélyegezték, amint engem is, mikor a börtönből szabadulva Attilával szolidaritást vállaltam. Így és ekkor lett mindkettőnkből, forradalmár értelmiségiekből meggyőződéses szociáldemokrata. Amikor 1933 decemberében házasságra léptem Hilmayer Rózsával, a vacsorát feleségem édesanyjának Pipa utcai lakásán négyesben fogyasztottuk el, igen jó hangulatban. Attila és Judit, későn lévén már villamoson Zuglóba visszatérni, a földre tett matracon mellettünk töltötte ezt a nevezetes éjszakát. 1934 közepén szomszédok lettünk. József Attila ismertetett meg a *Népszava* és a *Szocializmus* főszerkesztőjével, Mónus Illéssel, a kiváló munkásvezérrel, akit 1944 őszén a magyar nácik a Dunába lőttek. 1934 novemberében, a Mónus kérésére írt cikkben, A SZOCIALIZMUS BÖLCSELETÉ-ben, Attila már nem hegeli–marxi zsargonban, hanem „magyarán”, közérthetően írta: a munkásság „*öntudatosodási folyamatát semmiféle forradalmi terrorral átugorni nem lehet*”.

Akkoriban szinte mindennap láttuk egymást. 1934 decemberében jelent meg József Attila MEDVETÁNC-a, amelynek összeállításában valamelyest bábáskodtam. Ma is büszke vagyok arra, hogy a kötet egyik legszebb költeményéből (ESZMÉLET) az lett, ami lett. Attila először három strófát mutatott belőle, amire azt mondtam: „Nagyon szép, de valahogy nem elég. Még néhány strófa kívánkozik ide, s akkor remek ciklus lehet belőle.” Tanácsomat megfogadta. S mivel nem szégyellek ezzel a „történelmi” érdemmel hivalkodni, hadd mondjam el, hogy Attila még két másik, ugyancsak jelentékeny költeményének keletkezésében is részem volt. Ez már abban az időben történt, amikor Ignotus Pál barátunkkal együtt, hármásban szerkesztettük az 1935-ben indult *Szép Szó* folyóiratot, amelynek, bár jelentékeny szerepet játszott a II. világháború előtti irodalmi életben, alig volt több, mint ezer előfizetője. A folyóirat két, a könynapra megjelenő dupla számának összeállítását és szerkesztését rám bízta, s ezt azzal a feltétellel fogadtam el, hogy mindkét – az 1935-ös MAI MAGYAROK RÉGI MAGYAROKRÓL és az 1936-os MI A MAGYAR MOST címet viselő – szám vezércikkét József Attila fogja megírni vers formájában. Az első számban jelent meg A DUNÁNÁL, a másodikban a HAZÁM című csodálatos vers. Hozzáteszem, hogy József Attila szeretett megrendelésre írni. Így egyik ugyancsak sokat szavalt, megdöbbentő politikai versét, a LEVEGŐT! címűt, közös barátunk, Hevesi András kérésére írta a *Nyolc órai Újságnak*. A történet talán megérdemli, hogy elmondjam. Egy kora délután törzskávéházunkban, a Japánban ültünk, amikor Hevesi, az újság főmunkatársa lélekszakadva azzal rontott be, Attilát keresi, hogy segítse ki a bajból: vezércikket kellene írnia a másnapi számba, arról, hogy milyen áldat-

lanul rossz a közhangulat, fulladozunk már a szabadság hiányától ebben az országban. Többször nekikezdett a cikknek, de valahogy nem jött meg hozzá az ihlete, s akkor támadt az a gondolata, hogy Attilához forduljon, segítse ki. A költő egyet hörpintett a csészéjéből, s azt kérdezte: „Mennyit fizettek?” Hevesi eléggé kielégítő ajánlatot tett: „Ötven pengőt – mondta –, de csak neked, azért, mert az vagy, aki vagy.” „Mikorra kell a vers?” – kérdezte Attila. „Ha lehet, este nyolc óra felé.” Néztük a faliórát, hármát mutatott. Így született meg, pontosan a kért időre ez a kimondhatatlanul szép és meg-rázó költemény.

Egy másik eseményről is beszámolnék József Attila életéből, amelynek során olyan szerepet játszottam, amelyre nem lehetek büszke. Határozottan nem szerettem Attila házastársát, Judit asszonyt, hidegnek, ridegnek találtam, holott véleményem szerint Attilának elsősorban gyengédségre lett volna szüksége, aminek hiányát néha a költő maga is szóba hozta. A *Korunk* című kolozsvári folyóirat 1935. februári számába Fülöp Ernő álneven nagyobb tanulmányt közöltem József Attila utolsó kötetéről, amelyben a költő szerelmi verseiről szólván azt írtam: „*József szerelmes verseiben van valami befejezettség. Ám ÓDA-jában más, új hangot pendít meg, férfi-hangot, de csak egyetlen-egyszer, holott többször szeretném hallani mély bűgását.*” Attiláék nálunk voltak vacsorán, amikor ehhez a passzushoz értem, Juditra tekintetem, s láttam, hogy arca megmerevedik. Gonosz megjegyzés volt, mert tudtam a válságról, amelyet éppen az ÓDA okozott Attila és Judit viszonyában. Az este után, ha jól emlékszem, már nem is találkoztunk, Attila elhagyta Juditot.

Hosszan beszélhetnék még kivételes baráti összhangban szerkesztett lapunkról, József Attila polemikus viszonyáról Ignótus Pállal és orientalista barátunkkal, Hatvány Bertalannal, aki a lapot és Attilát pénzügyileg is támogatta, az alkotmányjogász Gáspár Zoltánnal, a közgazdász-filozófus K. Havas Gézával. Együtt vívtuk meg a harcot, amelyet az irodalomtörténetben a „népiesek és urbánusok” konfliktusának neveznek, és amelynek egyik fő tárgya és megkülönböztető jele az volt, hogy a *Szép Szó* a kommunizmus és a nemzetiszocializmus határozott kritikáját egyidejűleg és ugyanolyan hevességgel folytatta, és egyértelműen baloldalinak és demokratának vallotta magát, míg a populisták orgánuma, a *Válasz* nem használta ezeket a jelzőket. A populisták a kormányzó elittel is hajlandók voltak együttműködni, fő céljuk, egy hatékony földreform érdekében – ezt a lehetőséget mi elképzelhetetlennek tartottuk. Már abban az időben is, de főleg a háború után sokan úgy gondolták, hogy József Attilát a csoportunkban szinte domináló baloldali liberálisok választották el a népiesektől – akiknek utódjait manapság populistáknak hívják –, erre csak azt mondhatom, hogy aki József Attila költői és prózai munkáit figyelmesen olvassa, meggyőződhet róla, hogy mind a populizmus, mind a sztalinizmus elítélésében (ez utóbbit Attila egyik stanzájában „*fasiszta kommunizmus*”-nak minősítette) József Attila volt valamennyiünk közt a leghevesebb.

Amikor André Gide *VISSZATÉRÉS OROSZORSZÁGBÓL* című könyvéről írtam tanulmányt, amelynek fordítóját, Déry Tibort a törvényszék kommunista propagandaterjesztés jogcímén ítélte börtönre, akkor József Attila volt az, aki a mérsékeltbben kommunista-ellenes Ignótus ellenében szenvedélyes írásomat, egyetértése jeléül mint vezércikket jelentette meg, holott én nem szántam annak. Ő maga több cikkben fejezte ki ellenvetéseit a népi ideológiával szemben, amely inkább flörtölt az értelmiség elkötelezetten kommunista csoportjával, mintsem kimondottan szolidaritást vállalt volna a demokratikus ellenzékkel, amelynek „lezsídózását” a harmincas években ők kezdemé-nyezték.

„*Aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni*” – ezt a folklórból vett verset választotta József Attila válogatott verseinek gyűjteményéhez. Attila megjárta a skizofrénia, az akkor menthetetlen betegség poklát, mégpedig tudatosan járta meg, és mondhatnám, élete utolsó pillanatáig költészetet formált gyötrelmeiből. Amikor már kitört rajta az örület, egy délelőtt felhívott a lexikon szerkesztőségében, ahol dolgoztam: „Verset írtam – dűnnyögte –, szeretném felolvasni neked.” „Attila – kértem –, tudod, hogy verset először olvasni szeretek s csak aztán hallani, hozd be az irodába.” „Nem, nem, azonnal – mondta. – Tudni akarom, mit gondolsz róla.” S máris kezdte szavalni a telefon kagylójába a NAGYON FÁJ című verset. Azt hiszem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy a világirodalom egyik talán leggyötrelmesebb és ugyanakkor egyik legcsodálatosabb költeménye. Mikor befejezte, kértem, hogy olvassa be még egyszer. „Na, milyen? Tetszik?” – kérdezte. „Hogy kérdezhetsz ilyet, Attila? – feleltem. – Borzalmas, amit írtál. Borzalmas, hogy ezt megélted, hogy túlélted” – és hozzátettem, hogy mint vers káprázatosan gyönyörű.

Az utolsó pillanatig a legmegrázóbbak a pokoli szenvedéseiről és az annyira megtagadott Isten irgalmához való folyamodásról szóló versei.

Azt hitte, azt akarta hinni utolsó hónapjaiban, hogy Flóra szerelme, akibe szinte agnozálva beleszeretett, meggyógyíthatná. Tragikus ironiája a történetnek az, hogy amikor megrendítő szerelmes verseit küldte Flórának, még nem tudta, hogy az egy ideje egyik legjobb barátjába, költészetben is riválisába, Illyés Gyulába szerelmes. A klinikáról, ahol még néhányszor meglátogattam, egyik nővéréhez vitték, a Balaton partjára. Ott láttam utoljára, és álmaimban még most is visszajár a képe, ahogy a ház előtt búcsúzva a néhány baráttól, akik a távozásra kész kocsiban ültek, lehorgasztotta fejét, mint aki megadja magát sorsának. Egy hét múlva, egy decemberi éjszakán Ignotus Pál keltett fel telefonon. Meghalt, mondta.

Gyorsan kabátot kaptam magamra, lefutottam a körútra, hogy levegőhöz jussak. Előre látható volt, és mégis úgy érintett, mint egy villámcsapás. Felnéztem a Nemzeti Színházzal szemben álló bérházra, amelynek tetején egy szemafor minden éjjel az *Est Lapok* híreit sugározta, s azon olvastam, hogy *Attila József, költő öngyilkos lett*. Az ügyeletes hírszerkesztő nem tudta, hogy a költőt, aki a távozó vonat elé vetette magát, József Attilának hívták, tehát azt sem tudta, hogy a magyar irodalom egyik legnagyobb művészenek halálát jelenti. Kevesen tudták, de azok között volt Márai Sándor, aki 1942 májusában, amikor a balatonszárszói temetőből, ahová annak idején búskomoran kísértem el, Budapestre hozták, és a Kerepesi úti temető díszsírhelyén hantolták el hamvait, a következőt írta róla: „*Irtózatot árat fizetett a nagyságért, de semmivel sem maradt adós. Alig vigasztal most más, mint hogy megmondhattam, hódoltam neki.*”

Nagyon meleg hangú búcsúztató volt ez a nagy kortárs író szájából, aki előkelően magányos életében távol tartotta magát József Attilától, a mosónő anyja és a proletár apa fiától.

Hadd idézzek fel egy képet, amely nem a szenvedő és a katarzis útján támolygó József Attilaé, hanem a gyermekded, jókedvű, életszerető emberé. Születésnapjára gyűltünk össze a Centrál kávéházban. Nem sejtettük, hogy ez lesz az utolsó. Attila több mint egy órát késett, egyre türelmetlenebbül vártuk az ajándéknak szánt aranytollal. Hirtelen lihegve beszáguldott: „Meglepetést hoztam nektek” – mondta huncut pillantással, azzal kihúzott a zsebéből egy fecnit, és olvasni kezdte egyik legkedvesebb költeményét. „*Harmínckétéves lettem én, meglepetés e költemény...*” Még csak árnyéka sem volt arcán a bajnak.

Petrovics Emil

IX. KANTÁTA – A DUNÁNÁL

József Attila soraira, verseire

Szoprán (nő), szoprán (fiú), bariton (férfi), vegyeskar és szimfonikus zenekar

Részlet

4. Főtal ambryoz duere

Soprano (Nő)

Soprano (Nő)

Soprano (Nő)

Soprano (Nő)

52

Soprano (Nő)

sempre *B. v.*

Pi-hés, huncut, görbe a l-lunk, for

más fejünk, fänge lli-bunk, szép egészes

Nő

fehér hátunk, megal szeműnk, megal számb.

Nő

megal szeműnk, számb.

Nő

53

Tash-cos-waj-cos

Nő

lán got rakunk, sü tünk, fő zing

Báthori Csaba

JÓZSEF ATTILA NÉMETÜL

2005 februárjában testes verseskötet jelent meg Zürichben az Ammann kiadónál: ATTILA JÓZSEF EIN WILDER APFELBAUM WILL ICH WERDEN. GEDICHTE 1916–1937. A kétnyelvű kiadás bő válogatást kínál a költő verseiből, s a KEDVES JOCÓ!-tól kezdve a *már végképp másoknak remél* soráig (németül: *endgültig hofft für andere*) tágas ívben rajzolja fel ennek a megrendítő költészetnek minden eleven elemét. A költeményeket – Daniel Muth fordítói nevémen – én tolmácsoltam németül. Talán még nem késő, hogy öt éves erőfeszitésem harci grafikonját megszerkesszem, felidézve a kételyek és apró hódítások hullámjátékát. 1997-ben vakmerően vágtam neki, s most, 2005 februárjában sejtem, most jön a vastagja: József Attila fordítása után a német közönséget kell hozzánk fordítani. Mert e nagy fordulat nélkül lyukas vödörbe mernénk a vizet.

Ezzel a munkával, ezzel a dobással vagy *vetéssel*, eltökéltem, lezárom fordítói pályámat. Olyan kaland volt ez, amelyet csupán egyszer lehet megkísérelni az életben. De azt sem kétlem: olyan kaland, amely nélkül csonka volna a pályám, amely, úgy érzem, más emberré tett. Ez az öt év döntő mértékben átalakította költői és esszéírói habitusomat.

1. 1956, egy magyar költő és szilveszter

1997-ben jártunk, fű-fa javában készült az 1999-es Frankfurteri Könyvvásárra, amelynek középpontjában a magyar irodalomnak kellett állnia. Én tizenhat éves ausztriai tartózkodás után épp nemrég települtem haza, hogyan is bújhattam volna ki a nyájas unszolás alól: fordítsak németre magyar költőket, maiakat. Üsse kő, fordítottam néhány verset, egyik költőnkől egy egész kötetnyit, s elküldtem három híres német kiadónak. Teltek-múltak a hetek-hónapok, semmi válasz. 1997 augusztusában azonban levelet kaptam Zürichből, az egyik kiadó, az Ammann vezetőjétől, Egon Ammann-tól. Azt írta: örömmel olvasta a verseket, később, gondolja, szíves örömet kiadna kortárs magyar lírát is, most azonban ajánlana valami mást: évtizedek óta, azaz 1956-tól fogva foglalkoztatja egy terv. A forradalom után, írta, a családja, ő berni származék, befogadott egy menekült magyar családot, s a papa csinos lánya állandóan egy magyar költőről, „*Attila Jozsef*”-ről mesélt neki, lelkendezett. Kapcsolatuk rég megszakadt, Egon Ammannból nevezetes kiadó lett, ám ő azóta is dédelgeti tervét, hogy kiadja *Attila* verseit németül, az *összeset, Csábá, az összeset*, cseng a fülemben ma is a mámoros hang már későbbbről.

Volna-e kedve Attila Józsefet németre fordítani? Ezt kérdezte a levélben.

Néhány hónap múlva Budapestre látogatott, megismerkedtünk, együtt töltöttük 1997 szilveszterét. 1998 januárjában elküldtem neki néhány próba fordítást. Megvallo, megrettentem. Bármennyire megtisztelt is a felkérés, felmértem, milyen hatalmas és kockázatos feladatra vállalkozom. Szívmelengető leveleket kaptam, Ammann 1999 őszén meghívott Zürichbe: szerződést kötöttünk. Én folytattam a másfél éve megkezdett munkát. Emlékszem, egyik első küldeményem az ARS POETICA volt. Ki akartam magam próbálni, és a kiadót sem kínálhattam meg József Attila zsenyéivel. Füg-

getlenül attól, hogy a kiadó az egész költői életművet vagy csak egy nagyszabású válogatást jelentet majd meg, úgy döntöttem: az összes verset le kell fordítanom, hogy a fordítói munka létrafokain lassan, szívósan fellendülhessek a remekművekig. Együtt akartam haladni a motívumok megjelenésével, az írásmód változásával és kiteljesedésével, József Attila belső érlelődésével. Ammann az első kóstolók után azonnal elragadtatott levelet írt, bátorított, nyilván, tüzelt.

Én meg elbújtam az évek alján, s türelmesen morzsolgatni kezdtem, szemről szemre, az egész anyagot. Amikor kipárologtam a zürichi kiadó kapuján, mint említettem, némileg megrémültem, mire is vállalkoztam: bíztam, persze, hirtelen bízni kezdtem abban, amit eladdig sokszor kétségbe vontam, bíráltam, hiúságnak véltem. Hinni kezdtem abban, hogy egy költőt igenis át lehet ültetni idegen nyelvre, legalábbis a tónusát, verseinek velejét, a formavilágát, ki lehet állítani a *pedigréjét* más nyelven is. Ahhoz azonban, hogy meggyőződhessenek róla, le lehet-e valóban fordítani, szükség volt 1956-ra, egy berni kamasz érzelmeire, a szilárd és selymes emlékre. Másrészt szükség volt a felajánlott kortárs magyar költőre, aki nem folytatta, hanem – anélkül, hogy tudna róla – más dimenzióba terelte a József Attila-hagyományt, és végül szükség volt arra az ígéretes szilveszteri éjszakára, amelyen Egon Ammann számára megújult az a lehetőség, hogy megvalósíthatja egyik ifjúkori tervét. Hogy mi minden egyébre volt még szükség, azt most nem részletezem. Egyet mindenesetre utólag is megerősítenék. Ez a fordítás nem jön létre, ha magam is osztom azt a nemzeti rögeszmét, hogy költészetünk nyelvi határainkon túl érvénytelen. Úgy gondolom, minden teljesítmény eredete a gondolatban, az elhatározásban rejlik, abban a mozdulatban (majdnem azt mondtam: indulatban), hogy *lehetőségnek* tartunk olyasmit, amit mások hosszú időn át, időtlen lehetetlennek bélyegeztek. Egon Ammann arról híres, hogy az európai költői eszmecserében igyekszik csökkenteni az ismeretlen költők számát. Szeretné megmutatni a hegyeket a határokon túl, elmozdítani a fontosságok sorrendjét: az elmúlt húsztendőben kiadta Fernando Pessoa, Oszip Mandelstam és Konzsztantinosz Kavafisz teljes életművét, folyamatosan közli Antonio Machado hagyatékát, s e költők sorába kívánja beilleszteni József Attilát. Hálával tartozunk neki már csupán azért is, hogy ezt *akarja*. Hogy szinte gyermekként – prózai, rossz németiségű töredékekből – megneszelve egy költő nagyságát. Robert Musil beszél hosszú regényében a *lehetőségérzéről* (*Möglichkeitssinn*) – Egon Ammann számomra egyike a keveseknek, akikben ez az érzék megtestesül.

2. Igazodás bizonyos szabályokhoz

Három dolgot döntöttem el rögtön az elején:

a) Annak az elhatározásnak, hogy *az egészet átültettem*, mint jeleztem, többszörös előnyét láttam. Úgy gondoltam, hogy a korai versek könnyebben megadják majd magukat, szép lassan kóstolgatva eljuthatok a sűrűjébe, közben megismerem József Attila saját szavait, aprólékosan a fordulatait, s bepillantatok a szókeresés, az érlelés vegykonyhájába – mintegy minősítve magam a nagy versek fordításához. József Attila költészetének egyik szokatlan jegye, hogy már a kezdet kezdetén felbukkannak bizonyos témái, kikristályosodnak szófordulatai, s a zsengek között is találunk egy-egy felejthetetlen, a későbbiek mintázgató sort, néha teljes darabot. A TANULMÁNYFEJ második szakaszának negyedik sora, a végleges változatban, így ecseteli a kocsmában dűnnyögő részeg embert: „*tört száraz tófenék az arc, de ember*”. (Eredetileg ez a sor így hangzott: „*Szederjes arc: se vén, se ifjú ember*”). Az ilyen sorok vezetnek be a nagy József Attilába, a képanyagába, a szemléletébe, a szavaiba, látomásainak barlangjába. Nyilván az Alföl-

dön láthatott kis vaktavakat, vadvizeket repedezett, darabos-iszapos tófenékkal, innen ennek a képek roppant plasztikus, meghökkentő ereje. Egyik legfontosabb képzet-csoportja a víz, a nyirok, a tócsa, a pocsolya, a tó. (A HOLT VIDÉK így zárul: „*Óvé a tó s a jég alatt / neki bujnak a jó halak / iszapba*”; a SÁRGA FÜVEK-ben ez áll: „*A tócsa ideges barom*”; a TÁJVERS-TÖREDÉKEK-ben hasonlóan: „*a tócsa bőre ráng idegesen*”; a KÜLVÁROSI ÉJ egyik kéme ny sorában: „*Akár a hült érc, merevek / a csattogó vizek*”.) Tudtam, hogy pontosan meg kell tanulni József Attila szavait, észjárását – ismertem kortársaim és a magam fordítói botlásait. A SÁRGA FÜVEK tócsaképénél, például, emlékeztem arra, hogy itt annak idején Tímár György vallott kudarcot, így fordítva franciára a sort: „*La flaque: une idiote irritable*”. (A fordító baromi embert értett, tévesen, a soron.)

b) Második szabályom az volt, hogy a korai versektől *időrendben haladva* fordítom az életművet. Versről versre kibontakoztak azok a szavak, amelyek a középső-kései József Attila versszótárának állandó tagjai; vártam, szinte készültem rá, mikor bukkan fel a *lágý, a rend, az ím-íme* és a többiek; eleinte kóstolgathattam a német változatokat, töprenghettem, melyik alakzat leginkább rokon a magyarral, s melyik árnyalat marad végül átmenthetetlen. Kiderült például, hogy az egyik törzsszó (lágý) a versek zömében nincs pontosan azonos német árnyalata; ahol ez a szó *puha-szelíd-zsenge* értelemben fordul elő, ott fordítható; ahol viszont kiegészül némi pótlólagos jelentéssel (KÉSEI SIRATÓ: „*Lágý őszi tájból és sok kedves nőből / próbállak összeállítani téged*”), ott más hangzóeszközöket tanácsos alkalmazni, amennyiben lehetséges. Kiderült, hogy a fokozatos, zsengektől induló fordítói módszer a német szókeresésben is segít: a német szavak lassan-lassan, cseppenként világosodtak ki, bújtak elő az emlékezetből, különféle német szövegekből. A Stoll-féle kritikai kiadás (a magyar textológia egyik csúcsteljesítménye) bizonyítja, hogy a versek változatai képesek deríteni egy-egy sort vagy képzetet, a változatok rajzolják ki egy-egy szó vagy motívum lehetséges jelentéstartományát, és a korai, egyszerűbb változatok szinte megfejtik a kései, bonyolult alakzatokat, rávilágítanak a végleges költői tartalomra. Minden ponton a Stoll-féle kiadást tekintettem mérvadónak, noha itt-ott berzenkedtem ajánlatai ellen. Egy apró példát említek. Emlékszünk, a KEDVES JOCÓ! hetedik verssoraként ma ez áll a kritikai kiadásban: „*Dicsekednél fűnek fának*”. A vers logikájából az következne: „dicsekednék”, én is így tanultam, s ma, 2005-ben sem találom meggyőzőnek Stoll Béla olvasatát. Inkább Péter László értelmezésére hajlok: „*Igaz, a kézirat nagyító alatt l-hez hasonló betűt mutat, de korántsem egyértelműen; továbbra is az a véleményem, hogy tollhibás k betűt kell benne látnunk. Nem is volna sok értelme, hogy az első szakasz egyes szám első személyű állítmánya (szeretnék) a második szakasz első két sorának állítmányai (szopogatnám, mutogatnám) után egyszeriben második személyűre váltsa át a gyerekköltő: miért Jolán dicsekedjék, mikor dicsekedhet ő maga is? Éppen ellenkezőleg: József Attila első versében a költőnek egész életén át érvényesülő jellegzetes tulajdonsága kap első ízben nagyon szemléletes megfogalmazást: ez éppen a dicsekvésre, kérekedésre való hajlam.*” Semmi kétség, akadnak más pontok: ott a kutatás, illetve a költők értelmezése – ez a két nagy mérvadó csoport – elüt egymástól, s a fordítónak végül döntenie kell, amennyiben a fordított változat szó szerint ragaszkodik az eredetihez. Egyetlen példát említek: a „KÖLTŐNK ÉS KORA” harmadik szakaszának harmadik sorában álló „*börtön*” kifejezést Tverdota György névszói állítmánynak tekinti, költészetünk egyik legnagyobb verselemzője, Nemes Nagy Ágnes viszont jelzőnek. Tverdota javaslatával ellenkezik, hogy a sor végén a kéziratban nincsen vessző, és az egyik eredeti változat is („*és a naprendszer a börtön*”) a jelzői funkciót valószínűsíti. Tverdota felfogását cáfolja az a tény, hogy József Attila más verseiben is gyakran használ főnevet jelzői funkcióban („*a vas világ*”). Nemes Nagy olvasatát viszont gyengíti, hogy a másik értel-

mezés sem kizárt, bár eléggé ficamos (értelme ez volna: csillagzatokkal halad a naprendszer meg a börtön). A fordító szerencsére nem mindig kényszerül döntésre, hiszen más kényszerek présében sokszor olyan változatot nyújthat, amelyik „eltérítve tisztítja” a vers homályos szegleteit. Ez a négy sor az én változatomban (négyes rímelt trocheusról lévén szó, szigorú sormetszettel) így hangzik: „*Ich im Sessel, der am Boden, / und die Erd' im Sonnengriff, / alle Kerker, alle Sonnen / schwimmen wie ein Sternenschiff*”.

c) József Attila költészetét a kötött forma uralja: a költő a húszas évek végétől lényegében nem írt szabad verset. Elhatározásom harmadik eleme a *feltétlen formahűséggel* függ össze. Céloom az volt, hogy a költő formavilágát a fordításban is érzékelhetővé tegyem, a verselési jegyek meghatározása ugyanis az eredetiben is lényeges hatáselem. A kötött forma adottságait a német változatban is igyekeztem megtartani, s ez konkrétan azt jelenti: figyeltem a szótagszámra, a metszetekre, a ritmikára, a hangzás egyéb tulajdonságaira, s csupán egyetlen ponton, nevezetesen a rím kérdésében kényszerültem némi hűtlen hűségre, két okból is. Az egyik: a német költészet, ez közismert, a tiszta rímre épül (szemben a magyarral, amely az asszonánc kimeríthetetlen bőségével a mai napig képes megújulni), rímrendszere megcsontosodott, a rímes fordítás könnyen avíttnak tűnhet, s végső soron a fordítás kudarcával fenyeget. A másik: úgy véltem, József Attila költészetének átültetésénél az elsődleges, a szótári tartalom is szerepet játszik, tehát törekednem kell arra, hogy a formai szigor ne engedjen a szövegbe az eredetitől idegen tartalmi elemeket. Ahol tehát a hosszas mérlegelés után sem adódott olyan rímlehetőség, amely az eredetit teljes körűen tükrözte volna, ott még az asszonáncról is lemondtam, s csupán az egyéb – imént említett – formai elemekre fordítottam gondot. Ez a módszer a roppant sokrétű német fordítói hagyományban nem ismeretlen, hanem jogosult, elfogadott eljárás. (Paul Celan, hogy csak egyet nevezzek néven a nagy költő-fordítók közül, bámulatos Mandelstam- vagy Valéry-fordításokat tudott létrehozni úgy, hogy akár egyetlen formán belül is lemondott a rímről. Celan Mandelstam-szonettjét szonettnek érezzük akkor is, ha az egyik strófa rímelt, a másik pedig nem. A legfontosabb a szöveg egyöntetűsége, fajsúlya, töménysége.) Akadnak költemények, amelyeket sikerült egészében hűen átcsalogatni az idegen nyelvbe, s akadnak olyanok, amelyek talán éppen azzal hatnak, hogy a sorvégeken nem sajognak a rímek, noha a német olvasó sejtve sejtheti, hogy az eredetiben összecseng a sorvég. Idézek egy költeményt a végig rímes csoportból (REMÉNYTELENÜL):

HOFFNUNGSLOS

Langsam, nachdenklich

*Der Mensch erreicht am Ende Sand,
er schaut sich um, versonnen, nickt
mit klugem Kopf, am flachen Land,
im Harm und Naß – doch er hofft nicht.*

*Auch ich versuch, sonder Betrug,
mich umzuschauen, leicht und glatt.
Silbernes Axtgehusch am Bug
der Pappel zirpt, am wanken Blatt.*

*Mein Herz, es sitzt am Zweig von Nichts,
es fröstelt, winzig, stumm, sein Leib,
inmitten milden Himmellichts
wird es beschaut, besternt, geweiht.*

S mutatok egyet abból a másik együttesből, amelyben a rím a német változatban nem látható, illetve túl tolakodónak tűnhetett volna (TISZTA SZÍVVEL):

REINEN HERZENS

*Ich hab kein Land. Keinen Gott.
Keinen Vater. Mutter nicht.
Keine Wiege. Grabtuch keins.
Keine Liebe. Keinen Kuß.*

*Dritten Tages eß ich nicht:
Weder klein noch groß Gericht.
Zwanzig Jahre meine Macht.
Alle zwanzig biet ich an.*

*Wenn sie keiner nehmen will –
Dann kauft sie der Teufel all.
Reinen Herzens brech ich ein.
Morde gar, so muß es sein.*

*Fängt gar mich, erhängt mich man –
Mutter Erde birgt mich dann.
Meinem schönen Herzen wächst
Todbringendes Gras, Gewächs.*

Ez a nagy erejű vers jó példa arra, hogy az eredeti sodrását érzékeltetni lehet az idegen nyelvben úgy is, hogy a rímek jelenlétét más költői eszközökkel pótoljuk, mintegy sugallva utalunk jelenlétükre. Látjuk: a negyedfeles trocheus a németben is érvényes, a metszetek a helyükön, a szótagszám azonos, s ahol nincs rím, ott is rímhatást kelt a szöveg. Ebben a változatban, hónapokon át óvatosan mérlegeltem ezt, fontos szerepet juttattam a központosásnak, s az a németben szemlátomást eltér az eredetitől. Miért? Azért, mert ezzel a keménységgel ki tudtam egyensúlyozni a magyar rímtökélyét, mondattani zártágát. Ugyancsak ebből az okból kezdtem minden sort nagybetűvel. Talán, remélem, megsejtik a németek, hogy ezt a verset olyan írta, aki nagy üreget vajt a szívében.

A lazább rímkezelés József Attila nagy tablószerű verseiben (TÉLI ÉJSZAKA, ELÉGIA, [TEHERVONATOK TOLATNAK], ÓDA stb.) a német változatokban is szabadabb eljárást tett lehetővé: itt ügyeltem a rím felvillantására, s ha az egyik ponton ez lehetetlennek látszott, azt pótoltam a kínálókövetkező helyen. József Attila rímei szervesen, feltűnés nélkül illeszkednek a sorvégeken, s a szabad lélegzésnek ezt a kötetlenül kötött ritmusát a németben is érdemes volt megláttatni. Sokszor egy-egy nagyobb egységet zár le a rím, amelyet szinte tetszőlegesen lehet „visszacsatolni”, azaz egy tetszőlegesen

megválasztott sorral rímeltetni. A fontos a ledobbantó, lezáró jelleg. A fordításban – a nagy zárt, plasztikus formákon belül – ezek a versek tették lehetővé az áttörést a kötött formában megteremthető tágas szabadsághoz. Az alliterációk, hangösszecsendítések, hangulatfestő szavak, a tudatos ütemezés, a vissza-visszaintő rímek *együttesen* sugalmazták azokat a megoldástípusokat, amelyek frissítették a kései kötött formák vérkeringését. Mielőtt búcsút vennénk a rímektől, hadd idézzem a Téli Éjszaka hetedik sorától a tizennegedikig terjedő részletet:

„*Manch spitze Sträucherzweige
beritzen die zarte Scheibe
der Luft.
Menschenleere, herrlich. Nur ein winzig Stück
schmaler Silberstreifen, scheinbar eine Schleife,
hängt hart hingerückt an der Sträucher Seite,
denn so viel Lächeln, so viel Umarmung zerschellt,
bleibt hängen am Dornengestrüpp der Welt.*”

3. Igék, hosszúságok, névelő

Mindenki mondja, hogy a német nyelv meglehetősen szögletes, nehézkes és rugalmatlan, a magyar viszont (és József Attila maga is) könnyed, elvont képzeivel is konkrét és lebegő, szösz-könnyű. Előre rettegtem, micsoda kín környékez majd, ha az ESZMÉLET-nek ezekhez a soraihoz érek: „...*hogy' szállnak fényes ablakok / a lengedező szösz-sötétben*”. Meg kell vallani, a német igék bőbeszédűek, tenyeres-talpasak, a főnevek is súlyosak, nyúlékonyak, s a mondat is szereti a tágas szerkezeteket. A német összetett múlt idő például több szóra szakítja az igét. És valahogy eleinte hosszabbnak tűnt a német változat, mint az eredeti. A főnevet eleve hizlalja a határozott vagy határozatlan névelő, s azt a németben csak nagy ritkán hagyhatja el az ember. (Igaz, a nagy német költők, Hölderlin, Droste-Hülshoff, bátran éltek a töményítésnek ezzel a módszerével, olvassuk csak el a DIE JUDENBUCHÉ-t, csakhogy... csakhogy a fordítónak kevesebb jog jár, mint a szerzőnek, s ami az eredetiben bámulatos találatnak minősül, azt a bíráló a fordításban könnyen erőszaknak, mutatványnak, ügyetlenségnek vagy gyámoltalanságnak ítéli.) Hogy József Attila szövegének keménységét érzékeltessem (amelyet még olyan nagy költő és bíró is, mint Füst Milán, „*hidegség*”-nek nevezett), olykor-olykor elhagytam a névelőt, írásjelekkel tördeltem fel a szöveget, mintegy igyekeztem egyenként kivésni a szavak helyét. (Gondoljunk arra, micsoda erőt ad Zrínyi verseinek a névelő elhagyása.)

A magyar költészet zöme, ez a meggyőződése alakult ki József Attila fordítása közben, nem nyelvi okokból tolmácsolhatatlan. Elszigeteltségünk legfőbb indoka: a magyar költői szemlélet szürreális deficitje, túl szoros tapadása a „valódi”-hoz, metaforikus túlburjánzása és csekély vonzalma az egyetemes tartalmak megformálásához.

József Attila művészete az első rés lehetne ebben az ismeretlen falanxban, ami a magyar költészet. Az ő szemlélete ugyanis konkrét és egyetemes egyszerre, s mihelyt egy villanással felidézett valamely érzéki látványt, máris képes fellendülni a tágabb következtetés régióiba. Ugyan az ő költészete sem kínál eszmei „állítást” (ún. *Aussagét*) olyan mértékben, amely nagyságát egy csapásra nyilvánvalóvá tenné a külföldi olvasó előtt, de tónusának objektivitása, bonyolult képalkotásának tárgyyszerűsége és hűvössége fokonként megnyerheti a külföldi olvasók tetszését. József Attila az a költőnk, aki köl-

tői-gondolati vonzalmai miatt, valamint elvontságokkal haladó, de csóvaszerűen élénk képei miatt is alkalmas arra, hogy éppen a német szellemi környezetben érvényesüljön. A német nyelv, váratlan módon, sokszor segítségére siet a fordítónak, ha a versnek olyan pontjához ér, ahol elvont és konkrét képzet egymásba ér. Egyetlen példát idézek, az ESMÉLET második szakaszát:

*„Bilder, blau, rot, gelb, wie Geschmier,
sah ich in meinen Träumen rollen,
während, das sei die Ordnung hier –
im Flug war nichts verrückt, kein Pollen.
Jetzt treibt mein Traum durch meine Glieder
wie Dunst, Ordnung herrscht draußen, hart.
Tags steigt ein Mond in mir; nachts wieder
erscheint die Sonne innen, strahlt.”*

Figyeljünk a negyedik sorra, abban is a *verrückt* befejezett melléknévi igenévre. A magyar *hibban* kifejezés jelenti az *őrületet* és *elmoccanást* egyszerre („te lökött” mondjuk). A német ige ezen a helyen pontosan ugyanezt fejezi ki: *verrücken* jelenti a „lököttiséget” („Du bist verrückt!”) és a dolgok elmozdulását („es ist verrückt worden”, „elmozdult”).

Utálnék még néhány nyelvi jegyre a szövegben, amelyek fokozzák a szöveg hűvös csattogását, súlyos állításainak erejét: igyekeztem *rövid* szavakat választani, a jelzőket – utánvetés révén – kiszakítani a vonatkoztatási kényszerpályáról, a verset – amennyire lehet – nem feltölteni „pótlék”-anyaggal, hanem a lehető leghívebben elmondani németül.

Itt nyitnék egy zárójelet: nincs olyan műfordítás, amelyhez ne kellene úgynevezett pótlékanyagot, vagyis az eredetiben nem szereplő szót, képet keverni. A nyelvek szerkezetének különbségeiből és a forma kötöttségéből adódnak olyan szükséghelyzetek, amelyekben a fordító kénytelen a szerző képi-mondandóbeli állításait mintegy meghosszabbítani. „Térfigatnövelés” ez, amely az eredeti mű gondolkodás- és szerkesztésmódját, képalakítását fegyelmezetten imitálja. Ezek a pontok a fordító magányának legmélyebb pillanatai: befelé zuhanva megpróbálok éles figyelemmel és megnyílt empátiával behelyezkedni a szerző és a versalany helyzetébe, és olyan kifejezést találni, amely a versből is következik, következhetne. A mindenkori műfordításnak ezek a legserülékenyebb pontjai. József Attila költészete annyira beleivódott, bevésődött emlékezetünkbe, olyan mértékben töltötte meg állandó fordulatokkal a közbeszédet, hogy fordításban, egy magyar fül számára, minden szövegpótló, kiegészítő elem szentségtörésnek tűnhet. Itt két, nem összemérhető befogadói attitűd áll szemben egymással: az anyanyelvi rögzült emlékezet nehézkedési ereje és az idegen nyelvű, más hagyományú irodalmi erőterben érvényesülő – és csak ott érvényesülő – olvasat. (Kétségtelen, hogy nem létezik mindenkire kötelező műfordítói kiskaté, és csak különböző műfordítói gyakorlatokról beszélhetünk, ugyanakkor az is kétségtelen, hogy hiba volna a műfordítások értékelése közben a relativizmus ingoványára tévedni, és bármiféle eljárást kizárólag saját műfordítói gyakorlatunkkal igazolni. A tehetség és a hozzáértés megítélésére mégiscsak rendelkezésünkre áll néhány szempont.)

Nem kétlem, a fordításban vannak sikeres részek, vannak langyosabb sorok, vannak remek találatok, és vannak gyenge pontok. S ha már itt tartunk, hát elmesélem: mun-

ka közben úgy tapasztaltam, hogy a gyengébb József Attila-versek kevésbé inspiráltak, nagyobb erőfeszítést igényeltek, mint az olvasó gondolná. A nagy versek viszont magukhoz emelik, megihletik a fordítót, megsokszorozzák találékonyságát. A nagy versek fordításakor nem a nehézséget érzékeltem elsősorban, hanem a nemes anyag át-fogó jelenlétének örömét. Ezek a remete műfordító transzcendens pillanatai.

Több helyen előfordult, hogy eltérések jöttek létre: az eredeti „rangja” a magyar emlékezetben előkelőbb, mint a német korpuszon belül. Ezt vállalni kell, sőt azt is tudomásul kell vennünk, hogy a német befogadói rangsorolás más értékrendet fog kialakítani, mint a magyar hagyomány. Ennek jeleit már a lektori munka során érzékeltem.

Lektorommal három nagyobb kérdéskört érintettünk többször: Melyik német nyelvre fordítsunk? Hogyan értelmezzük a kétes pontokat? Érti-e a német olvasó József Attila költői képeit, általában: a metaforikus beszédet?

Az első kérdéshez: a németeket és az osztrákokat csak a közös nyelv választja el, panaszkodhatnánk Bernard Shaw angolokról, amerikaiakról tett mondására utalva. A németre fordításnak egyik lényeges nehézsége, hogy a nyelvterület óriási, rendkívül tagolt, számtalan nyelvjárás árnyalja a nyelvhasználatot, és mind az élőbeszéd, mind az irodalmi nyelv lényegesen eltér egymástól. Jelentős osztrák írók neheztelnek egyeduralgó nagy német kiadókra azért, mert azoknak a lektorai számúzik nyelvükből az osztrák árnyalatokat, egységesítik az irodalmi stílust. Ausztriában és Svájcban pedig feltétlenül megjegyzések kísérik – hol gunyoros, hol érdeklődő, hol elismerően csetentő megjegyzések – a német írók nyelvhasználati sajátosságait. A németre fordított magyar költő kárát látná, ha mondjuk egy északnémet olvasó valamely nyelvhasználati furcsaságon akadna fenn, vagy egy osztrák, egy svájci érdeklődő valamely szokatlan német fordulat miatt tenné le idő előtt a könyvet. Fordításomban igyekeztem hát József Attila magyar ízeit olyan plasztikus, a német irodalmi nyelv középsávjában gyökerező idiómában visszaadni, amely úgy juttatja célba ezt a művészetet, hogy közben megőrzi annak összetéveszthetetlen jegyeit. A KEDVES JOCÓ!-ban előforduló *kugler* kifejezés Kugler Géza magyar cukrász nevét őrzi, az említett süteményt azonban ma már a legképzettebb háziasszony sem igen ismerheti, hát még a német, osztrák, svájci. Ezen a ponton olyan szót kellett alkalmazni, amely mindhárom nagy nyelvi közösség olvasói számára azonnal érthető – így került a versbe a *Guglhupf*, a kuglóf, amely sem a magyar, sem az idegen nyelvérzéktől nem kíván külön erőfeszítést, és hangzásban rokon az eredetivel. A fordítói munka közben hallgatólagosan, mi tűrés-tagadás, az a tudat uralja a nyelvi formálást, hogy a német nyelvű világban a német piac, a német olvasók, a német sajtó (nem az osztrák, nem a svájci) határozzák meg a könyv fogadtatását. A *Guglhupf* a couleur locale-nak az a mértéke, amelyet a német anyanyelvű nem német még berzenkedés nélkül elvisel, sőt ritka nagylelkűséggel helyesel.

Ami a második kérdést, a kétes pontokat illeti: József Attila költészete rengeteg nehezen felfejthető, többértelmű, végleges érvénnyel meghatározhatatlan vagy csupán rejtett (alig érzékelhető) „zárványt” tartalmaz. Aki verseit évtizedek óta böngészi, mérlegeli, nyitogatja, az sem bizonyosodhat meg arról, nem fedez-e fel váratlanul valami meghökkentő újdonságot, színt, a jelentés furcsa vetemedését. Régóta olvasom, mi több, kívülről fújom a GYERMEKKÉ TETTÉL-t, és megvallom, egy ideje megakadtam ezen a soron: „*Hiányod átjár, mint huzat a házon.*” Meglátogattam a Székely Bertalan utca 27-es számú házat, tárva-nyitva a kapu, töredezett keramitüdvar, hámló vakolat, s a harmadik emeleten, a 47-es számú ajtó előtt ébredtem rá arra, hogy eddig nem képzeltem el igazán a KÜLVÁROSI ÉJ mellékudvarképét, és... igen, nem figyeltem fel az imént

említett sor egyik furcsaságára. A különös az *átjár* ige, voltaképpen úgy kellett volna írni: „átjár, mint huzat a házat”, hiszen – és ezt a fordítás is nyilvánvalóvá tette – ebben az esetben az ige tárgyas alakjáról van szó („átjár engem”), nem az alanyi ragozású alakjáról. A mondat tehát kétfelé pillant: hiányod ki-be jár bennem, hiányod teljesen átítat. Látjuk, apróság ez, a német változatban viszont dönteni kell, a kettőt egyszerre lehetetlen beépíteni a szövegbe. Minthogy az eredeti a tárgyas alakot sugallja erősebben az olvasónak, én is ezt választottam, a sor tehát a németben így hangzik:

„*Dein Fortsein durchtrinkt mich, ein Luftzug / das leere Haus.*”

Arra, hogy itt furcsa igehasználattal van dolgom, a fordítói munka természetéből fakadó lassú olvasás és a Székely Bertalan utcai látogatás együttesen hívta fel a figyelmet. Megemlítem, hogy „*A mellékudvarból a fény / hálóját lassan emeli*” sor (KÜLVÁROSI ÉJ) szintén e látogatáson kapott konkrét tartalmat: a mellékudvar ikerudvar, egy zárt, téglalap alakú, kicsi tér, amelyre csak ablakok nyílnak, és a földszintről meg az emeletéről egy-egy erkélyajtó. József Attila bérlakásának konyhaablaka szolgál erre a konkrét udvarra, az ablak alatt egy kicsi „vakerkély”, amelyre talán soha nem lépett ki senki. Furcsa érzés elképzelni, hogyan emelkedik itt az árnyék alkonyatkor.

A kettős értelmet átmenteni a legtöbb ponton erőltetés nélkül (és a német olvasó kellemetlen elképesztése nélkül) lehetetlen. Hogy az adott verssáv átszüremkedjen a fordított szövegbe, le kell mondani bizonyos tartalmakról vagy formai jegyekről.

Harmadszor: tapasztalatom szerint a nyugat-európaiak kevésbé fogékonyak a képes beszédre. Magyarán: nem értik, nem mindig tudják követni. József Attila képalakotása s, általában, a magyar költői szemlélet metaforikus zsúfoltsága, félek, könnyen megakadályozhatja, hogy költőnk megtalálja méltó helyét az európai értékrendben. Számtalan vitám adódott emiatt lektorommal, s legtöbbször azonnal tudtam, az értetlenkedés oka József Attila érzéki-elvont szemlélete, képeinek a német fül számára szokatlan összetettsége, hűvös objektivitása. A SZÜRKÜLET című töredék második-harmadik sora így hangzik: „...*tar ágak szerkezetei / tartják keccsel az üres levegőt.*” Sejthető, a lektor a *szerkezet* szón akadt fenn, azt *szövedékkel* és hasonlókkal szeretne volna helyettesíteni. Vitánk picike bizonyítéka volt annak, hogy a nyugat-európai szemlélet vagy a dalszerűséget, vagy a balladai szerkezetet, vagy az expresszionista-szürrealista túlságot, vagy a teljesen elvont versbeszédet fogadja be elsősorban, a valóságban gyökerező látomást; ezzel szemben a – hogy is mondjam – többszörösen megcsavart képanyaggal roppant tartózkodó. Pedig József Attila képei részleteikben egyenesen vakító élességgel világítanak meg egy gondolatot vagy látomást. Más kérdés, hogy a mai nyugat-európai olvasó számára mit jelent (jelent-e még egyáltalán valamit?) József Attila képeinek nyersanyaga. Mit mond egy Zürichben élő polgárnak az a szó: külváros? A város pereme? Kötve hiszem, hogy ugyanazt jelöli ez a szó ott, mint József Attila költészetében. A nagyvárosokat és az ipari központokat leszámítva a város pereme azokon a tájakon éppenséggel családi házas kertváros vagy a gazdagok villanegyede, turistaparadicsom, zöld rezervátum, tehát a jólét titkos jeladása. Vagy ismeri-e a mai nagyvárosi ember például a kályhafüstöt? Persze, mindenki tudja, mi a füst. De ki értené meg erőfeszítés nélkül ezt a valóságos képet: „*Már bimbós gyermek-testemet / szem-maró füstön száritottam*”? Akinek a kojtoló, a naponta többször füstbe fulladó kis jancsikályhák látványa hiányzik a gyerekkorából, az nehezen fogja fel ezt a leírást. Hát az éhséget, a maró, hosszan tartó éhezést ismerjük-e még? Ki éhezett itt Európában a XX. század második

felében, a nyugati jóléti államokban? József Attila költészete a „*De szeretnék [...] egyszer libasültet enni*”-vel kezdődik (KEDVES JOCÓ!), és a „*se késed nincs, se kenyered*” sorral végződik (KARÓVAL JÖTTÉL). A könyv európai sikere azon is múlik, mennyire hajlandó és képes megtanulni a kényelmes nyugati olvasó József Attila költészetét, mennyire képes azonosulni azzal a tapasztalati körrel, amely e versek nyersanyagát adja. Mennyire képes egyáltalán elviselni még a nagy költészetet? Ez a legfontosabb kérdés.

4. Sötét és világos

Pedig József Attila költészetének fölszívását, befogadását megkönnyítheti néhány (részlegesen) rokonítható szerző hangütése, némely létező európai költészeti minta. Fogalmilag kipattanó, elvont magasba kapaszkodó, gondosan csiszolt nyelvi és képi világa Rainer Maria Rilke költészetére emlékeztet. Helyenként expresszív erővel formált látomásai Georg Trakl művészetéből is származhatnak. Műveinek társadalmi feszültségek iránti erjedő érzékenysége Bertolt Brechtel rokonítja. Némelyik költeményének nyájas, könnyedén játékos modora Christian Morgenstern és Joachim Ringelnatz hangütését idézi. De sorolhatnánk Villon, Verhaeren hasonló verseit is.

Munka közben nem feledkeztem meg arról, hogy a német hagyomány ismer olyan elődöket, akik művészetükkel errefelé, éppen az én fordításom felé mutatnak. A fordítás részben teremtés, részben találás. Miközben a klasszikus német szövegekben rokon, újra tükröződni képes formákat keresgéltem, számos korábbi szerző (Friedrich Rückert, August von Platen) műveiben találtam olyan előzetes formákat, amelyek mintegy megelőlegezték József Attila alakzatait. Ily módon, mondhatnám, nemcsak egy magyar költő születik meg a célnyelvben, hanem a német költészet maga is megéled a furcsa fénytörésben. Lehet, hogy a hagyomány részint halott – észrevétlen mellékhulálmai mindenestre itt eredményeztek valamit.

Mindez – és csak mindez együtt – indokolja azt a feltevést, hogy költészete nyugat-európai összefüggésben is fontos lehet.

József Attila költészete ugyanis az emberi lét nagy, kimeríthetetlen témáit görgeti: ezt az alkotót a szegénység, a magány, az Isten-keresés kérdései izgatják; a szabadság és a rend összefüggése foglalkoztatja; művésze a személyes szenvedést és a társadalmi elnyomást, a szerelmet, halálfélelmet, az öntudat elvesztését, a kétségbeesést és a megsemmisüléstől való szorongást foglalja szavakba. József Attila ismerte és megmintázta azokat a klasszikus érzéseket, amelyeket mi ma már személyesen alig-alig ismerünk. Gyakran fagyoskodott, gyakran nélkülözött. Éhezett, és nem csak élelemre, hanem arra is, hogy emberré válhasson. Költészete, kissé leegyszerűsítve, egyetlen rabiátus lázadás minden olyan sanyarúság és megaláztatás ellen, amely az embert fenyegeti. Szegény volt, felfelé törekedett, és elgáncsolták; szeretni akart, szeretetet várt, és csalódnia kellett; hinni akart (Istenben, Flórában, a pszichoanalízisben), és elárulták; a mindenséggel akarta mérni magát, és felőrölte a semmi. Szabadságot akart, mindenkinek, de élete és betegsége lassan olyan börtönt vont köré, amelyben napról napra mélyebbre, a végkifejlet felé zuhant. Szolidaritásra számított, és abban a tudatban halt meg, hogy senki nem segíthet rajta. Csatlakozott a munkásmozgalomhoz, de becsapták az ideológusok és a versengő barátok. A pszichoanalízis segítségével akart életének szakadékaiból kimenekülni, s közben egyre szorosabbra gubancolta belső életének hálót: néha gögös igazságérzete, másszor gyermektegy vakdúhe vagy kötekedő és kiszámíthatatlan modora sodorta örvényes helyzetekbe. Mostoha körülményekkel, idegenkedő szerelmekkel és önmagával kellett megharcolnia, ám élethossziglani bir-

közása közben csodálatos, a szenvedéstől kicsikart költeményeket hozott létre. Az Észben hívő, lobogó szabadságvágya mindvégig költészetének legbensőbb kútja maradt, neki magának azonban folyton sejtjenie kellett, hogy a szabadság csak furcsa, veszélyes spirálokban és különösen megcsomózott vonalakban valósulhat meg. Költészetének megrázó tragikumma éppen azokban a szeszélyesen megformált élménymintákban válik láthatóvá, amelyeket mély ellentmondások itatnak át: szabadság és magány, csillagkép és börtön, alkotás és kudarc itt tőszomszédai egymásnak, és csak néha bukkan fel a sötét és világos képek önkényesen futó repedései között valamely harmonikus elem, esetleg úgy, mint egy szűk, boldog emberi tér bizonytalan ígérete. Költői képzeletének léptéke ott, ahol a lét alapvető, elvont kérdéseit bolygatja, szinte mindig elhagyja a „logikus” keretet. Vakító metaforái és reflektorszerű villanásai komor vidéket vagy homályos lelkiállapotot világítanak meg – de ez az élesen megpillantott világ egyszersmind tágassággal kecsgetet. „Az értelemig és tovább” – az ARS POETICÁ-nak ez a sora pontosan arra a korlátlan túlhaladásra vonatkozik, amely az ember és az emberi lét gyökeres tökéletesedését veszi célba. A szövegek ugyan a szenvedésből és a megaláztatottság tudatából táplálkoznak, mégis olyan érinthetetlen szférát sejtetnek, amelyben a méltóság igazi, csillapított erőterei érvényesülnek. József Attila dinamikus költészete még ma is, változatlanul, azzal hat, hogy fölrajzolja a személyes és társadalmi erők mélyen ellentmondásos szövedékét. Költői sokrétűsége nélkül csupán egy felvilágosító utópia tehetséges hírnöke volna. A nagy költészetet soha nem lehet ideológiai alakzatokra szűkíteni, hiszen az saját, csaknem összemérhetetlen világot teremt, és kifürkészhetetlen, befejezhetetlen mondatot alkot az emberi létezésről.

5. Forma és befejezés

József Attila költészetét, említettem már, a kötött forma uralja: a húszas évek végétől a költő lényegében nem írt szabad verset. Köztudomású, hogy József Attila életművének tetemes része (az eleje java része, érett művészete teljes mértékben) kötött formában keletkezett. „*És mi a csudát akarnak a szabad verstől? Egy kis kötöttség iskolának, műhelygyakorlatnak, vagy egyszerűen csak rendes, tisztességes versnek sem ártana*” – írja 1929-ben ÚJ MAGYAR FÖLD ÉS – NÉPTELEN SZAVAK című cikkében, s álláspontja, költői gyakorlata bizonyítja, azután sem változott.

Célom az volt, hogy a szerző formavilágát a fordításban érzékelhetővé tegyem, hiszen az a teremtő döntés alkotórésze, és az eredetiben is lényeges hatáselem. A sajátos lírai közlés minden egyes elemét egy idegen nyelvben tükrözni lehetetlen. Megkíséreltem azonban, hogy a rím óvatos kezelésével, bizonyos mesterséges mesterségbeli fogások révén, számos vonatkozásban (alliteráció, asszonáncok, szótagszám, ritmikai megfelelések, rokon hangszínek, a szavak éles helyezése) hallhatóvá tegyem József Attila összetéveszthetetlen zenéjét. Elmondhatom, a szórványos hűtlenség segített, hogy egyszébeben hű maradhassak az eredetihez.

A költemény belső formája a tartalom. A formai kérdést, gondoltam továbbá, ahol lehet, a tartalom irányából oldom meg, és a formálást is a tartalom felől kormányozom. József Attila nemcsak nagy formaművész volt, hanem éber értelem is: mindkettőt meg kell mutatni. De a *mi?* örökké a *hogyan?* világos körvonalain derengjen át.

Mi a jelentőségük a mai olvasók számára a klasszikus, kötött formáknak?

A klasszikus formák azt az ősi és ma is érvényes törekvést tükrözik, hogy az ember szabályozás, mérés, tagolás és arányosítás útján lehorgonyozza az egyedit az általánosban. A forma a transzcendencia közelébe emeli a műalkotást, mintegy csatlakoztatja

az univerzumhoz. A katarzis érzete, amelyet a remekmű szít, szorosan összefügg a formaadással. Nem árt megfontolni, hogy a fenséges nem azonos a patetikussal, és a legmindennapibb költészetnek is szüksége van – nem szükségszerűen kötött – formára. A szabad vers is poétikai törvények szerint szerveződik. A kötött forma mindig valami olyasmire utal, ami legalább részeiben teljes. Kötött formában felmagasodó költészet formahűen fordítani, ez művészi erkölcs kérdése.

Végül szeretném kifejezni elismerésemet mindazoknak, akik az elmúlt évtizedekben azon fáradoztak, hogy József Attilát megkedveltessék a német nyelvű olvasókkal – a hosszú listából hadd soroljam csak Franz Fühmann, Stefan Hermlin, Heinz Kahlau és Kárpáti Pál nevét. Külön köszönet illeti Egon Ammannt, aki már fiatalon megsejtette József Attila költészetének jelentőségét, nagyrebecsülését aztán évtizedeken át megőrizte, és végül e kiadás formájában is kifejezésre juttatta. Ő volt vállalkozásunk első mozgatója. Hála illeti Balla Zsófiát azért a fáradhatatlan készségért, amellyel az értelmezés és szótalálás, a szöveg-összehasonlítás és a szerkesztés munkájában mellettem állt. Ő akadályozott meg abban, hogy a kudarcból való félelem eltompítson. Ő segített, hogy ne adjam fel. Az ő része a végeredményben nemcsak láthatatlan, hanem felmérhetetlen is.

És köszönöm József Attilának ezt az öt időtlen évet.

Petri György

„ÉN ISTENT NEM HISZEEK S HA VAN, NE FÁRADJON VELEM...”

Egy-két utalástól eltekintve, a József Attilával foglalkozó irodalom semmilyen figyelemre nem méltatta azokat a költeményeket, amelyek a modern vallási problematikával foglalkoznak. Ennek oka az, hogy igen kevésbé kísérelték meg az életművet a benne fellépő mély eszmei kollíziók felől megközelíteni, mivel a fő figyelmet mindig az életmű ennek *ellenére* meglevő szellemi egységének bizonyítására fordították.

1

A következőkben a vallás mint *életprobléma* József Attila-i ábrázolásával szeretnék foglalkozni. A megközelítés ezért esztétikai és nem irodalomtörténeti lesz. Nem érintem tehát a vallási motívumokat, amennyiben csak poétikai motívumként jelennek meg. Nem esik szó olyan, különben érdekes problémáról, mint a vallási metaforák meglepő gyakorisága, kivált az életmű korai szakaszában, s csupán kevés szó e korai szakaszról egyáltalán. Vizsgálódásom anyagát elsősorban a harmincnégy körüli és utáni pe-

riódus alkotja, az tehát, amelyben a baloldali és kommunista értelmiség számára felvetődött nehézségek tisztázására és megoldására tett kísérletek a legdrámaibb erővel mutatkoznak meg a költő művészi és teoretikus gyakorlatában egyaránt.

Mielőtt az ez időben fellépő vallásos tendenciákat vázolnám, jelezni kell azokat a kereteket, amelyekben belül e vallásos tendenciák kibontakoznak. Már itt megmutatkoznak a költő valláshoz való viszonyának bizonyos egyéni jegyei.

Nem új, de általános jelentőségű megkülönböztetést kell tennünk akkor, amikor a modern vallásossággal foglalkozunk. A vallásos hit és vallásos szükséglet közötti különbségtevésre gondolok.

Századunk vallásos költészetének jelentősebb része éppen a megrendült hit és a változatlan vagy akár fokozott intenzitású vallásos szükséglet közti feszültségből táplálkozik.

E művek jelentőségüket egyrészt annak köszönhetik, hogy érzékenyen reagálnak a vallás átfogó valóságára, másrészt annak, hogy éppen e realitásérzékből adódóan, e versek többé-kevésbé átvilágítják a vallásos magatartások reális, e világi problémákkal való összefüggését. A vallásos költészetnek e „laikus” vonala mellett (melynek pl. Ady és Rilke jellegzetes képviselői) megtalálhatjuk a „klerikus” tendenciákat is (pl. Claudelnél vagy eltérő és problematikusabb módon Pilinszky Jánosnál), ahol ez a válság vagy ignorálva van, vagy maga ez a válság szélesedik alapproblémává, eltüntetve életbeli gyökereit.

A laikus irány, amelyhez József Attila is tartozik, a vallásnak a társadalmi folyamatokkal való bensőséges összefüggését ábrázolja azáltal, hogy a vallást mint szükségletet, azaz a dinamikus, a „szubjektív oldal” felől mutatja meg, s mint olyan szükségletet, amelyet korántsem szüntetnek meg automatikusan a kielégítés ideologikus feltételeinek megrázkódtatásai (a tudományok fejlődése és eredményeik széles körű elterjedése), sőt a társadalmi-állami élet mégoly erőteljes szekularizációja sem.

A József Attila ábrázolta attitűd jellegzetessége összefügg egy további kérdéssel: a valláshoz mint készként adott életformához, mint világnézeti-erkölcsi tradícióhoz való viszony kérdésével. E helyütt tehát nem azt vizsgáljuk, hogy milyen problémák szülik a vallást, hanem hogy milyen problémákat szül a vallás.

A bennünket itt érdeklő s a témához szorosan kapcsolódó művészek szinte kivétel nélkül e vallási szféra elvesztéséből indulnak ki. Alapállásukat mintegy színezi az arra való konkrét-személyes vagy átvitt értelmű emlékezés, hogy valamikor otthon voltak a „hit mennyországában”. A vallási tartalmakat, mint feltétlen értékeket fogják fel (Rilke), elvesztésüket pedig katasztrofálisnak érzik (ezt talán Ady fejezte ki a leginkább tragikus erővel). Ahol a vallási tartalmaknak ez a mély és tiszta átélése el is homályosul, ott gyakran átveszi helyét az elveszett hit iránti nosztalgia és a kényszerű ateizmus légkörében való feszengés.

József Attila helyzete e tekintetben egészen más. Nemhogy soha nem volt ilyen módon meghitt viszonyban a vallással, hanem indulásakor egyenesen hangsúlyozza, hogy éppúgy kívül áll társadalmi konvencióin, ahogyan meg van fosztva javaitól, s kirekesztve pozitív érintkezési formáiból:

*„Nincsen apám, se anyám,
se istenem, se hazám,
se bölcsőm, se szemfödőm,
se csókom, se szeretőm.”*

(TISZTA SZÍVVEL, 1925)

Nemcsak a megtagadottak részletes felsorolása hordozza az elutasítás egyetemességét, hanem az ördöggel kötendő szövetség kihívó gesztusa, az erkölcsi normák kétségbeesett félrelökése is.

Különösen érdekes ebből a szempontból egy másik verse, ahol először – elég blaszfémikus módon – istenhez hasonlítja magát:

*„Szeretett enni s egyben-másban
istenhez is hasonlított.”*

Majd néhány sorral lejjebb az intézményes vallásból való kiábrándulásáról szól:

*„A görög-keleti vallásban
nyugalmat nem lelt, csak papot –”
(JÓZSEF ATTILA, 1928)*

A vallási szférától való távolság a legélesebben ott mutatkozik meg, ahol saját „keresztény mivoltát” vonatkoztatja teljes közvetlenséggel annak életszerű alapjaira:

*„Kövér kazlak közt éhen sorvadok,
meg-megsimút a bú.
Fejem körül csillagos ég ragyog,
mint töviskoszorú.
Kedvem ellen keresztény így vagyok,
míg nem lesz háború.”
(TÜNŐDŐ, 1931)*

A versben levő vallásos mozzanat arra figyelmeztet, hogy a reális önmegvalósítás feltételeinek hiánya az egyén belső ellenállásával szemben is, objektíve vallásos érzület kialakulása felé hathat.

Az, hogy József Attilának a vallás *nem természetes öröksége, döntő jelentőségű a későbbi fejlődést illetően*. József Attila így szinte „felfedezi” a maga számára a vallást, és ezáltal képes olyan áttetszővé tenni azt a folyamatot, amelyben bizonyos e világi problémák megoldhatatlansága a szubjektumot vallásos érdeklődésre készíti.

Közelebről: lehetővé teszi a vallás és a partikularitás közötti szoros kapcsolat nyílt és határozott kifejezését.

A valóságban ugyanis a partikuláris egyén élete, érdekei és szükségletei, egyéni gyakorlatának eszközei – amint ezt Lukács György *AZ ESZTÉTIKUM SAJÁTOS SÁGÁ*-ban részletesen elemzi – objektíve kapcsolódnak az emberiség történelmi célkitűzéseéhez, harcához s a történelem során szerzett tapasztalataihoz. Ez az összefüggés azonban a mindennapi életben egyrészt – e partikuláris gyakorlat viszonylagos autonómiája következtében – elhomályosul, másrészt egy kifejezett elkülönülés, sőt ellentétesség is kialakul e partikularitás és az emberi nem között. A partikuláris szubjektum egy ilyen helyzetben magára maradván valamiféle garanciát vagy legalább biztatást igényel problémái megoldására, szükségletei kielégítésére. Így jön létre a szükséglet egy transzcendencia kialakítására. Az ilyen transzcendens illúziók létrejöttét egyaránt támogatja a partikuláris egyén intenzív szükséglete önmaga megvalósítására, továbbá a mindennapi élet közismerten teleologikus szerkezete és az a már említett tény, hogy a mindennapokban többnyire elhomályosul az egyén és az emberi nem ügye közötti összefüggés.

2

„Ehess, ihass, ölelhess, alhass!
A mindenséggel mérd magad!”
(ARS POETICA, 1937)

Így fogalmazza meg József Attila az emberi kibontakozás eszményét egyik legérettebb költeményében. A követelmény első része e kibontakozás tárgyi-elemi feltételeire irányul, a második az egyén és az emberi nem összekapcsolását fogalmazza meg a teljeség követelménye alakjában.

A harmincas évek elejétől kezdve mind világosabbá válik József Attilánál, hogy az emberi felemelkedéshez a feltételek egyre kedvezőtlenebbek, s e körülmények megváltozása, az egyén életidejéhez képest, távoli perspektíva.

Ebben a szakaszban az általános európai fasizálódás közben elméleti írásainak központi problémája a társadalmi emancipáció, a kapitalista rend forradalmi megszüntetésének lehetősége. E kísérletek központi gondolata a „hamis tudat” problémája, vagyis a termelési eszközökben létrehozott objektív logika és az egyes társadalmi csoportok s ezeken át az egész emberiség korlátozott, visszamaradt szubjektív logikája közötti diszcrepancia.

József Attilát komolyan és szenvedélyesen foglalkoztatták a kommunista mozgalom történelmi perspektívái. Az emberiség ügyeiben való személyes érdekeltség sok tekintetben magyarázza a valláshoz való viszonyát is.

A vallás a partikularitás problémáira irányul. Ez azonban nem azt jelenti, hogy mindig egy szűk és lapos hétköznapiságra korlátozódna. Az emberi szükségletek sokfélék, s egy bizonyos szinten személyes szükségletté válhat a partikularitásból való kitörés is. Az egyén akarhat értelmet adni az életének, célserűvé akarhatja tenni azt, korlátozott létezőkévei túlmutathatnak életkörén. S a vallásos költészet tekintélyes része (pl. Rilke IMÁDSÁGOS KÖNVV-e) ilyen felfokozódás szükségletének ad kifejezést.

József Attilánál azonban szinte szembeszökően nyoma sincs egy ilyen értelemadás szükségletének. A versek, éppen ellenkezőleg, a partikularitás védelmében emelnek szót. Egy normális, az egyén teherbíró képességére szabott élet utáni vágyakozást fejeznek ki, amelyben legalább a minimális követelések („Ehess, ihass, ölelhess, alhass!”) beteljesülnek.

József Attila a kora történelmét és általában a történelmet az emberi lényeg megvalósulásaként fogja fel, és nem érzi magát e történelmi küzdelemből – elvileg – kirekesztve. Ellenkezőleg: mind művészi, mind politikai gyakorlata folytán szorosan és tudatosan kapcsolódik a nagy társadalmi mozgásokhoz. (Egyébként ugyanezért hiányzik költészetéből a halálfélelem motívuma is, s ahol egyáltalán említi, ott bizonyos sztoikus egykedvűséggel beszél az elmúlásról.) S éppen mert az életnek e történelmi-társadalmi vonatkozásait átélte, tragikusan érinti a történelmi horizont elsötétülése. Figyelme elkeseredetten a partikularitás felé fordul:

„Mit oltalmaztunk, nincs jelen,
azt most már támadóink védik.
Elejtem képzelt fegyverem,
mit kovácsoltam harminc évig.

*És hallgatom a híreket,
miket mélyemből énszavam hoz.
Amíg a világ ily veszett,
én irgalmas leszek magamhoz.”*
(IRGALOM, 1936)

Ez a belső világhoz való fordulás azonban nem megoldás, hanem újabb megrázkód-
tatás forrása. Rá kell ébrednie, hogy (az olyan pillanatoktól eltekintve, mint a NYÁRI
DÉLUTÁN-É) ott sem talál megnyugvást. E kétirányú kiúttalanság és a rá való reagálás át-
fogó kifejezést kap a SZÁMVETÉS-ben.

*„Ettem-ittam fekete, undok
mocskot és csípős trágyalevet;
ember vakmerőbb nem lehet.
Am eddig sohasem voltam boldog.”*

A vers első szakasza rögtön a partikularitás alapproblémájában foglal állást. A bol-
dogság (a vallás nyelvén: üdvösség) ugyanis az a cél, amelyben a partikularitás törek-
vései összefoglalódnak. Itt nem a nembeli törekvések feltétlen kiiktatásáról van szó,
hanem arról, hogy itt a nembeliség is csak mint az éppen adott partikularitás alkotó-
része jöhet számításba, súlyát az méri, mennyiben vett részt e partikularitás beteljesü-
lésében. A költemény kiindulópontjává tehát radikálisan a partikularitás nézőpontját
teszi meg. A következő szakasz a kétirányú kielégületlenségről szól, s egy ironikus uta-
lás ezt összekapcsolja a vallási megoldás kritikájával.

*„Ebben a megváltozott világban
egy pillanatom nem volt nemes;
sem langyos, édes, kellemes,
mint disznónak a pocsolójában.”*

A szakasz arányainak eltolódása a disznókép javára keserű iróniával vall arról, ho-
gyan növekedik meg e szféra jelentősége az egyéntől a társadalomhoz vezető csator-
nák eldugulása folytán.

A következő szakasz első két sora:

*„Engem sunyiságra oktat
az erkölcs. (Rólad is ezt hiszem.)”*

egyfelől az erkölcsi konvenciók fonákságára utal, másrészt arra, hogy ha az önmegva-
lósítás feltételei erkölcsös úton nem érhetők el, még a helyes erkölcsi normák is „su-
nyiságra oktatnak”, mert gátolják az embert szükségletei bevallásában és kielégíté-
sében. Érdekes, hogy a szakasz súlyos zárósorához, amely a normális viszonyulások
iránti teljes bezáródást mondja ki, ismét a fizikai nélkülözés képe vezet. Mintegy érv
vagy magyarázat gyanánt:

*„Huszonnyolc éve éhezem.
Rajtam már csak a fegyver foghat.”*

A valóság érintései iránt elveszítette minden érzékét, eljut az egésszel, az emberi nemmel való etikai érintkezés teljes feladásához:

*„Komor ég alatt üldögélek,
mint hajléktalan a híd alatt.
Mindentől fölmentem magamat,
mert nem lesz utolsó ítélet.”*

A strófa művészi jelentése abban van, hogy a költő nem lát semmiféle e világi alapot, amelyre e moralitást vonatkoztathatná. Nem az erkölcs vallási megalapozását hiányolja, hanem az erkölcs reális fundamentumának hiányáról beszél – ironikus közvetettséggel. Másodlagos jelentőségű, de említést érdemel, hogy az utolsó ítéletben való hit elvetése a vallás e világi hatástalanságának felismerésével együtt jelenik meg (ami, mint említettük, a második szakaszban jut kifejezésre).

S ezzel mintegy a partikularitás drámájának egy másik mozzanatához érkeztünk: a gyakorlati mozgásterét és értelmét immár elveszített erkölcsi-humanisztikus tartás és a partikularitás éles szembesítéséhez. Eleve nyilvánvaló, hogy egy ilyen szembesítés során a morális attitűd riasztóan értelmetlennek tűnik, mert hiányoznak azok a közvetítések, amelyek a partikularitást (itt, mint látni fogjuk: a fizikai lényt!) az erkölcs szférájával összekapcsolják. A morális döntés ilyen körülmények között megalapozás nélkülinek, a szubjektivitás véletlenszerű önkényének tűnik. A szakadék élményét két, egymással mélyen rokon vers: a KÉT HEXAMETER és az EGY SPANYOL FÖLDMÍVES SÍRVERSE ábrázolja. S a két költemény közvetlenül csak annyit tud mondani a moralitás mellett, hogy a demoralizálódás sem jelent menekvést az ember számára. Persze nagyon lényeges, hogy a – bár mégoly megalapozatlan – szubjektív vonzódás itt a moralitás útja felé visz. Egyrészt azért, hogy a költő, szinte bizonyos irrealitással, átsiklik az immoralis önfeladásból gyakran kétségtelenül adódó előnyökön: a spanyol földmívest eléri a halál, illetve az immoralitás sem menti meg a megsemmisüléstől. Azzal tehát, hogy az elaljasodás e világában semmi kívánatosat nem mutat, s azzal, hogy a versek bizonyos fokig racionálisan is a moralitás felé mutatnak (különösen az EGY SPANYOL FÖLDMÍVES SÍRVERSE, ahol az immoralitás nem oldja meg azt a problémát, amiért belé menekültek), mintegy hangulatilag a moralitás választása és vállalása felé vezet. S ezzel éppen valódi arányaiban ábrázolja a szubjektív moralitás dilemmáját. (És nyilvánvaló, hogy a SZÁMVETÉS zárószakasza sem az immoralitás dicsőítése, hanem éppen tarthatatlanságának kimondása. A mindentől való felmentés nem feloldódást hoz, hanem légüres térbe vezet.)

Ebben a helyzetben azonban az élet során kialakult és már le nem vethető erkölcsi habitus, az egyén erejét meghaladó problémákkal való küzdelem egyre elviselhetetlenebb lesz.

*„Én, akit fölhasznál a ló,
s a porból éppen hogy kilátszom,
nem ember szívébe való
nagy kínok késeivel játszom.*

*Gyulékony vagyok, s mint a nap,
oly lángot lobbantottam – vedd el!
Ordíts reám, hogy nem szabad!
Csapj a kezemre mennyköveddel.”*

(BUKJ FÖL AZ ÁRBÓL, 1937)

Ez a vallásosság praktikus színezetű, mintegy bevonja istent mindennapi élete gondjaiba:

*„Intsd meg mind, kiket szeretek,
hogy legyenek jobb szívvel hozzám.
Vizsgáld meg az én ügyemet,
mielőtt magam feláldoznám.”*

(NEM EMEL FÖL, 1937)

A vallásos tartalmat itt feloldja az, hogy a kifejezésre jutó igény a szó legmélyebb értelmében normális, amennyiben a partikularitás és az emberiség egészének mozgása közötti harmónia megvalósítására irányul. E világi szellemű az a mély felismerés, hogy az összhang érdekében enyhíteni kell a szubjektív morális attitűd merevségét is:

*„És verje bosszúd vagy kegyed
belém: a büntelenség vétek!
Hisz hogy ily ártatlan legyek,
az a pokolnál jobban éget.”*

(BUKJ FÖL AZ ÁRBÓL, 1937)

Vagyis hogy egy olyan világban, ahol az erkölcsösség normális módon nem tartható fenn, ott követelésének túlhajtása: bűn. Máshol ironikusan szól az egzisztenciálisan sanyargatott egyén büszkeségének nevetségességéről; ez a vers egészen brutálisan (s éppen ki nem elégült szükségletként!) mondja ki a vallásos megoldás nyers korlátottságát:

*„Most sajnálom (de ezt is lenyelem),
hogy nincs isten, ki gondoljon kinomra
és azok szemét ujjával kinyomja,
kik elnézik, hogy nincsen kenyerem.*

*Büszke nyomorúlt voltam én! Ma már
belátom, csak a csökönyös számár
büszke, amikor szaggatja az ostor.”*

(MODERN SZONETT, 1935)

Egyfajta deheroizáló bölcsesség is fakad ebből a felismerésből:

*„Szóltsd, mint méla borjuszáj
a szorgalmas szegényeket –
rágd a szívükbe – nem muszáj
hősnek lenni, ha nem lehet.”*
(SZÁLLJ KÖLTEMÉNY... 1936)

Sőt az öntudatnak egy ilyen közelebb hozása a közvetlenül valóságoshoz még egy bizonyos reális önértékelés és szerény emberi méltóság megalapozására is alkalmas, mint ez egyik legtisztább versében, a KÉSZ A LETLÁR-ban látható. A vers első sora csendes, de öntudatos parafrázis az ismert zsoltárra:

„Magamban bíztam eleitől fogva –”

S az isten helyett önmagában bízó ember a körülményekhez képest ura is marad sorsának:

„Ha féltem is, a helyemet megálltam –”

Ez a racionális állásfoglalás azonban szükségképpen csak pillanatnyi lehet az élet és az életmű folyamán. Ugyanis bármilyen nagyok az itt elért eredmények (pl. itt található egyike azon kevés helynek, ahol ésszerű kompromisszumot köt az emberi kapcsolatokat illetően:

„Meg is fizettem, kinek ahogy mérte,
ki ingyen adott, azt szerettem érte”

végül is ez a költemény valóban a partikularitásba való alámerülésre konkludál. Itt még a költői tevékenység is csak egy a partikularitást fenntartó aktivitások közül:

„Árultam forgót, kenyeret és könyvet,
ujságot, verset – mikor mi volt könnyebb.”

S ezzel együtt teljesen eltűnik az igény a maradandóságra, arra, hogy rányomja a világra személyisége bélyegét:

„Akárhogyan lesz, immár kész a leltár,
Éltem – és ebbe más is belehalt már.”

A vers tehát rendkívül jelentős, mert egy humánus modus vivendit jelent: melynek rendje korlátozott, de nem e korlátozottság tudata nélkül való; sztoikus lemondást és nem bornírt elégedettséget. A költő számára azonban ez csak visszatekintés lehet, semmiképpen sem program. Kifejlődésének egy mozzanata, hogy ezt mint egyfajta megoldást felismeri, de feszültségei túlhajtják ezen a szinten.

3

E feszültségek a kor történelmi problematikájának átéléséhez kapcsolódnak. A két jelenség, amelyről szólnunk kell, voltaképpen egyazon reagálás kétféle kifejezésre jutása.

Ez a két jelenség a jövőnek transzcendenciaként való átélése és ennek megfelelően a jelennel való átfogó szembenállás.

Az első József Attila kései korszakának olyan belső tendenciája, amely ritkán jut nyíltan kifejezésre, de akkor szinte tézisszerű élességgel:

„Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat

*s így mindenik determinált.
Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.”*

(ESZMÉLET IV., 1934)

Mint látjuk, a jelen itt a merev és dologias determinizmus halott világaként áll szemben a jövővel, amely az elevenesség egyedül dinamikus, önmagán nyugvó princípiuma. Ám e látszólagos vitalitás ellenére e jövő a maga illanó testtelenségében nem kevésbé kísértetszerű, mint a jelen holt és szervesetlen tárgyiassága. (Persze a szakasz, nem az egész vers tartalmáról beszélek.) Másutt a jelen és jövő össze van kapcsolva, ám teljesen negatív értelemben:

*„Közeledik az én időm. Ha már
ennyi a kín, világot vált valóra –
én nem csalódom – minden szervem óra,
mely csillagokhoz igazítva jár.”*

(MAJD EMLÉKEZNI JÓ LESZ, 1935)

A jövő tehát nem reális szubjektumok műveként vagy legalábbis nem azok pozitív önkifejezéseként jelenik meg, ugyanakkor azonban teljes felfokozottság övezi. Egy hangsúlyos remény egy távoli célpontja, ugyanakkor az egyén számára nem a nagyszabású kibontakozás, csupán a részleges békesség ígérete:

*„Majd a kiontott vértócsa fakó lesz
s mosolyra fakaszt mind, ami ma bánt,
majd játszunk békés állatok gyanánt
és emlékezni s meghalni is jó lesz.”*

(MAJD EMLÉKEZNI JÓ LESZ, 1935)

A lefokozódás kifejezésre jut egyaránt abban, hogy e perspektívában a ma küzdelmei elvesztik jelentőségüket, s abban, hogy a játék és az állati békesség jelenik meg az egyén harmóniájaként. Ez a rezignáció, amellyel az egyén csupán ennyit kér a jövőből, némileg csírája a „másoknak remél” attitűdnek. A jövő e kvázi-transzcendens mivolta ugyanakkor megbénítja az egyént, illetve – keletkezésében – e transzcendenciaélmény az egyén tehetetlenségéből adódik. Ez jut kifejezésre az ESZMÉLET záródarabjában, ahol a költő teljesen passzív szemlélőként jelenik meg, s ahol egyben kifejlődik az emberi világot körülvevő „örök éj” transzcendenciája iránti fogékonyság, ami egyébként nem jellemző József Attilára.

A jövőhöz való viszony ilyen elszíneződése nem egyszerűen és pusztán a reális küzdelem nehézségeiből fakad, hanem olyan probléma, ami éppen a marxista forradalmár számára elkerülhetetlenül felvetődik. A világ *magyarázásáról* a világ *megváltoztatására* való áttérés marxi koncepciója ugyanis az egyén erőinek rendkívüli felfokozását követeli meg. Egyrészt az osztálytársadalom, közelebbről a kapitalizmus marxi bírálata a jelen élet olyan mély és átfogó kritikáját adja, amely – természetesen nem tartalmát, de intenzitását tekintve – csak a világvallások, főleg a kereszténység e világot illető kritikájához hasonlítható. Továbbá – és itt válik el teljesen a kommunista felfogás

a vallásitól – e koncepció a maga eszményeinek maradéktalanul immanens megvalósítását tűzi ki. A gyakorlati megvalósítás azonban a szubjektumtól az e világban való elmélyedést követeli meg. Nem állhat meg az e világ „kritikai megsemmisítésénél”, hanem itt kell megtalálnia a *tárgyi* és kifejlesztenie az *alanyi* feltételeket e világ radikális átalakításához.

Ahol a reális *gyakorlati* küzdelem nem állítja napról napra helyre az egyensúlyt az élet *reális gyakorlása* és a követelmények között, ott könnyen létrejön az eltolódás egy merevebb követelményrendszer irányába. Ebben az esetben a pozitivitás világa egy szinte transzcendens jövő birodalmába kerülhet át.

Ekkor azonban szükségszerű torzulások jönnek létre a jelenhez való viszonyban is. E torulás a jelentől való fokozódó eltávolodásban valósul meg. Az itt létrejövő mind átfogóbb kritikai beállítottság József Attilánál a folyó élet egészével való szembezárlásként jelenik meg.

Ennek egyik pregnáns jele az idilli életszférához való sajátos viszonya. József Attila számára nem létezik az életnek semmiféle olyan valóságos szférája, amely az idill viszonylag fenyegetetlen szigete volna. Illyés számára ilyen relatív feloldódás a puszták népének közege, Babitsnak az esztergomi ház, Szabó Lőrincnek a gyerekszoba, s még Radnótiéknak is van szobájuk, mely „sziget és barlang nekik e társadalomban”.

József Attilánál az idill, az itt vizsgált korszakban, ha egyáltalán megjelenik, félálomszerű és pillanatnyi (NYÁRI DÉLUTÁN) vagy csupán vágyott és a valóságtól lerombolt (MARGITSZIGET, GYÖNYÖRÜT LÁTTAM). Az idill sajátosan József Attila-i formája olyan, hogy éppen az idill valóságos hiányáról vall. Ugyanis nem a közvetlenül adott valóságtelemekekből épül fel, hanem egy kifejezett művészi-szubjektív erőfeszítés árán van megalakotva (ESZMÉLET I., ALKALMI VERS..., REGGELI FÉNY). Az erőfeszítés legszembetűnőbb jelei a testiesített kellemes tartalmú elvont fogalmak: „a csilló könnyűség lebeg”, vagy az olyan már-már túlfeszített megoldások, mint: „Ha reggeli fényben elindul a táj / remegése, fuvalma: a kecs puha bolyha / s mert még teli szender; rajzik a báj...” Másol az elképzelt idillt régies-arisztokratikus környezetbe távolítja (AZ A SZÉP, RÉGI ASSZONY).

A hétköznapi élet mozzanataiból azonban nemcsak hogy az idill nem áll össze József Attilánál, hanem a költői formálás elvei maguk is élesebben állnak szemben a hétköznapi szférájával, mint ahogy az a költészet egészségesebb korszakaiban (pl. Goethéné!) hagyomány, vagy mint tulajdon kortársainak, főleg hazai kortársainak művészi gyakorlatában szokásos volt.

E tendencia elsősorban a kései fejlődésre érvényes. Erre – véleményem szerint – a hétköznapi helyzeteknek, történésformáknak, közlési módoknak egyre határozottabb kiiktatása jellemző a mű kompozíciójából és atmoszférájából.

Ez a novellisztikus, epizódszerű formálás a hétköznapi nyelvhasználat és főleg a hétköznapi átélésmódok megszüntetésében nyilvánul meg. A hétköznapi nyelv meghaladása elsősorban a metrika tisztaságát és a szókapcsolatok, szóképek nagyfokú eredetiségét jelenti. (Akkor, amikor a legjelentősebb hazai kortársak: Szabó, Babits, Illyés a „döcögős” metrumok felé lazítják a költői formát, s egyre nagyobb szerephez juttatják a közbeszédet és a hétköznapi élet epizódjait.)

A hétköznapi átélésmód meghaladását jól láthatjuk éppen azokban a versekben, ahol valamilyen hétköznapi helyzetre épül a költemény. A MAGADAT EMÉSZTŐ... kezdetű versben a meghitt beszélgetés légkörét szétfeszítik a monumentális képkomplexumok. Vagy gondoljunk a GYÖNYÖRÜT LÁTTAM... kezdetű vers olyan sorára, mint: „Kikapcsolja a

villanyom / ez zúgott bennem, mint a tenger.” A mondat második részében megjelenő tartalom elképzeltetlen a hétköznapi beszédben. A kép eredetiségét csak fokozza az első rész banalitásának kontrasztja.

Ugyanilyen irányba hat a napi aktualitások kerülése, sőt kihagyása egyes versek javított fogalmazványában (pl. a HAZÁM Veres Péter-epizódjának elhagyása).

Azt hiszem, hogy a hétköznapi élmény- és kifejezési formák kerülése mögött magával e hétköznapi világával való szembenállás húzódik meg.

4

Az általános kollízióknak ilyen felszívódása az egyén hétköznapijaiba, ami ezt a szembenállást előidézi, a szubjektum és jelene közötti olyan mély hasadásra utal, amelyben megszűnnek a magánélet és közügy közötti határok, ahol a világ az egyént legszemélyesebb életnyilvánításaiban fenyegeti és teszi lehetetlenné. Egyfelől a személyes boldogság lehetetlenné válása az egzisztenciális feltételek és emberi kapcsolatok hiánya folytán, másfelől a társadalmi távlatok időleges elhomályosulása s mindezeknek egy szerfelett magas érték- és követelményrendszer szerint való átélése, amelyhez az egyén eloldhatatlanul hozzákötötte magát, olyan problémákat vet fel, amelyek megoldása szinte lehetetlen az egyén számára. Egy többirányú alternatíva jön létre, amelynek itt csak pólusait jelölhettem meg.

Bekövetkezhet egyfelől az értékek cinikus devalválása és a korlátok előtti gyáva fegyverletétel; a személyiség normalitásának összeroppanása; a vallási vigasz felé való megnyílás és végül egy, az eszményeket megőrző, a személyiséget egy esetleges majdani kibontakozás számára megtartó racionális kompromisszum.

Az utolsó, a megoldáskereső alternatíva elfogadása és kivált megvalósítása azonban olyan erőket kíván, amelyek gyakran éppen jelentős egyéniségekben nincsenek adva, és gyakran – főleg művészeknél, így József Attilánál is – éppen a problematika közvetlen és mély átélése az, amely az átvészeléshez szükséges erőket felmorzsolja.

S miután a lealacsonyodás útja sem járható számára, bizonyos mértékig szükségyszerűen orientálódik e korszakában a vallás felé. *Szükségleteit azonban nem sikerül egy vallásos életvitelnek megfelelően denaturálnia, azaz immanens kielégítésükről lemondani.* Ezért ellenállások fejlődnek ki a vallásos törekvésekkel szemben. E feszültséget az olyan egymásra felelő megnyilatkozások példázzák, mint az OH, BOLDOG AZ, KINEK VAN ISTENE kezdetű vers és A BŰN szinte erre felelő zárószakasza:

*„Én istent nem hiszek s ha van,
ne fáradjon velem;
majd én föloldozom magam;
ki él, segít nekem.”*

A konfliktus sejthető kimenetelére egyik utolsó verse, a TUDOD, HOGY NINCS BOCSÁNAT utal:

*„Atyát hívtál elesten,
embert, ha nincsen isten.”*

A vallási vigasz elutasítása, illetőleg elfogadhatatlansága megnyitja az utat a tragikus kifejlődés felé. Ám ebben a végzetes életperiódusban is diadalmaskodik a pszichó-

zis ellenére is megőrzött, lerombolhatatlan tartás: nem uralkodik el a pánik, a megsemmisülő individuum nem akarja egy görcsös és gyáva gesztussal magával rántani a világot a pusztulásba. Az életmű a „másoknak remélés” gesztusával teljesedik ki.

József Attila életében és művészetében egyaránt tisztán és konzekvensen járta meg tragikus útját. S noha ez az út nem „követendő” a követésnek valamilyen didaktikus-lemásoló értelmében, mégis példaszzerű és katartikus felemelő lehet az egyén és a társadalom közötti harmóniához vivő út keresésekor.

(A huszonnégy éves Petri György tanulmánya a Világosság 1967. decemberi számában jelent meg. Ismételt közreadását a százéves József Attilának szentelt számunkban azért látjuk indokoltnak, mert kevesen emlékezhetnek az akkor még ismeretlen nevű szerző írására. Petri éppen abban az évben kezdte megtalálni saját költői hangját, és ennek addig éppen a József Attila-i hagyománnyal folytatott, reménytelennek érzett küzdelme állta útját. Ennek a küzdelemnek, Petri alakuló világvépeének egy stádiumát is izgalmasan tükrözi ez az értekezés. Később még egy tanulmánya született József Attilával kapcsolatban. A Kőszeg Ferenc lakásán 1972 őszétől indult esztétikai szeminárium egyik vitatémája az ESMÉLET elemzése-értelmezése volt. Négyen tartottak előadást: Pór Péter, Petri György, Várady Szabolcs, Fodor Géza. Az előadások nyomán kidolgozott tanulmányok közül három megjelent az Irodalomtörténeti Közleményekben (1975/1); Petriét – a lapban a „kidolgozatlan maradt” formulával indokolva, „házon belül” zavarosnak bélyegezve – nem közölték. Kézirata szerzőjének állítása és mai tudásunk szerint elveszett. Mint a Holmi 2002/11. számából kiténik, Petri 1999 februárjában – már súlyos betegen, a Szent László Kórházban – egy nagy spirál-füzetbe feljegyzéseket készített József Attiláról. Ismételt visszatérése hozzá összefüggött egy másik ambíciójával: 1969 óta – hullámzó intenzitással – foglalkoztatta egy líraelmélet terve. A jelzett időben még egyszer érdeklődésének középpontjába került, s nagy szerepet játszott volna benne József Attila költészete és elméleti munkássága. – A szerk.)

Valachi Anna

EGY TABU FÖLTÁRULKOZÁSA

József Attila, Illyés Gyula és a közös múzsa, Flóra kapcsolata

„Ha lesz még figyelem száz év múlva is erre a korra, akkor fog derengeni (nagyjából) az igazság.”

(Illyés Gyula naplójegyzete, 1976. február 4-én)

Mindmáig óvatosan kerülgetett irodalomtörténeti téma – szinte tabu – volt József Attila, Illyés Gyula és Kozmutza Flóra kapcsolata. Vajon miért gondolhatta úgy a szárszói tragédiát s a következő évtizedeket purgatóriumbeli időszakként megszenvedett költőbarát, hogy legfeljebb száz esztendő múlva deríthető ki, mi minden történt hármuk között? És miért nem vagyunk képesek ma sem érzelemmentesen rekonstruálni ezt a sok félreértésre okot adó, ellentmondásos viszonyt?

Föltételezésem szerint eredendően a József Attila halálát követő – „boszorkányüldöző” pszichózisra emlékeztető, s ekként tovább terebélyesedő – kultusz hatása következtében nem szólaltak meg időben azok, akiknek a hallgatását beismerő, virtuális tanúvallomásként értelmezte a költő tragédiájának „felelőseit” kereső utókor. 1937. de-

cember 3. után ugyanis valóságos tetemrehívás áldozataivá váltak mindazok, akik a közvélemény igaztalan és sommás ítélete szerint szerepet játszhattak József Attila végzetében.

Tverdota György¹ érzékletesen jellemezte és elemezte azt a különös intenzitású – és következményeiben máig ható – bűnbakképzési folyamatot, melyet a bulvárszenzációként tálalt halálhírtől megrendült kortársak kollektív lelkiismeret-furdalása hívott életre. A megvádoltakat – akik a legközelebb álltak életében a költőhöz: azaz családtagjait, barátait, orvosait, szerelmeit – ennek a lélekkönnyítő projekciónak a segítségével stigmatizálta a többség, átruházva rájuk a felelősséget a költő balsorsáért és korai haláláért. Ők pedig kénytelenek – de többnyire képtelenek – voltak védekezni a közösség megbélyegző ítélete ellen. Mint Tverdota György írja: „*A költő végzete... botránnyá duzzadt, amely fölött nem lehetett könnyen és gyorsan napirendre térni.*”²

Remenyik Zsigmond KÖLTŐ ÉS A VALÓSÁG című, élőket és holtakat elátkozó – József Attila NAGYON FÁJ című versének sodró dinamikáját és mágikus hatást keltő, belső logikáját követő – nekrológiájában³ (melyet eredetileg Gaál Gábor, a kolozsvári *Korunk* szerkesztője kért tőle), a „rendelés” szellemében „*érdekes, aktuális, becsmérő, vádló és lendületes*” hangnemben fogalmazott,⁴ nem kímélve sem önmagát, sem a „*tülekedő költőtársakat*”, sem „*az ötödrangú rímfaragókat*” honoráló irodalmi tekintélyeket, sem a magára hagyott költő öntudatát romboló nőket, sem a „*kibiclélkű kíváncsikodóknak*” és „*alamuszi tudákosoknak*” bélyegzett pszichoanalitikusokat. A gúny és gyűlölet céltáblájává tett, anonim gúnyrajzok „modelljei” mindnyájan magukra ismerhettek, és az olvasók is könnyűszerrel azonosíthatták a pellengérré állított személyiségeket.

Az Illyés Gyulát – valamint Babits Mihályt – célkeresztbe állító átokszöveg így hangzott: „*Mindazok, akik társai, ha méltatlan társai is, de mégis társai voltak a költészetben, és akik fölője tülekedtek, megvonva tőle az éltető levegőt, múltjanak el, vesszen el szavuknak értelme, és még életükben érje őket a legrémesebb sors, ami költőt érhet, maradjanak visszhangtalanul, porladjanak el megértellenül. Derüljön ki soraikból, azok hazugságból születtek, képmutatásból és merő alamusziségből. Akik dicséretet tudtak volna osztani barátunk számára, és ezt elmulasztották, azoknak rohadjon el a nyelve. Akik dicséreten kívül kötelesek lettek volna rendelkezésre álló eszközeikkel őt méltóságban és anyagi biztonságban erősíteni és ezt mégis elmulasztották, honorálva barátunk helyett ötödrangú rímfaragókat, silány kártyajátékok kedvelőket, természetlen és cicomás szavakkal játszadozó elővigyázatosokat, írói rangra még gonosz álomba sem méltó strébereket, azoknak is váljon semmivé, még szemük előtt, ha az látásra hivatott, egész munkásságuk. Váljanak gúny és gyűlölet céltáblájává, nevük múltjék el, és emléküket, ha marad egyáltalán, irtózat és utálat kísérje.*”⁵

Az itt és másutt megbélyegzett „bűnbakok” közül néhányan – olykor alkalmi, máskor tartós – véd- és dacszövetséget kötöttek, hiszen mind a közös gyász, mind a méltatlan meghurcoltatás közelebb hozta egymáshoz a sorstársakat. Még a szárszói halálesetről József Jolán táviratából értesült Szántó Judit – József Attila egykori élettársa – is Illyéshez, elhalt élettársa köztudomásúan régi riválisához fordult a gyász első óráiban, hogy erkölcsi és gyakorlati támogatást kérjen tőle a közös ügyüknek érzett, mélt-

¹ Tverdota, 1998.

² I. m. 179.

³ Megjelent a *Korunk* 1938. januári számában, illetve másik szövegváltozata a *Szép Szó* 1938. január–februári József Attila-emlékszámban. Szövegüket l. KORTÁRSÁK, 936–941., illetve 973–975.

⁴ Lásd: Remenyik levele Gaál Gábornak, idézi: KORTÁRSÁK, 1467.

⁵ Remenyik Zsigmond: KÖLTŐ ÉS A VALÓSÁG. *Korunk*, 1938. jan. – A szövegrész l. KORTÁRSÁK, 941.

tó emléképolás érdekében.⁶ (A posztumusz József Attila-perben kimondva vagy kimondatlanul vétkesnek talált írók, költők, barátok meghurcoltatását Illyés később is számon tartotta naplójában.)⁷

A bűnrészesség gyanújába keveredett meghurcoltak elemi érdeke azt diktálta, hogy tisztázzák magukat a látszat szította vádak alól, s eloszlassák a velük kapcsolatos kollektív előítéleteket. Voltak, akik a nyilvános tanúvallomás – egyszersmind magyarázkodás – módszerét választották. József Jolán például fivére életéről és haláláról beszámoló könyvében⁸ következetesen pozitív beállításban emlékezett meg önnön szerepéről a költő érvényesülésében; ugyanezt tette „ellen-memoárjában” harmadik férje, Bányai László,⁹ de a közeli barátok, Németh Andor,¹⁰ Ignótus Pál,¹¹ Fejtő Ferenc,¹² valamint a hűtlen szerelmsként elkönyvelt Vágó Márta¹³ és Szántó Judit¹⁴ is megírta a költőt esendő hétköznapiságában ábrázoló – óhatatlanul öntisztázó szándékú – emlékezését.¹⁵ Azok azonban, akiket a költő halála után évtizedeken át a legindulato-

⁶ Levélváltásukat közli Murányi Gábor, in: Szántó, 1997. 192–197.

⁷ Néhány példa Illyés Gyula naplójfjegyzeiseiből:

„1974. január 18.

Pákozdi Ferenc eltűnt – hány éve már? Vagy hány évtizede? Számúzték, úgy látszik, életfogytiglan. Az irodalmi életből számúzták. S abból, ami még nélkülözhetetlenebb légtere volt: a mozgalmából. [...] Igazságtalanul.

Ő írta annak idején, a harmincas évek legelején azt a rövidke cikket, amellyel az akkori Társadalmi Szemle József Attilától mintegy hivatalosan megvonta azt a fényt, hogy proletár költőnek vallja magát. Mert hisz lenézi a proletárt, ebszámba veszi: versében a röpcédulákkal iramló elvtárs »kutyaként szimatol előre«.

Igen, ezt a vak-süket bírálatot P. F. írta. Helyesbíték, ő írta le. Vagy fokozzuk: meg. Mások véleményét tette írásba. Szolgálatot teljesített, pontosan úgy, ahogyan a katona a kapott parancs végrehajtása közben. Sőt annál is különben. Nem volt kételye. Nem besorozottja, hanem önkéntese – annál is több: partizánja volt az ügynek, amelyért lelkesen, szüntelen tűzben égvé életét kamaszkora óta kockára dobta.

Mást is fölhozhatnék a védelmére.

Nyilván nem tart rá igényt.

A személyi kultusz ártatlanjait elengedte a tábor, a börtön; vétkeseit megbocsátás nyugtathatja. Ő – P. F. – mintha nem oldozná föl magát. Személy szerint becsülte és szerette József Attilát – ezzel ezt bizonyítja.” – Illyés, 1990. 66–67.

„1977. december 3–4.

József Attila halálának évfordulója! Negyven éve! [...] A Tükör megemlékezésül részleteket közöl az újságcikkekből, melyek annak idején József Attila halálát hírül adták és méltatták. – Rögtön ezt is Babits gyalázására fordítja. Stílusának megfelelően ilyenféle képpel: a mozdony vasókelei tettek véres koszorút a költő tiszta homlokára. Aki Babits vétkéből halt nyomorhalált.” – Illyés, 1992. 186.

„1980. január 26.

Hidasné: József Attila ünnepeiben benne lesz a támadás »ellenünk« is. Az »ellenünk« nemcsak ő és Hidas, hanem mi is, Flóra és én! Ezt is én hársítam el?” – Illyés, 1994. 187.

⁸ József J., 1940.

⁹ Bányai, 1943.

¹⁰ Németh, 1942.

¹¹ Ignótus, 1947.

¹² Fejtő, 1947.

¹³ Vágó, 1975.

¹⁴ Szántó, 1997.

¹⁵ Vágó Márta a negyvenes évek elején rögzítette friss emlékeit, majd többszöri átdolgozás után adta közre memoárját könyv alakban (Vágó, 1975). Szántó Judit a költő halála után írt titkos naplójáról később maga is elfeledkezett, s a könyvbe rejtett följegyzések kalandos úton, csak a nyolcvanas évek elején kerültek elő (szövegét Murányi Gábor közölte, először a *Kritika* 1984/8. számában, majd kötetben, két kiadásban is közreadta, Szántó Judit visszaemlékezéseivel együtt [Szántó, 1986, 1997]). A költő egykori élettársa 1948-ban a *Szabad Nép* főszerkesztője, Horváth Márton biztatására diktálta le visszaemlékezéseit, de – mint Murányi Gábor kinyomozta – annak idején éppen az Illyést becsmélő részek miatt nem találták közölhetőnek tanúvallomását. A gépirat javított szövegét – Szántó Judit 1963 áprilisában bekövetkezett halála után – Vértes György jelentette meg a *Kritika* 1972. júliusi számában. – Vö. Szántó, 1997. 7–25.

sabb vádakkal illettek: Illyés Gyula és Flóra, későbbi felesége – az ellenséges közhangulattól megfélemlítve, egyszerűen az életöszön diktálta taktikázás belső kényszerének engedelmességre – következetesen kitértek a magyarázkodás elől, s óvatos-önvédő hallgatásba burkolóztak.

József Attila és Illyés költői rivalizálása nem volt titok a kortársak előtt – ám a Flóra szerelméért vetélkedő egykori barátok magánjellegű csatározásainak részleteiről annak idején még a hozzájuk közel állók is csak keveset tudhattak. Flóra kilétét ugyan is homály fedte – mert a múzsa így akarta. Illyés Gyuláné – saját bevallása szerint – kezdettől fogva irodalmi műnek tekintette a Flóra-verseket, és soha nem érezte úgy, hogy „személy szerint” neki szólnak. Ezért aztán ha bárki József Attila verseihez való kapcsolatról érdeklődött, a „*legtermészetesebben kereken letagadta*”, vagy kitért a válasz elől. Eszébe sem jutott elkérni a kéziratot, annyira nem érezte a magáénak.¹⁶ Fejtő Ferenc tanúsága szerint a költő is tiszteletben tartotta az inkognitót igénylő lány kívánságát: „*hogy pontosan ki az a Flóra, arról Attila mindig tapintatosan hallgatott*”.¹⁷ József Attila halála és Illyés Gyula elhúzódó válása után, összeházasodva Illyéssel, asszonyneve rejtekében nem eshetett nehezebbre továbbra is titkolni, hogy hozzá íródtak a Flóra-versek. Gyermeük születése után azonban lassanként kitudódott, hogy összetartoznak, de a közkíváncsiság mind fokozódóbb nyomása ellenére sem beszéltek szívesen személyes emlékeikről, noha pontosan tudták, hogy az igaztalan gyanúsítgatások meggyőző ellenszere csakis a „kibeszélés” lehet.

A szakmai, majd a teljes nyilvánosság előtti tanúvallomást csak Illyés Gyula halála után ismerhette meg az utókor, mert az író pszichés gátlása mindvégig visszatartotta attól, hogy közszemlére tegye magánéletét. Inkább hallgatott, és csak a keze ügyébe került papírlapokra jegyezte föl a külvilág által kínált apropók ihlette gondolatait. Följegyzéseiben sejteni engedte: tudatában van annak, hogy egyszer majd ezek az írások is nyilvánosság elé kerülnek – tehát joggal tételezhetjük föl, hogy a szemérmes-óvatos író a posztumusz igazságszolgáltatásban bízva tárta ki lelkét önmagának – egyúttal az utókorának.

Naplójegyzetei halála után, 1986 és 1995 között jelentek meg, nyolc kötetben, özvegye és leánya gondozásában.¹⁸ Időközben Flóra asszony is közreadta emlékeit József Attila utolsó hónapjairól.¹⁹ 1984 júliusában megkérte két egykori tanítványát, dr. Láng Iringót és dr. Bagdy Emőket, hogy elemezzenek egy névtelen, befejezetlen Rorschach-tesztet – ez volt a költő annak idején általa fölvetett, csonka tesztje –, „vak-analízist” kért tőlük, majd hozzájárult, hogy mind a teszt, mind a pszichológusok értékelése megjelenjen a költő pszichoanalitikus írásait közlő és elemző kötetben.²⁰

József Attila és Kozmutza Flóra levélváltását – pontosabban azt a negyvenöt levelet, amely épen maradt a második világháborús bombázások után – Illyés Gyuláné publikálta a József Attila utolsó hónapjairól számot adó visszaemlékezésében, ám Illyés kiadatlan följegyzéseit, valamint levelezését későbbi feleségével – s az üzenetváltásokban József Attiláról való eszmecsereiket – egyelőre nem ismerhetjük.²¹ (Az időközben

¹⁶ Illyésné, 1987. 14.

¹⁷ Fejtő, 1990. 178.

¹⁸ Illyés, 1986, 1987, 1989, 1990, 1991, 1992, 1994, 1995.

¹⁹ Illyésné, 1984, 1987.

²⁰ Lásd: MIÉRT FÁJ MA IS, 1992.

²¹ Illyés Gyuláné könyve végén úgy fogalmazott: József Attila utolsó hónapjainak története az ő részéről „csak lezárult, de nem fejeződött be. Még szó lesz róla Illyés Gyulával való levelezésünkben és Illyés Gyula kiadatlan Naplójegyzeteiben”. – Illyésné, 1987. 158.

megnyílt Illyés Gyula Archívumban remélhetőleg előbb-utóbb a mindeddig kiadatlan dokumentumok is hozzáférhetővé válhatnak a kutatók számára.)

A közzétett emlékezések, levelek és a korabeli publikációk alapján azonban máris rekonstruálhatók a nyilvánosság elé kívánckozó tabu fokozatos föltárulkozásának stációi.

Illyés Gyula emlékezéstechnikája

A halálhír döbbenetében fogalmazott, személyes hangú nekrológiát²² követően Illyés meglehetősen ritkán és szűkszavúan, mintegy érintőlegesen foglalkozott József Attila személyével. Déry Tibor A BEFEJEZETLEN MONDAT című regényével kapcsolatban például így írt a *Nyugat* 1938. augusztusi számában: „*Nemrégiben József Attila összes verseinek irodalomtörténetileg oly fontos kiadásával kapcsolatban legszívesebben azokról a kitűnő versekről beszéltem volna, amelyek e rendkívüli költő művei közt sohasem láttak nyomdafestéket.*”²³ (A cikkhez jegyzetet fűző Tverdota György szerint Illyés itt a Németh Andor-féle kiadásból „*hiányzó forradalmi szocialista versekre*” célzott.²⁴ Ilyenformán tehát úgy is olvashatjuk e mondatot, hogy Illyés utólagos önkritikát gyakorolt a *Nyugatban* hat évvel korábban közölt, KÜLVÁROSI ÉJ-bírálatához képest, hiszen annak idején éppen a képzett marxista lírai megnyilvánulásait kifogásolta József Attila 1932-es kötetében.)

Ha nyílt támadás érte, szűkszavúan és tényszerűen reagált, illetve helyesbített. 1940. július 1-jén a *Nyugatban*, József Jolán akkor megjelent könyvének a bulvárlapokban „költőpárbajként” híressé vált állítása ellen tiltakozott, mely szerint SZOLGA című versét József Attila ellen írta volna. Fiatalkora óta – rendszertelenül – vezetett naplója²⁵ tanúsága szerint azonban vissza-visszatérően, szinte halála napjáig foglalkoztatta József Attila személyisége, illetve kettejük – majd Flóra megismerése után: hármuk – kapcsolata. Az időrendi olvasat azt a folyamatot is visszatükrözi, miképp váltakozott a meditációs-monologizáló hajlamának és a megfogalmazás kényszerének engedelmeskedő, szorongó-vívódó íróban az önvédelmi reflex a tanúságtévő készíttetéssel.

József Attila halála után keletkezett verstördékében – melyet Illyés halála után a felesége publikált²⁶ – már-már brutális kegyetlenségű képekkel érzékeltette lezárhatatlan posztumusz perét a halottal s a túlélő „győzelmének” ambivalens érzését:

„Nyultál azért, kit én találtam,
vitted volna magadnak
a köd-világba hogy csatádban
segítsen tántorgó agyadnak
én odaadtam volna és ő
ment is – szívnel különb a lélek
de lett minden egyszerre késő
berántott a köd karma téged –”

Egyik 1939-es (?) naplójegyzetében már megpróbálta fölidézni barátságuk történetét: „*József Attilával 1927 őszén ismerkedtünk meg, mikor az első hosszú csavargás és beszélgetés után elváltunk, sokáig ráztuk egymás kezét, majd összeöleleztünk, s én – mivel épp csüggedt*

²² Illyés Gyula: JÓZSEF ATTILA. *Nyugat*, 1937. december.

²³ Szövegét lásd: KORTÁRSÁK, 1173.

²⁴ Lásd: KORTÁRSÁK, 1520.

²⁵ Vasy Géza írja: „*Illyés Gyula rendszeres naplóvezetésre csak a hetvenen túl, betegségetől gyötörtén határozta el magát, s az 1974-es volt az első esztendő, amelyben napról napra készítette feljegyzéseit.*” – Vasy, 1998. 125.

²⁶ Illyésné, 1987. 118–119.

volt – fölemeltem, olyan magasra fölém, amennyire csak bírtam. Utolsó búcsúzásunk is mozzanatról mozzanatra így folyt le.”²⁷

1941 szeptemberében vetette papírra a *Magyar Csillag* novemberi számában publikált – majd később, *ŐRJRÁT* című kötetében is közreadott – emlékezését utolsó találkozásukról: „Amikor több évi eltávolodás után József Attila utolsó napjaiban magához kéretett, nagy nekikészülődéssel először az ellentéteket akartuk elintézni. Pirulva akadtunk el, semmi eszmei ellentét nem volt, semmi irodalmi, legfeljebb az, hogy ő akkor már nem akart írni, s én ezt nem helyesltem. [...] Politikai ellentét sem volt, városi, falusi sem. Két perc múlva személyes sem.”²⁸

„Öt éve...” kezdetű költeményét József Attila 1942. évi budapesti újratemetése alkalmából írta – s hét évvel később, a *Válasz* tavaszi számában adta közre.²⁹ Ez az emlékidéző vers emblematikusan sűríti mindazt, ami – a kezdeti, kölcsönös rokonézés ellenére – mégiscsak gátat, válaszfalat emelt a barátok közé. Illyést – későbbi naplójegyzeteiből is tudhatóan – zavarta költőtársa önvesztően provokatív mentalitása, elmentmondást nem tűrő vitastílusa, mindent ad absurdum kielező érvrendszere és engesztelhetetlen makacssága, mely gyökeresen különbözött az ő diplomatikusabb önérvényesítési készségétől. Ebben az egyoldalú verses dialógusban Illyés mégis meghajtotta fejét József Attila árnyalakja és megfellebbezhetetlen érvei előtt:

„Öt éve vagy halott, de eltalálnál
a temetőből jövet még idáig
– nincs változás – a régi kávéházig,
hol vártam rád; hol utolszor te vártál
e sarokban, e füst-zsuppos homályban.
Mint csöszkunyhóban dideregtél benn.
Esett. Vítáztunk nekikeseredve.
Már »őrült« voltál, de még én se láttam.
Már az se vagy. Már annyi sincs belőled.
Az elfolyt, a rég itt-ringott időnek
partján magamban ülök hallgatag.
Nem vagy. Oly képtelen, mintha azóta
az egész világ megtébolyult volna
s csak neked volna folyvást igazad.”

A háborús kifosztottságot és zavarodottságot is a régi barát testi hiányával, a fenomen eltűnével metaforizálta Szárszón, RAJZ, ELTÉPÉSRE címmel, 1944. október 17-én keltezett versében:

„[...] És lent a sín, amelyen
lassan hét éve már
kijött a sárga ködből
– várta az árva költő –
egy meghívott halál.

²⁷ Idézi Illyésné, 1987. 114. – Az évszám utáni kérdőjel is tőle származik.

²⁸ Illyés, 1976. II. 134. – Szövegét l. még: KORTÁRSÁK, 1436.

²⁹ A *Válasz* 1949. március–áprilisi számának 230. oldalán olvasható verset Szabolcsi Miklós újraközölte a JÓZSEF ATTILA EMLÉKKÖNYV 474. oldalán, s a költő összegyűjtött versei kötetébe is fölvette. – Szövegét lásd még: Illyés, 1977. 78.

*Üres a sín, az úton
kocsi kocsi után;
dől Pestről, a Dunától
a menekülő tábor,
a rémült karaván. [...]*

*Öt perc a temető csak,
harangszóval teli.
Hullnak fejembe bőven,
temetnek békítően
a csend göröngyei.*

*Ki ágyát adta egykor,
hogyan osszam meg vele,
ki sorsát eddig bírta,
üres a költő sírja,
hajtsanak bele.”³⁰*

Az utolsó szakaszból kiolvasható, furcsa azonosulási vágy a halottal Illyés ambivalens érzéseit tükrözi a pusztulásában újjászületett, immár legyőzhetetlen riválissal szemben. De azt is észre kell vennünk, amire Domokos Mátyás hívta föl a figyelmemet: az egykori barát „őrültségén” és prófétai éleslátásán töprengő Illyés ismerte föl talán először a civil én és a költői személyiség különbözőségét – melynek valójában ugyanaz a jelenség: a költői öntörvényűség volt a közös eredője. De míg a hétköznapi életben a normaszegő magatartás devianciának számít, és kirekesztéssel, stigmatizálással büntetik, a szellemi életben a törvényszerűségek felismerését, a gondolatok újdonságát díjazni szokták. József Attila esetében a kétféle megítélés sajnálatosan összekeveredett: ezért maradt rajta mindmáig az elmebetegség méltatlan billogja, miközben gondolati költészetét, bölcséleti írásait az irodalomtudomány a legmagasabbra értékeli.

József Attila haláláért azonban továbbra sem bocsátott meg a sikeres barátnak a bűnbánó kitarulkozást váró, bosszúszomjas „világ”. 1960. január 10-i dátummal Illyés naplójában a következő bejegyzés olvasható: „A Jókai Színházban hónapok óta játszanak egy színdarabot, Gosztonyi János tollából. A főhős József Attila. Tragédiájának a három fő okozója a hiú irodalmi vezér, az álnok barát s a hűtlen kedves, még csak nem is József Jolán regénye, hanem a melodrámák hagyományos receptje alapján. Költött nevekkal. A darabot nem láttam. Amit olvastam, a kritika – Waldapfel Józsefét leszámítva – kedvezőtlen. Az a Kortársban Hermann Istváné is. Ez így véd meg, illetve szolgáltat igazságot: »A Babits-ábrázolás és az Illyés-ábrázolás legfeljebb mozzanatszerűen igaz.« Eddig azt hittem, Babitsot érte a legtöbb mocskok ebben az országban. Úgy van. De már versenyitársa vagyok, s elsorol a szívem az undortól, hogy elébe fogok vágni. Mert én nem bírom.”³¹

Felesége, Flóra sem bírta az alattomos támadásokat, miután látta, hogy férjének milyen szenvedést okoznak a családjuk körül keringő „régimondák, vádak, rágalmak”. Ekkortájt határozhatta el, hogy – zárkózott természetét leküzdve – mintegy a korona-

³⁰ A verset 1945-ben közölte Illyés EGY ÉV című kötetében, s olvasható összegyűjtött versei között is (Bp., 1977). A teljes szöveget l. KORTÁRSÁK, 2001–2002.

³¹ Illyés, 1987. 514.

tanú nézőpontjából, leírja és dokumentálja – egyelőre leánya számára, szellemi hagyatékként gyanánt – József Attilához fűződő kapcsolata történetét. A visszaemlékezés első változatának bevezetője fölött 1962. júniusi dátum szerepel.³² Nem lehet véletlen, hogy éppen a hatvanas évek elejétől kezdve Illyés Gyula naplójában is megsokasodtak az előző – válságba jutott – házasságra és új szerelmére vonatkozó bejegyzések.

„Flórába az első pillantásra olyan szerelmes lettem, hogy nem megforrósodott, hanem megfagyott a szívem.

Nős voltam ugyanis.

A pillantás előtt is már ismertem. De csak a hangjáról, s az is megejtett. Mert úgy történt, hogy sötétben találkoztunk.

Feleségem unokanővérével látogatóba jöttek hozzánk, hozzám, Rorschach-tesztet csinálni. De késtek, s nekem dolgom lévén, elindultam hazulról. Kint laktunk a Farkasréten, a hegyekben. A villamosmegálló előtt jöttek velem szemben. A decemberi alkonyatban épp csak alakjukat láttam.

Fordultam hát velük vissza. Így történt, hogy otthon, a szobámban a villanyt fölgyújtva láhattam először Flóra arcát és tekintetét. És kaptam szívembe azt a végzetes ütést.”³³

Szerelem első látásra – vagy rivalizálás?

Ha eszünkbe idézzük 1928-ból Illyés Gyula és József Attila első vetélkedését ugyanazért a nőért, Vágó Mártáért – akiről Illyés nagyvonalúan lemondott fiatalabb, nála többet szenvedett barátja kedvéért³⁴ –, a kilenc évvel későbbi, utolsó közös szerelem történetéből sem hagyhatjuk ki a rivalizálás kulcsmotívumát. Elsősorban azért nem, mert mindkét költő Rorschach-tesztvizsgálat céljából ismerkedett meg a gyönyörű-komoly pszichológusnővel, dr. Szondi Lipót sorsanalitikus közvetlen munkatársával. (A „szavakon lovagló”, mindennek szimbolikus értelmet tulajdonító József Attila számára ez a tény már önmagában sorsszerűvé tette a találkozást Flórával.)

Nyilvánvalóan a rendkívüli intellektusok mérkőzése is tétje lehetett a művészekhez különösen vonzó, már férjhez menési esélyeit latolgató, harminckettedik évébe lépő leány érdeklődésének.³⁵ A korban is hozzáillőbb, három évvel idősebb Illyés lépés-

³² „1962. június: József Attilával való ismeretségünk történetét kell leírnom. Bármennyire félek és irtózom attól, hogy legitímabb érzelmi életem nyilvánosságra kerüljön, mégis le kell írnom. Főleg azért, mert régi mendemondák, vádak, rágalmak még ma is keringenek körülöttünk. Családom van, őket is érinti.

Nem akarnék semmiféle életrajzi-regényesítő módszert használni, olyat nem is vállalhatnék, az művészi alkotás. Amit tehetek: a tények lehető hű leírása, elemzés nélkül, színészes nélkül, ridegen, még a szakmai – pszichológiai – magyarázkodást is elkerülve. Dokumentumként, a történetek megvilágítására, a félreértések tisztázására.

Ez annál is könnyebb, mivel nem pusztán emlékezetemre támaszkodom. Annak idején – szinte már diákkorom óta – naplószerű feljegyzéseket készítettem, ezek részben még ma is megvannak. Napjain fontosabb, érdekesebb eseményeit néhány szóval rögzítettem: egy-egy mondatot szó szerint, többnyire idézőjelben.

Még fontosabb – pontosabb – dokumentum a levelezésünk. Ennek nagyobb része eredetiben maradt meg, kisebb része – a háború alatt – elveszett vagy megsérült.

József Attilával összesen kilenc hónapon át ismertük egymást. Abból is több hétig-hónapig alig találkoztunk. Májusban én kórházban voltam, júniusban két hetet Mátrafüreden, július–augusztusban Tihanyban; ő szeptember–októberben szanatóriumban, novemberben Szárszón. – Lásd: Illyésné, 1987. 7–8.

³³ Illyés, 1989. 21.

³⁴ Vö. Vágó, 1975. 26–27.

³⁵ Illyésné memoárjában olvasható kislánykori ábrándja: „Amióta csak fölmerült bennem, hogy egyszer majd férjhez megyek, úgy képzeltem el a házasságot, hogy a férjem valamilyen föltaláló vagy művész lesz, festő, szobrász (sohasem gondoltam, hogy író!), akit csak a halála után fedeznek föl, ismernek el. Én fogom segíteni a munkáját, dolgozom rá. Ennek az ábrándnak talán olyasmí lehetett az alapja – gondoltam később, felnőtten –, hogy mivel magamat nem tartottam képesnek, elég tehetségesnek nagy alkotó munkára, csak másokon át tehetek valami értékeset.” (Lásd: Illyésné, 1987. 149.)

előnyben volt, hiszen Flóra vele már 1936 decemberében elvégezte a vizsgálatot, s későbbi, egybehangzó vallomásuk szerint első látásra egymásba szerettek, ám el kellett fojtaniuk érzelmeiket, mert Illyés nős volt, ilyenformán az erkölcsös úrilány, Flóra számára „reménytelen”.³⁶ Az intellektuálisan is vonzó, társra vágyó, nőtlen József Attila két hónappal később, 1937. február 20-án este kapta szívébe a „végzetes ütést”, amikor Flórával először találkozott Dánielné Lengyel Laura szalonjában, ahol a pszichológiai vizsgálatnak alávetette magát.

Fölvetődik azonban a kérdés: tényleg spontán módon, „meglátni és megszeretni” alapon lett József Attila szerelmes Flórába? A lány szépsége, értelme és tisztasága nem hagy kétségnek helyet. Mégis különös – mi több: már-már élettanilag nonszensz –, hogy analitikusnője iránti, ideg-összeroppanással végződő, indulatáttételes szerelméből alig kigyógyulva, az érzelmileg kimerült-kiegyezett költőben néhány óra leforgása alatt olyan elemi erejű vágy támadjon új műzsája iránt, amely ihletét sosem látott magasztalokba röpteti, újra célt és értelmet adva életének.

Beney Zsuzsa hasonló következtetésre jutott a szélsőséges és átélhető szenvedélyeket kifejező, dús nyelvi metaforákat teremtő, spontán lírai létmegnyilvánulásoknak tekinthető Edit-versek, illetve a Flórának szóló, antik formákat követő, túlradó érzelmi tartalmuk ellenére is hideg hatást keltő költemények összevetése során. Szerinte „míg az Edit-szerelemben főleg a szeretett nő és a rávetített anya-kép összeolvadása miatt valóban egy új születésnek és egy új anya megteremtésének vagyunk tanúi, úgy tűnik, hogy ennek a szerelemnek legfőbb témája a halál elfogadása. A Flóra-versek nagy része József Attila halál-költészetének darabja”.³⁷

József Attila infantilis szerelme Flóra iránt tehát minden jel szerint művi úton csíhelt, önmagából kikényszerített, „akart” érzés volt, melybe szántsándékkal belelovalta magát a költő. De vajon mi oka lehetett erre?

A harmincketedik évéhez közeledő, nagykorú, ám gyermeklelkű József Attila, krónikus identitásválságtól vezérelve, mind kényesebben hasonlítottamérte össze önmagát a vele egyenrangú tehetségnek tekintett, hasonlóan hátrányos helyzetből indult, de nála óvatosabban politizáló, diplomatikusan viselkedő és egyedülállóan sikeres irodalmi karriert befutott régi baráttal, Illyés Gyulával. Legfőbb riválisa ugyanis mindazt elérte, amire titkon ő vágyakozott: Babits Mihály megtisztelő barátságát, rendszeres megjelenést, majd szerkesztői közreműködést a *Nyugat*ban, több alkalommal is megkapta a költővé avatással fölerő Baumgarten-díjat,³⁸ és már 1930-ban eljegyzett menyasszonya volt, Juvancz Irma, akit el is vett feleségül.

Noha 1934 után – Illyés moszkvai útja miatt – megromlott köztük a korábbi jó viszony, s ritkán keresztették egymás útjait, József Attila tudhatott Illyés korábbi Rorschach-tesztvizsgálatáról. Akár a kávéházakban cserélődő hírekből, akár magától Flórától értesült: ki mindenki vetette alá magát eddig pályatársai közül az önnön lelkialkata iránt kutakodó, mélypszichológiai kíváncsiságnak – József Attila úgy érezhette, elérkezett az igazi megmértetés ideje: összehasonlíthatja saját tudattalanját – s kifogyhatatlan költői képzetteremtő képességét – Illyésével.

³⁶ Lásd: Illyésné, 1987. 137–140.

³⁷ Beney, 1999. 265.

³⁸ Illyés négy alkalommal – 1931-ben, 1933-ban, 1934-ben és 1936-ban – kapott Baumgarten-díjat. Ennek tükrében érthető, hogy József Attila – akit 1935-ben és '36-ban csak az alacsonyabb presztízsű (összegszerűen pedig a díj harmadát érő) jutalomra érdemesített a Babits Mihály vezette kuratórium, és csak posztumusz kapta meg az áhított elismerést – egyre fokozódó méltánytalanságérzéssel szemlélte barátja sikereit, s ez a tény is táplálta a vele szemben érzett kisebbségi komplexusát.

Lehetséges, hogy maga József Attila beszélt rá Sándor Kálmán író, vigye el őt is a pszichológusnőhöz. Emellett szól az a körülmény, hogy Illyénné emlékei szerint váratlanul toppantak be aznap este a társaságba,³⁹ de még inkább Wallesz Luca, a költő fiatalkori szerelme – ekkor már Sándor Kálmán elvált felesége – érdekes megjegyzése egy későbbi interjúban, miszerint József Attila szinte törvényszerűen szeretett bele azokba a nőkbe, akikért exférje hevült.⁴⁰

A rivalizálási vágy és a kíváncsiság mellett a névmágiába vetett hite is sarkallhatta a költőt, hogy megismerkedjék Kozmutza Flórával, akinek mind a vezeték-, mind a keresztnévéhez magnetikusan vonzódott. Vágó Márta tanúsága szerint pár héttel korábban, a Siesta Szanatóriumban megismert egy Flóra nevű nővért, aki már akkor versírásra ihlette,⁴¹ Szántó Judit pedig egy Kozmuca nevű, román eredetű pópa vagy tanár alakját idézte föl visszaemlékezésében – az illető annak idején a gyerek József Attila segítségére volt, hogy bekerüljön a makói gimnáziumba –, a névazonosság ihlető hatását illusztrálva József Attilára.⁴² Később az a furcsa verbális „összefüggés” is feltűnhetett a költőnek, hogy Illyés Gyula feleségének beceneve – Muca – tiszta rímet alkot Flóra vezetéknevével.

Elképzelhető, hogy az Illyéssel való titkos mérkőzés lehetősége csak a Rorschach-teszt felvételének helyszínén tudatosodott benne, s ez a felismerés ajzhatta föl vállalkozó kedvét. Talán azért fordított olyan aránytalanul sok időt, energiát és intuíciót a befejezhetlenné nyújtott, önmagából minden létező rejtett tartalmat föltáró pszichológiai vizsgálatra, mert – mint minden játékos-komoly vetélkedő során – győzelemre tört, egyszersmind imponálni akart, s el akarta bűvölni a lélekelemzés gyakorlatában járatlan Illyés – szerinte föltehetően sokkal szimplább – teszteredményeit ismerő Flórát. (Az ötödik táblánál abbahagyott, soha nem befejezett vizsgálattal sikerült is megdöbbenetie a költőket-művészeket idealizáló, pályakezdő pszichológusnót, aki bevallása szerint úgy érezte, hogy József Attila „tehetségéhez képest annyira szokatlan tüneteket is mutatott. Megjelenéséből, viselkedéséből, verseiből nem erre lehetett következtetni”).⁴³

A pszichológiai rivalizálás köntösében kezdődött szerelmi vetélkedés azért folyta-

³⁹ Illyénné, 1987. 10.

⁴⁰ „Sándor Kálmán nagyon szép, nagydarab férfi volt, akármilyen szegény volt, mindig kinosan jól volt öltözve, szinte gigerlis volt. Attila meg csak ugye kis egyszerű. Amikor ők Párizsban voltak, akkor a Révay Éva volt a Sándor Kálmán szerelme. S Attila rögtön beleszeretett a Révay Évába. Kálmán szerint, és mások szerint is az volt, hogy akibe a Kálmán, abba aztán ő... [...] Aztán Kálmán mondta el nekem, hogy a Flóra szerelmes öbelé. Lehet, hogy a Kálmán is szerelmes volt a Flórába. Akkor szeretett bele Attila a Flórába, amikor a Kálmánba volt szerelmes a Flóra. Ez is úgy egymás után jött, mint a párizsi szerelem.” – Idézi: Sándor Iván: A TÉRIDŐ KOORDINÁTÁI. Forrás, 1995. április. 47–48.

⁴¹ „Azt ajánlotta, hogy sétáljunk egyet a kertben, süt a nap. Kijött, és az olvadó hókupacok között járkálva, miközben a bádögerezésből csurgott a hőlé, kezdte mondani, hogy verse van készülöben, és elmondta a Flóra-hexameterek első sorait. Aztán így szól:

– Nem neked írom, mert nézd, azelőtt azt hittem, hogy a nevedhez egészen különös közöm van, már három Márta nevű nőbe voltam szerelmes, és azelőtt ez a név nekem nagyon tetszett, mintha ez volna a legszebb női név a világon, de most már nem. [...] Van itt egy ápolónő, akit Flórának hívnak, és nagyon szép név, gyönyörű tradíciói vannak. Azt hiszem, ez a nevet fogom választani, ehhez fogok verseket írni.” – Vágó, 1975. 304–305.

⁴² „A név varázsa, ami Attilára mindig hatott mint költőre, különös jelentőséget kapott. Verseit is sokszor, talán mindig egy szónak a felvetése indította el. »Flóra, ugye szép név?« – kérdezte tőlem Attila. »Igen, szép név.« Látod, okos ember volt Móricz Zsigmond. Lánya is Flóra volt, Virág. De milyen rosszul hatott volna és tehetségtelennek tartottam volna, ha lányát Móricz Flórának nevezi. Móricz Virág. Ugye milyen más? Itt a Flóra, ő Kozmuca, Kozmuca – villant az agyába –, hiszen én nem is Flórát, én a Kozmucát szerettem meg benne. De milyen jó ez is, mert a Kozmuca nem lehet virág, Kozmuca Virág, ez nem szép, Kozmuca Flóra, ez szép. »Hát ezért szeretem őt?« – kérdezi tőlem. És így beszélt nekem, de önmagának, megdöbbenve a felfedezéstől, a Kozmuca név varázsától.” – Szántó, 1997. 177.

⁴³ Illyénné, 1987. 11–12. – A teszt értékelését l. Cserne, 1992; Bagdy, 1992; Garai, 1992.

tódhatott egyre nagyobb vehemenciával, mert József Attila is tisztában volt azzal, hogy barátja nő, tehát végre nyerő helyzetben érezhette magát vele szemben. Másfelől joggal vélhette úgy, hogy aki előtt a legleplezetlenebbül kitárta magát, immáron titkai tudója, legfontosabb bizalmasa, és annak is kell maradnia, élete végéig. Még az a tény is szerelmük törvényszerűsége mellett szólt, hogy József Attila és Flóra egyidősek voltak; a szimbólumok nyelvén ez is azt jelentette: egymásnak teremtettek.

A lelki összetartozóság tényét megpecsételő házasság vágya tehát egyszerre volt jelképes erejű és konkrét kívánsága a költőnek – aki azonban legbelül ismerhette már magát annyira, hogy tudja: számára csak a képzelt szerelem ihlető erejű, s valódi, férfit próbáló helyzetben képtelen volna boldoggá tenni választottját. Flóra nevébe kapaszkodó, önteremtő lírai kísérleteinek földöntúli, himnikus hangvétele az önámítás költői kifejeződésének tekinthető. Könnyen meglehet, hogy a szavak mágiájával megidézett képzetek között honos költő elbizonytalanodását és magatartászavarait – melyek miatt 1937 júliusában a Siesta Szanatóriumba került – talán nem is Flóra vonakodása, sokkal inkább a remélt házasság valóra válásának tudattalan szorongást kiváltó, közeli lehetősége idézte elő. Erre utal, hogy az elképzelt boldogság megvalósítására képtelen költő, hihetetlenül pontos intuícióval, már akkor megérezte, kik fognak valójában összetartozni hármuk közül, amikor az érzelmi vonzásokról-taszításokról csak egy-két elejtett szóból, megjelent versből vagy egyéb, gyanút keltő körülményből következtethetett.

Talán abban a pillanatban hasított belé először az elementáris féltékenység, amikor megkapta a betegeskedő Flóra első levelét Mátraházáról, s mind a borítékon, mind a szövegben Illyés Gyula régről oly jól ismert kézírását ismerte föl. Régi barátjának és szerelmének betűvetése ugyanis kísértetiesen megegyezett – amint erről maga Illyés is megemlékezett egyik naplójegyzetében.⁴⁴ József Attila hasonlóképp érezhetett, mint annak idején ugyanebben a helyzetben Illyés: hogy rossz tréfát űznek vele. Flóra és Illyés Gyula összetartozóságának sejtelmét, majd kényszeresen vissza-visszatérő rögeszméjét erre a kétségekívül különös, szimbolikusan tűnő jelenségre alapozhatta. S mivel ekkoriban már a valóságos hétköznapiak is az álmok nyelvére figyelő költő logikájával tájékozódott, a jelenségek rejtett összefüggéseit kutatva minden történésnek jelképes értelmet és jelentőséget tulajdonított.⁴⁵ Éppen ezért nem meglepő, hogy a nők csalfaságára vonatkozó vádjait – a KÉSEI SIRATÓ halállal kacérkodó Mamaalakja után – immár „*naiv, szűz pszichológus*” szerelmére,⁴⁶ Flórára is kiterjesztette. S en-

⁴⁴ „*Feleségem első, még leánykori levele, noha erősen vártam, megdöbrentett, még a fölbontása előtt. Azt hittem, tréfát űznek velem. A borítékon a címzés a saját kézírásom volt; bent a szöveg is az én kezemé. Nem volt benne semmi emberi szándékosság. A sorsdöntő levél trója már jóval megismerkedésünk előtt, már diáklány korában úgy vetette a betűt, mint én. A sors tréfiája volt-e hát? Egyik nagy áldása. Meghittébb leveleim java sem az én kezemet dicséri. Hát ahol még nem is véleményt kell mondani. Meg kell vallanom, a könyveimbe rótt dedikáló sorok egy része sem az én jobbam érdeméből méltó, hogy a jövőnek megőriztessék.*” (1953. március.) – Illyés, 1987. 353.

⁴⁵ Illyés Gyuláné többször is fölidézte a sorsáról valló József Attila mások számára furcsa, félreérthető, valójában a költői sűrítés következtében automatizálódott kommunikációs jellegzetességét, hogy rendszerint szimbólumokon fejezte ki magát. 1937. október 21-i följegyzései szerint „*Attila egyre beljebb került abba az állapotba, amire a laikus azt mondja, álmodozás, az elmeorvos pedig: de inkább hagyom az orvosi diagnózist a szakorvosokra. Én nem szóltam semmit, mert akármilyenek voltak is, megtanultam megérteni a gondolatait, szimbólumait. Megértettem, mikor azt mondta, neki most a fordítottját kell tennie annak, amit az analitikusok csinálnak: tudatlanná [sic!] kell tennie a dolgokat... Megérttem, mit akar kifejezni azzal, hogy nem vagyok-e én az ő anyja? Nem vagyok-e én az ő felesége? Nem vagyok-e Illyés Gyula felesége? Bak doktoré? Hatvany Bertalané? S bolyongott, eltévedten a szavak és jelentésük, a gondolatok, álmok, sóvárgások érzelmi sűrűjében.*” – Illyésné, 1987. 106–107.

⁴⁶ József Attila 1937. április első felében kelt levelében így szólította meg a lányt: „*Flórá, drága szerelmem, naiv, szűz pszichológusom!*” – Lásd: Illyésné, 1987. 25.

nek tükrében már az is érthető – hiszen konkrét élményt szőtt tovább képzeletben –, hogy bizalmatlansági rohamaiban arról fantáziált: barátja és jövődöbelije összejátszanak a háta mögött, s a bolondját járatták vele.

Később sem hagyta nyugodni a gyanú, amikor Flóráról gondolkozott. A külvilág számára érthetetlen, ellentmondásos viselkedésének nyilván megvolt a maga belső logikája, amelyet lehetetlen a maga teljességében rekonstruálni, de azért – a gondolkodásmód jellegzetességeit ismerve – néhány következtetés valószínűnek látszik.

A szerelme sorsszerűségének jeleit kutató költőnek bizonyára föltűnt, hogy a vele egykorú Flóra és a *három* évvel idősebb Illyés születésének hónapja megegyezik: barátja 1902. november 2-án, a lány 1905. november 21-én jött a világra. Idézzük most vissza a kortársak emlékezése alapján József Attila 1937. júliusi idegállapotát, amikor – Flóra Tihanyba utazása után – barátai beszállították a Siesta Szanatóriumba. Előzőleg a zavart költő az asztalán álló skatulyában levő gyufaszálak összekeverésével vádolta takarítónőjét, izgatottan azt ismételve, hogy minden *három*, s ennek szemmel láthatóan misztikus jelentőséget tulajdonított. Barátja és szerkesztőtársa, Ignotus Pál szerint „*zavaros megjegyzést nemegyszer hallott tőle az ember legokosabb és legderűsebb perceiben is, a kozmogóniai kíváncsiság és rejtvényfejtő izgalom gyakran elsodorta a vélt vagy tényleges értelmetlenség örvényeibe*”.⁴⁷

Mindaddig senki nem próbált összefüggést keresni a gyufaszálak rejtélyes állása és a költő siestabeli viselkedése között, amelyet dr. Bak Róbert idézett föl későbbi patográfiájában: „*Augusztus 8-án felkeresett, kissé felindult állapotban. Érthetetlen okokból gyáskarszalagot tett fel, kérdésemet azzal hátrította el, hogy úgyis tudom, miért. Flóra leveleit számolgatta, többször maga elé mondvá, hogy hármat kapott. Ellenséges hangon faggatott, hogy a szobámban levő relief mikor és miért került oda.* »Szentháromság – a harmadik, aki Máriához tartozik, éppen József« – *mondta jelentőségteljesen, a reliefre célozva, szaggatottan, érthető összefüggés nélkül. Az események ettől fogva gyorsan követték egymást. Másnap délután riadtan telefonál, hogy barátai Benedek professzorhoz viszik »mint elmebetegét«, megvizsgáltatni, kérdi, hogy hogyan viselkedjen és még a telefonba elmondja, hogy rengeteg dolog vált világossá előtte, »negatív üldözési mániája« van, és engem gondol a háttérben.*”⁴⁸

A szerelmi esélyeit latolgató költő számára a kitüntetett hármas szám a szerelmi háromszöget formázhatta, s talán a születési dátumokban rejlő titkos tartalmat próbálta megfejteni. Számmisztikai képzelgéseit szemléltethették a gyufaszálak. November 2-ből könnyen lehet 21, ha a két kettes – egymást formailag fedve – egyesül, s kiegészül az új kezdetet jelképező eggyessel; a 21 számjegyeinek összege pedig *három*; ha pedig Flóra a halottak napján született Illyésé lesz, akkor József Attila számára meghal. Elképzelhető, hogy ilyen „felismerések” foglalkoztathatták az elbizonytalanodott költőt, amikor a takarítónő által riasztott barátai, Ignotus és Hatvany Bertalan meglátogatták. „*Amennyire ki lehetett hámozni mondatfoszlányainak velejét, az döbbenette meg, hogy a gyufaszál másképp feküdt a gyufaskatulyán, mint amikor otthagya. Továbbá hogy három elégett gyufaszál volt a skatulyában, s hogy ugyanakkor Flórától kapott egy levelet*

⁴⁷ Ignotus, 1989. 259.

⁴⁸ Bak, 1938. 1018. – Bak doktor valószínűleg összekevert itt két dátumot: Illyés Gyuláné szerint József Attila már 1937. július 20-i, majd 30-i keltezéssel a szanatóriumból írt neki. Lásd: Illyésné, 1987. 51. – Ugyanakkor augusztus 8-án, vasárnap a költő – Flórának arra a levelére válaszolva, amelyben a lány megemlíti, hogy 5-én öt levelet hozott tőle a postás – visszatér a különös egyezésre: „*Hogy lehet, hogy egyszerre 5 levelet kapta meg? Egyszerre ötöt sohasem írtam.*” – Idézi: Illyésné, 1987. 63.

a Balaton mellől, s a borítékon, a bélyegzőn szintén szerepelt a hármaskör. »A körök bezárulnak«, tette hozzá.⁴⁹ S valóban: a továbbiakban már nem tudott ebből a gondolatkörből szabadulni.

Illyés Gyuláné memoárjában és levelezésében is a leggyakrabban emlegetett pályatárs Illyés Gyula volt, aki láthatóan nemcsak a költő, hanem titkon Flóra képzeletét is intenzíven foglalkoztatta. Mivel a lány tudott a két költő valaha szoros barátságáról, föltehető, hogy az érzéseit önmaga elől is elrejtő, szerelmes nő információra szomjazó kíváncsiságával sokkal gyakrabban hozta szóba a képzeletét foglalkoztató férfi nevét és viselt dolgait, mint József Attila, aki Flórával kapcsolatban talán jobban szeretett volna inkább elfeledkezni Illyés létezéséről – ugyanakkor képtelen volt kizárni őt a gondolataiból.

Levelezésükből az is kiderül, hogy a költő még a Siesta Szanatóriumában, bódítótól kábult állapotban is figyelemmel kísérte a világ történéseit, rendszeresen olvasta a napilapokat és a folyóiratokat, kivált a *Nyugatot*, s nem kerülhette el a figyelmét egyetlen mondat sem, amely Illyésről szólt vagy tőle származott. Hogyne akadt volna meg a szeme azokon a szerelmes verseken, amelyekről joggal tételezte föl, hogy Flórának szólnak? Ilyennek érezte a reménytelen férfivágyat megidéző, „*Betelik majd...*” kezdetű költeményt a *Nyugat* 1937. június 1-jei számában, amint arról július 31-én kelt levelében be is számolt a lánynak. „*Emlékszik arra az Illyés-versre, amelyikben ez áll: Betelik majd az álom, / talppal, mint nyers parázson, / futsz által a világon, / szoknyád mint forgószelel hajt. És arra gondoltam, hogy ez beteljesedik magára valóban, mert úgy értettem azóta ezt a verset, hogy magának szól.*”⁵⁰ És a *Nyugat* 1937. szeptember 1-jei számában sem kerülhette el a figyelmét Illyés három újabb verse (TE IS MEGHALNÁL..., GYŰLÖLTEM A CÍMERT..., ARCCAL LE...), amelyek boldog, beteljesült szerelemről adtak hírt.⁵¹ Ráadásul a középső Illyés-költemény metaforikája kimondottan József Attilának Flórával egy testet-lelket alkotó SAS című versének halálos újjászületést vizionáló képét ellenpontozta⁵² – azt a benyomást kelteve, mintha az egymással rivalizáló költők közti párbaj⁵³ immár szerelmi terepen is folytatódna.

József Attila

SAS

*Micsoda óriás sas
száll le a zengő mennybolt
szikláira. E szárnyas
a semmiből jött, nem volt.*

⁴⁹ Ignóty, 1989. 260.

⁵⁰ Közzétette: Illyésné, 1987. 53.

⁵¹ Vö. Tasi, 1992. 850.

⁵² József Attila verse a *Színházi Élet* 1937. június 26-i számában jelent meg.

⁵³ József Attila és Illyés Gyula „*izgalmas költői párbajáról*” a korabeli sajtó is megemlékezett. L. KORTÁRSÁK, 494–495. – Eszerint József Attila ARS POETICA című versében a „*más költők*”-re vonatkozó sorait Illyésről mintázza („*mocskolván magukat szegyig / koholt képekkel és szeszekkel / mímelyen mámort mindegyik*”) –, Illyés pedig a *Nyugatban* publikált SZOLGA című versével vett elégtételt, amelyben „*kegze tányérnyalónak*” és „*ócska pribéknek*” nevezte verse címzettjét. A vád ellen utólag, 1940-ben tiltakozott a *Nyugat* hasábjain Illyés, amikor József Jolán a fivérééről írt könyvében megismételte a régi pletykát. „*Hogy versírás közben az író kire gondol, annak megállapítására egyedül az író illetékes. Az idézett szakasz írása közben – melyet már a méltatlan mende-monda rossz emléke miatt is később töröltem – nem József Attilára gondoltam. Az ő »Egy költőre« című verse, az 1937-ben írt, rám vonatkozik, de indító oka más.*” – L. KORTÁRSÁK, 1285.

*A mindenséget falja
csilló azuri csőre.
Vaskarma tépi, marja
a meleg húst belőle. [...]*

*Az egyik szárnya lelkem,
a másik szárnya Flóra.
Én őt váltom és engem
ő vált így uj valóra.*

Illyés Gyula
GYŰLÖLTEM A CÍMERT...

*Gyűlöltem a címert a paloták ormán.
Már csak mosolyom van.
Mint a kétféjú sas heverünk a párnán.
Oh, milyen magasban.*

*Összefonódva, csak fejünk hajlik félre.
Érzem, ahogy alszol,
szállsz mosolyod szárnyán. Én meg fordulnék le
már a szép magasból.*

*Nem fordulhatok le. Így lel majd a hajnal.
Állsz a levegőben.
Ragyogsz a zsákmánnyal; meg a diadallal,
mit átvettél tőlem.*

Ezzel a költői tördőfessel Illyés Gyula végképp megsebezhetette a Siestában rostokoló, tehetetlen és csüggedt költőt, aki augusztus utolsó két hetében hiába várta a Tihanyban gyógyuló Flóra leveleit. Illyés viszont egy jóval későbbi, a hatvanas évek elején kelt naplójegyzetében ügyesen elhárította az esetleges gyanút, hogy Flórához szólt volna a fenti szerelmes vers. „*Ván kedves halottam, akinek elsiratása évtizedek óta szorítja a torkom; attól a perctől fogva, hogy halála hírért vettem, de máig nem tört ki belőlem. Az »élmény« behullt abba a különös gépezetbe, ahol a vers készül, de a bűgő hang késik, az ismerős kapcsolat, majd a távoli hang várat magára, a Múza még nem súg. Szeszélyesen, néha szinte tréfásan jelentkezik. Volt, hogy napokig dolgoztatott izzó szerelmes verseken, amelyek olyan lányhoz szóltak, akiből rég kiábrándultam. Mintha – függetlenül tőlem – neki lett volna még lerónivalója.*”⁵⁴ József Attila szerelemfölfogását – a lényge másik felének tekintett nővel való totális azonosulást – illusztrálja egy 1937. július 31-én Flórának írt levele, melyben ugyanolyan testi tünetekről számol be, amilyeneket a szívizomgyulladásban megbetegedett Flóra tapasztalhatott saját magán. „*Utolsó éjjel, amit otthon töltöttem, nagyon rosszul voltam. Nagyon fáj a szívem, rendkívül erős szúrást éreztem és fáj az egész mellem s a fájdalom átterjedt fokozatosan az egész bal karomra. Aztán bizonyos hallucinációkra, ti. arra a gon-*

⁵⁴ Illyés, 1987. 514.

dolatra, hogy magáról le kell mondanom, elmúlt a fájdalom.”⁵⁵ De akkor is ezeket a tüneteket produkálta, amikor a Siesta Szanatóriumban töltött utolsó napján megtudta, hogy Szárszóra kell utaznia, a nővéreihez. Flóra asszony beszámolója szerint „Attila teljesen feldúlva, magán kívülről jött vissza a szobába. Szörnyű kétségbeesés jött rohamszerűen rá. Levetette magát az ágyra, ide-oda dobálta magát, kezével szótárjékát szorította, jajgatott, kiabált, hogy mennyire fáj a bal oldala, öljék meg, ne kínozzák, ne cipeljék el, magától is elmegy a bolondokházába. Összefutottak az orvosok, ápolónők, de csak álltak, tehetetlenül”.⁵⁶

Az egymást évek óta kerülő költőbarátok siestabeli kibékülésének megható történetét Illyés Gyula a *Nyugat*-beli nekrológban, majd naplójában is megörökítette.⁵⁷ E fontos epizód érzelmi motivációit azonban nem ismerhetjük. Érdemes kísérletet tenni földerítésükre.

József Attila – Flóra naplószerű följegyzései szerint – 1937. november 2-án tudta meg, hogy gyógykezelését befejezték, el kell hagynia a Siestát.⁵⁸ Erre a napra esett Illyés Gyula harmincötödik születésnapja. A Szárszóra „száműzött” költő nyilván számon tartotta ezt az évfordulót, mely – mint már volt róla szó – kísérteties módon „halottak napjára” esett. Nyilván az is eszébe villant, hogy saját születésnapját, április 11-ét, a Gyula-nap követi a kalendáriumban, amelyet barátságuk kezdetén összetartozásuk szimbolikus jeleként értelmezhetek.⁵⁹ A régi idők iránti nosztalgia készíthette a fiatalkori forrófejűségből elkövetett hibáit jóvátenni vágyó költőt, hogy szanatóriumi távozása előtt kibéküljön Illyéssel – majd Kodolányi Jánossal és Szabó Lőrincsel, akiktől időközben szintén elhidegült.⁶⁰

„Másnap, november 3-án, szerdán délelőtt Illyés Gyula telefonált, hogy József Attila akarja látni őt, hívatta” – számolt be visszaemlékezésében Illyés Gyuláné erről a fontos napról, melyben a szerelmi dráma mindhárom szereplője először és utoljára találkozhatott egymással. (Talán ettől a különös helyzettől: a szembesülés izgalmatól váltott, „Flóra elbeszélése e ponton dosztojevszkis hangulatba” – ahogy a memoárkötet szövegét elemző Fejtő Ferencnek feltűnt a stílusváltás.)⁶¹ – „Bár megfogadtuk, hogy nem találkozunk – és ezt be is tartottuk –, de most szükséges volna, hogy megbeszéljük az Attilával kapcsolatos dolgokat. Két óraker találkozottunk a Keleti pályaudvar indulási oldalának folyosóján. [...] Újra csak abban állapotunk meg, hogy felesége leszek József Attilának. Érdemes az életemet erre föltennem. Ő is úgy látja, végzetessé válhatna Attilára, ha elszakadnék tőle. Ilyen megegyezés után ment be hozzá a szanatóriumba.

⁵⁵ Idézi: Illyésné, 1987. 53.

⁵⁶ Illyésné, 1987. 119.

⁵⁷ Vö. 17. és 23. sz. jegyzet.

⁵⁸ Lásd: Illyésné, 1987. 112.

⁵⁹ Illyés Gyula 1975 tavaszán mind József Attila születésnapjáról, mind saját névnapjáról megemlékezett két egymást követő naplójegyzetében:

„1975. április 11.

Szépérvék és szadizmus mintha egy agysejtben lakna. A ma lenne hetvenéves József Attilát azok a cikkek ünneplik leglendületesebben, leghatásosabban (legolvasmányosabban), amelyek még Babitsot is a fő – s mintegy tudatos, mert bosszúálló – elveszejtői közé sorolhatják (mint Z. szinte szürcsölve, ezúttal is, a mai Népszabadság-ban). Aki József Attilát esztendőkon át támogatta, s végül, mondhatni, a fölszínen tartani próbálta, olykor még lakását megosztva vele: annak, Ignotus Pálnak a nevét sem ejti ki senki, ezúttal sem.

Április 12.

Gyula-nap. Ez sose járt olyan bensőséges ünnepléssel, mint a János-nap, István-nap, a többi hiteles névnapok. Pusztán azért, mert nem volt még múltja, gyökere... Én se veszem komolyan... sose is tettem.” – Illyés, 1991. 81.

⁶⁰ Vö. Illyésné, 1987. 113.

⁶¹ Vö. Fejtő, 1989. 543.

Mikor én a szokott időben megérkeztem a Siestába, Illyés Gyula még ott volt. Attila egy ideig föl-váltva nézett kettőnket, aztán Illyés Gyulára nézve azt mondta, ha rá néz, nem fáj a szeme, ha rám, akkor fáj. »De muszáj magát néznie, különben sötét van, nem látok.«⁶²

A költői „párbaj” tehát kibéküléssel ért véget. „Minden ellentétet feloldtunk, minden félreértést tisztáztunk – folyton könnyezett, én is” – írta később Illyés Gyula egyik naplójegyzetében.⁶³ Fejtő Ferenc – Illyés Gyuláné könyvéről szóló, elismerő hangú, de saját maga és a Szép Szó körének szerepét is fölelevenítő cikkében hozzátette: „Többek közt azt is tisztázták, hogy Illyés a Szolga című versét nem Attiláról írta. (De, mint Flóra írja, nem is e sorok írójáról, mint azt egyes jóakarátú irodalomtörténészek írták. Nem is lehetett a vers válasz József Attila Egy költőre című, valóban Illyés ellen írt versére, mert azt csak halála után közölte a Szép Szó.)⁶⁴

Illyés Gyuláné kronologikus beszámolójából azonban az is kiderül, hogy éppen az előző napon, jövődöbéli férje születésnapján tudta meg József Attila, hogy nem maradhat többé a Siestában, és Szárszóra küldik, ahol nővérei gondjaira bízzák. Ez az információ – mint a látogatásáról beszámoló Flóra asszony később fölidézte: „rettenetes állapotba hozta”, föl-alá rohangált kórházi szobájában, kifordult szemmel, hevesen gesztikulálva, magában beszélve, egzaltáltan vádolva mindenkit, „halott édesanyjától kezdve környezetén, szerelmein, barátain át az orvosai, analitikusai és pártfogói személyéig, beleértve talán engem is. Szimbólumokban fejezte ki magát. De milyen lobogva, milyen csodálatos, követhetetlenül hirtelen összekapcsolt gondolatársításokkal, szédítően pörgő eszme-futtatásokkal. Lélegzet-visszafojtva, dermedten ültem. Ilyennek még soha nem láttam őt – percekre sem –, sem senki mást. Mintha nem is vett volna észre”.⁶⁵

Flóra nem fogta fel – vagy nem észlelte – az összefüggést saját viselkedése és a költő kétségbeesett reakciója között. Ötven évvel később megjelent könyvében beszámolt ugyan arról, hogy két nappal korábban Ignotus Pál felajánlotta neki: Hatvány Bertalan továbbra is finanszírozná a költő kezelését, ha ő, Flóra, magához venné és ápolná a beteget, ő azonban elutasította az ötletet, mondván: „munkát adjanak neki, amit el tud végezni, és azt fizessék meg. [...] Ne kegyelemkenyéren tartsák (még ha kalács is olykor), az bántja és megalázza, így gátolja gyógyulását. És hogy mi pártfogók által adott segítségből éljünk, azt én képtelen volnék elviselni, arról semmiképp szó sem lehet”.⁶⁶

Fejtő Ferenc azonban arra is emlékezett, hogyan reagált annak idején az ajánlattevő a lány elhárító válaszára: „Amit Flóra Ignotusnak mondott, azt Ignotus kifogásnak tekintette. Emlékszem, hogy számolt be annak idején erről a beszélgetésről: »Flóra nem szereti eléggé ahhoz, hogy vállalja az együttélést Attilával, akiről még Bak Róbert is azt mondta neki, hogy visszaesésre mindig lehet számítani nála.«⁶⁷ A költőt pedig „az a közlés, hogy Szárszóra kell mennie, rettenetes állapotba hozta: most már kétségtelen lett számára, hogy Flóra nem akar vele élni”.⁶⁸

⁶² Illyésné, 1987. 112–113. – Érdekes, Szántó Judit hasonló emléket idéz naplójában, azt a jelenetet eleve-
nítve föl, amikor a költő betegágyánál először találkozott az új műzsával: „Egymás mellett álltunk Flórával. At-
tilácska úgy nézett kettőnket, olyan igaz szeretettel. Láttá ezt Flóra? Majd bedagadt szemeit tapogatva annyit mondott
csendben: Most két szemmel szeretnék látni, két egész szemmel!” – Szántó, 1997. 33.

⁶³ Idézi: Illyésné, 1987. 113.

⁶⁴ Fejtő, 1989. 544.

⁶⁵ Illyésné, 1987. 112.

⁶⁶ Illyésné, 1987. 111.

⁶⁷ Fejtő, 1989. 542.

⁶⁸ Fejtő, 1989. 543.

A rivális születésnapján kapott jelképes „kosár” Flórától – amely egy hónappal később valószínűleg is megérkezett Szárszóra, „a gyerekeknek” küldött almával – a szimbólumokban gondolkodó József Attila számára egyértelmű üzenet lehetett. Másnap gesztusát – amikor békejobbot nyújtott Illyésnek – az önkínzó kíváncsiság és a tisztánlátás vágya is motiválhatta: tán meg akart győződni róla, hogyan fest egymás mellett a régi-új jó barát és saját menyasszonya, akiknek titkos összetartozását oly gyakran elképzelte. Mint egy kíváncsi mágus, belenézett a jövő varázsgömbjébe, s szemügyre vette, amit ő már nem láthat: a halála után bekövetkezendő valóságot. S közben az is megfordulhatott a fejében, hogy – hasonlóan a kilenc évvel korábbi szituációhoz, amikor ugyanazon nő, Vágó Márta kegyeiért vetélkedve, Illyés mondott le a nála fiatalabb és többet szenvedett költőbarát kedvéért Mártáról – ezúttal ő gyakorolhatna nagylelkű gesztust a nála biztosabb támaszt nyújtó, életképesebb Illyés javára, mint egy utolsó születésnap ajándék gyanánt.

Sajnos, elveszett az a levél, amelyet a Balatonszárszón rostokoló költő 1937. november 21-én, Flóra harminckettedik születésnapján a lánynak írt,⁶⁹ pedig fontos információkat tartalmazhatott a költő lelkiállapotára – és kettejükre, netán hármukra – vonatkozóan. Utolsó találkozásukon – november 28-i látogatásakor – Flóra levertnek, merengőnek, el-elrévedőnek látta a költőt, aki József Jolán beszámolója szerint is mély depresszióba süllyedten, magába fordultan, öngyilkos gondolatokkal és sírógörcsökkel küzdve vegetált köztük, s csak menyasszonya jövetelének hírére vidult fel.⁷⁰

A kisgyermekkorai lelkiállapotait újraélő, pszichésen „regrediált” költő ekkor már képtelen volt bízni a „csodában”, s feladta a harcot a hatalmas és ellenséges külvilággal szemben. A reményteljes kilátások éppúgy gyanakvással töltötték el, mint a félreérthető látszatok – Flórát például, József Jolán tanúsága szerint, azzal a képtelen váddal illette, hogy egy vele egy időben betoppánó rokon felesége, már gyerekük is van, csak titkolják előtte összetartozásukat.⁷¹

Illyés Gyuláné nem említi könyvében ezt a baljós epizódot; ő annak idején, a rá jellemző józan előrelátással a költő munkaképességére koncentrált. Amikor József Attila a nővérekkel és a gyerekekkel közösen elfogyasztott ebéd után átadta neki a KARÓVAL JÖTTÉL... és az ÍME HÁT MEGLELTÉM HAZÁMAT... című verseinek kézíratait – melyeket a költő akkor írt, amikor Flóra érkezéséről értesült, hogy menyasszonya lássa: dolgozik –, ő a verseknek nagyon megörült, mert az alkotóképességet a javulás jelének hitte.⁷²

Talán ezért a mondatért kételkedtek oly sokan Flóra asszony szavahihetőségében a könyv megjelenése után, mondván: hogyan lehet a búcsúverseknek ilyen olvasata, s éppen egy pszichológusnő ne venné észre a halálra készülők költő végállapotát? Aki így vélekedik, elfeledkezik a költőt rendszeresen látogató Flóra Siesta szanatóriumbeli élményeiről, amikor József Attila állandóan életről, halálról, öngyilkosságról fantáziált, s a végzet motívuma korábbi leveleiben is rendszeresen fölbukkant. Éppen a pszichológus hihette joggal, hogy az ösztönkésztetések szublimációja, az alkotás folyamata gyógyító hatással van a költőre, s hogy – Illyés 1955-ös BARTÓK-versének szavaival – „*ki szépen kimondja / a rettenetet, azzal föl is oldja*”.

Az élettől búcsúzó költő sorsleltára egyúttal nagylelkű végrendelet – Illyés Gyula és Flóra javára, „*tűzhelyet, családot már végképp másoknak*” (nekik) remélve. Ő ekkor már

⁶⁹ Lásd: Illyésné, 1987. 122.

⁷⁰ Lásd: József J., 1999. 281.

⁷¹ Lásd: József J., 1999. 281–282.

⁷² Lásd: Illyésné, 1987. 123–124.

elhatározhatta, hogy félreáll az útkjából. Amikor a hazautazó Flórát elragadó vonat mellett szaladva a lány szemében újra a régi, friss, vidám, mosolygós József Attilává változott, aki figyelmeztetően azt kiáltotta utána: „*Karácsonykor esküszünk!*”⁷³ – Flóra szó szerint értette a szimbolikus ígéretet. Pedig ez a dátum – József Áronné halálának időpontja – is az égi nász, a halott anyával való szimbolikus egyesülés vágyára utalhatott. Hogyan is írta fél évvel korábban?

*„Majd eljön értem a halott,
ki szüilt, ki dajkált énekelve.
És elmulik szívem szerelme.
A hűség is eloldalog.
A csöndbe térnek a dalok,
kitágul, mint az úr, az elme.
Kítetszik, hogy üres dolog
s mint világ visszája, bolyog
bennem a lélek, a lét türelme.
Széthull a testem, mint a kelme,
mit összerágtak a molyok.
S majd összeszedi a halott,
ki élt, ki dajkált énekelve.”*

Nem meglepő ezek után, hogy a költő másnap – József Jolán emlékei szerint – kijelentette: „*Még nem tudjátok, hogy Flóra meghalt*”⁷⁴ – s ezzel végképp eltemette magában földi szerelmét. Ám ezentúl is Flóra maradt az „esküvőre” készülődő költő választottjának fedőneve. December 2-án, barátai látogatása után váratlanul kijelentette nővéreinek: „*Meg fogok házasodni, gyerekek*”⁷⁵ azok pedig az örömtől lázasan keresni kezdték fivérük okmányait, a szertartás gyakorlati lebonyolításáról tanácskozva. Másnapra is maradt az eufóriából. Öccsüket mintha kicserélték volna; megígérte: meggyógyítja magát, a saját módszerével. S miközben elaltatta nővérei gyanakvását, a Mama születés- és névnapjának előestéjén, égi jegyeséhez készülődőben, Flórától is elbúcsúzott, levelében udvariasan lemondva a hétvégére megbeszélt, következő találkozót: „*Kérem, vasárnap ne jöjjön.*”⁷⁶

Ambivalens emlékek – felelő kortársak

A szárszói tragédia után Illyés Gyula sajátos mimikrire kényszerült, hiszen ellentmondásos érzelmekkel élte meg a történeteket. Talán Németh Andor, József Attila közeli barátja vette észre s jellemezte legérzékletesebben Illyés akkori lelkiállapotát. Amikor 1938-ban összeállította az elhunyt költő válogatott verseinek első posztumusz kiadását, megmutatta Illyés Gyulának az anyagot, s mint beszámolt róla, Illyés, „*el volt képedve a könyv jelentőségétől. Anyyira el volt képedve, hogy szinte máig bedőltem neki. Azt hittem, hogy – ami plauzibilisnek látszott, miután olyan ragyogóan ívelő pályát futott be – nem ismerte elégé, vagy félreismerte Attila képességeit. Hogy egy zseniálisan induló, de elakadt zsenit látott At-*

⁷³ Illyésné, 1987. 124.

⁷⁴ József J., 1999. 282.

⁷⁵ Lásd: József J., 1999. 285.

⁷⁶ Idézi: Illyésné, 1987. 126.

tilában, aki szépen indult, de hát annyian voltak olyanok, akik szépen indultak és nem lettek semmik, hanem elzüllöttek. Elég ilyen példát ismerünk. Azon is csodálkozott, hogy Attila ilyen sok verset írt, s valósággal számolgatta, mennyit. Elfelejtettem, hogy Illyés milyen furfangos, és milyen hallatlanul jó memóriája van. [...] Nyilván Attiláról is mindent tudott – és pláne őróla! Ha most visszagondolok erre a találkozásunkra, két dolgot látok. Egy őszinte meghatottságot, mert nagyon sajnálta Attilát, kis híja, hogy el nem sírta magát, miközben beszélgettünk róla – valami csendes részvétet és valami titkos felszabadulást. Sajnálta Attilát, mélységesen sajnálta, de egyben az volt az érzése, hogy megszabadult egy félelmetes vetélytársától, akinek annyira fölébe került, és aki, lám, kevéssel a halála után megint eléje kanyarodott, és legyőzte őt. Illyés azonban a legszebb szintézisben oldotta fel ezeket az ellentmondó érzéseket: magába asszimilálta halála után József Attilát, és – persze csak részben – magára vállalta az ő feladatait”.⁷⁷

Régi ellentétek baljós árnyéka azonban a költőtárs halála után is rávetült Illyésre, akit a kortársak továbbra is József Attila szerencsésebb sorsú vetélytársaként tartottak számon. Amikor Dési Huber István 1938 decemberében⁷⁸ kiállította József Attiláról egy évvel korábban készült szénrajzát, Illyés – mint a festőnek írt levelében megírta – rendkívül rossz lelkiállapotban volt, képtelen volt az emberek közé menni, de olvasván, hogy a festőt a „zsidó esztétikával” való azonosulása miatt támadta a *Magyarország* cikkírója, azonnal megnézte a kiállítást. Lenyűgözőnek találta a tárlatot, és gratuláló levelében biztosította a mestert: „*Idegenkedem, ha a művészetbe nacionalista szempontokat kevernek.*”⁷⁹ A szolidaritásért hálás művész nem sokkal ezután örömmel vállalta az Ernst Múzeum tulajdonosának felkérését, hogy fesse meg Illyés Gyula arcképét. A költő modellt ült a mester lakásán; az ekkor készült két ceruzarajz alapján formálódott ki később, 1940–41 táján az az emlékezetből festett páros portré, amely Illyést és József Attilát a PUSZTÁBA KIÁLTOTT SZÓ című kép előtt, egymás társaságában ábrázolta.

A kompozíciót azonban többen félremagyarázták, s ez roppant elkeserítette a művére büszke, súlyosan tüdőbeteg festőt. „*Dési Huber – feleségének emlékezete szerint – »nagyon szerette, s keserűen mondta egyszer, hogy ellenfelei megpróbálták úgy beállítani – a hozzá jutott hír szerint – hogy Attilát szándékosan háttérbe állította Illyés mögé, holott csak a vak nem látja, hogy az élő Illyés Gyula mögött mint egy árnyék áll szegény Attila, az a József Attila, aki az utolsó éveiben volt« – a keserű, a fáradt, a halálba készülő, [...] az a József Attila, akinek arcvonásait Dési Huber két másik rajza is őrzi: akinek betegsége, majd elvesztése a korszak haladó értelmisége számára nagy csapást jelentett, akinek ebben a két szénrajzban – és a kettős portré sajátos, tört ritmusában – Dési Huber a hiányát igyekezett megmutatni.*”⁸⁰ Az igazsághoz tartozik azonban, hogy az 1941. tavaszi, Ernst múzeumbeli kiállításon bemutatott kettős portréről – melynek árát a fennmaradt katalógus szerint hétszáz pengőben szabta meg a művész⁸¹ – értőbb és jóindulatúbb kritikák is megjelentek. 1941. március 17-én Erdős Jenő a *Kis Újságban* azt írta az élő, valamint a már csak árnyként jelen levő költő képmásáról: „*ebben a képen benne van a két író emberi habitusának és írói alkatának különbsége s valami távoli, tagadhatatlan rokonság.*”⁸²

⁷⁷ Németh, 1989. 458.

⁷⁸ 1938. december 4-én, egy évvel József Attila halála után nyílt a kiállítás az Ernst Múzeumban – érthető, ha a barátja/rivalisa elvesztését fájlató Illyés nem érzett magában elég erőt, hogy szembesüljön a költő első, a nyilvánosság előtt bemutatott portréjával.

⁷⁹ Idézi: Horváth, 1976. 223–224.

⁸⁰ Horváth, 1976. 239.

⁸¹ Lásd: Dési Huber, 1982. 25.

⁸² Désiné, 1964. 208.

Arra azonban sem Illyés, sem felesége nem számíthatott, hogy az eltávozott „rokon” láthatatlan jelenlétével szüntelenül emlékeket ébreszt a vezetéknevét hordozó *Józsefhegyi* (!) ház lakóiban, s mint virtuálisan örökké jelen levő harmadik, halálukig részt követel az életükből. Mi több, olykor kegyetlenül diktál is nekik – erre utal Illyés egyik, 1961-es naplójegyzete:

„A nő, aki életemnek a gyökérzete lett, akinek birtoklásáért ma is küzdök, nekem gyermeket adott... Ez a nő főz rám, ő foltozza a fehérneműmet, ő intézi a gépirást, a levelezésem. [...] Nincs olyan vágyam, amit ne teljesítené.

Az egyetlen nő, akinek keresztnévét nem írhatom versbe. Korosztályom legnevesebb költője tette rá kezét.”⁸³

Észrevette-e vajon a naplóíró, milyen árulkodó jelzöt és állítmányt választott – nyilván tudattalan készítéseinek engedelmességgel –, amikor Flórával kapcsolatban emlegette József Attilát? A „legnevesebb” költő nem a „legnagyobb” – az Illyés szemében köztudomásúan Szabó Lőrinc volt –, a külvilág által adományozott, belső értékektől független „nevesség” pedig a tragikus halállal megváltott hírnév, de a pejoratív csendű „hírhedtség” jelentésében is értelmezhető. A „*rátette a kezét*” fordulat pedig – mely kísértetiesen emlékeztet a „*nyultál azért, kit én találtam*” verstörödék első sorára – minden bizonnyal inkább a tolvajlás, a jogosulatlan birtoklás értelmében szerepel itt, és még csak véletlenül sem a megszentelés gesztusát hivatott érzékeltetni (ami pedig egy mártírként emlegetett költőről szólva éppoly érvényes olvasat lehetne).

A halott költő posztumusz nimbusza mellett leginkább örök fiatalága tűnt irigylésre méltónak a boldog házasságban, hosszú és sikeres életet élő Illyés számára. 1967. januári naplójegyzete szerint már ő méricskélte magát az emlékébresztő tárgyak látán egykori barátjához. „*Itt ülök asztalomnál hatvanöt évesen. Hogyan invitáljam körém ifjúkorom társait, hogyan hívjam őket életre a múltból? Megvan, a szomszéd szobában az asztal, amelynél egykor szerény vacsorák közben József Attilának bort töltöttem. Alakját minden pillanatban oda tudom képzelni, még jellegzetes fejfélrehajtatását, kutató hunyorítását is látom. De milyen alakban üljek én magam vissza a régi helyemre? Képtelenség, hogy a hajdani alakban. Hisz ma is élek.*

Képzelnék el, ötszáz év múlva is lesz nyoma korunk magyar irodalmának; lesz valami kézikönyv mindkettőnk fényképével. Ő, mint a fiatal Petőfi; én az öreg Aranytól is öregebben.”⁸⁴

Az életben maradás ára: a vénülés stációinak tudatosítása, minden esztendőben megkínozta. De íróként talán még inkább szenvedett, amiért képtelen volt összefüggően felidézni és művészi formába önteni földolgozhatatlan gyász- és nászélményét, ha úgy tetszik, legnagyobb „témáját”: József Attilával való bonyolult személyes kapcsolatát. Pedig a hetvenes évek első felében – naplója tanúsága szerint – láthatóan sokat kísérletezett barátságuk történetének megörökítésével. „*Nem egyszer fogott el hirtelen támadt szomjúságként az írhatnék, hogy József Attiláról való emlékeimet megmentsem. Ha jól emlékszem, kétszer is belekezdtem első találkozásunk leírásába. Néhány lap volt, föllelhetetlenül elmerült abbagyott kézírataim valamelyik szénakazlában.”⁸⁵*

Csak töredékesen villantak föl benne az egykori közös élmények – emiatt is gyakran kényszerült magyarázkodni önmagának. „*Az emlékek megörökítése – jó leírása – úgy elhalványítja a valóságot, mint a jó szobor a modelljét. Minél művészbibb, annál inkább általa-*

⁸³ Illyés, 1989. 23.

⁸⁴ Illyés, 1989. 229.

⁸⁵ Illyés, 1985. 6–7.

kítja, kiszívja szinte a vérét. Két remekbe ábrázolt emlék így nem is hasonlíthat egymásra. Egy emléket azért lehetne akár százféleképp is »hitelesen« ábrázolni.”

„Évekkel ezelőtt Flóra leírta – Ika számára hagyatéki olvasmányul – emlékeit József Attiláról. »Nem fogom elolvasni«, mondtam, nemcsak azért, mert őszintesége zavartalan működését akartam segíteni; zavar, ami titok lehet. Nyilván, mert a magam titkainak is biztonságot igényelek.”⁸⁶

Nos, ez lehetett a legfőbb gátja annak, hogy Illyés Gyula – jobbjára 1973–74-től kezdve – legfeljebb mozaikszerűen, a felettes én cenzúrájától ellenőrizve volt képes felidézni kinos emlékeit, amelyek csak a múlt idő szépitő messzeségéből visszatekintve váltak számára önigazolóló érvénnyel kimondhatóvá.

„Fájdalmas életút József Attiláé; az elmaradt méltánylás miatt. De bánthatom, írói támadás, kartársi legyalázás – leszámítva a moszkvai mondatot – megkímélte.

A különbség köztünk: rám záporoztak. Mintegy természetadtán. Hiszen még az ő részéről is. Boldogan írnék barátságunk zavartalan idejéről. De – nem kérdés lenne? Nem enyhe farizeuskodás? A teljes igazság megváltoztatlanul nagy írói teljesítményt kívánna” – írta 1974. december 8-án.⁸⁷

Úgy tűnt, hiába edzette memóriáját, emlékei nem akartak határozott karaktert ölteni; a sikertelen kísérletek után tudományos érvekkel nyugtatta magát: „Lélektani alaptétel: az emlékezet föltétele a feledés; hogy valami fontos megmaradjon bennünk – hogy egyáltalán fontossá legyen – rengeteg dolognak háttérbe kell szorulnia, sőt teljességgel el kell tűnnie. Ezen a tudatnak az a vadászeb kaparása sem segít, amit őszinteségnek nevezünk. [...] Nem lehet kétszer belépni ugyanabba az emlékezetpatakba sem.”⁸⁸

Szívesebben idézte föl a barátság problémátlanabb időszakára vonatkozó emlékeket: a diákos csínyeket, a hosszú sétákat és heves vitákat, az agyvillogtató szóakrobatika-vetélkedőket, kivételes képességű barátja örökös jókedvét, kiapadhatatlan humorát, robbanásszerű nevetéseit. S a derűs epizódok sorolása közben, visszamenőleg igyekezett azonosítani a későbbi tragédia előjeleit.

„Telíthetetlen szívacs volt József Attila koponyája. Utólag azt kell gondolnom, hogy ami egyszer szemébe vagy fülébe került, az örökre beszívódott az elméjébe. Ezzel a képességével az irodalombarát társaságoknak csaknem minden esetben egykettőre a központja lett. Elősegítette ezt ötletgazdagsága, sok szokatlan véleménye és időn túl tartó kamaszos bája. A költészetben csodagyermekként jelentkezett.

Épp ily frissen beszívta agya az elméleteket is. És épp oly tömören, liktető-elevenen lökte ki. Ezzel kevesebb sikert aratott. Mert hisz viták során alkalmazta, a maga merész kapcsolású érveivel.”⁸⁹

„De valóban mindig olyan vidám volt ő? Igen. Másnak alig lehetett látni. És mégsem volt vidám. Ha utcán, ha kávéházban találkoztunk, megésett, hogy nem vette észre a közeledésemet. Vonásai ilyenkor feszültek voltak; homlokán a szemöldökizmok jellegzetes ómega betűje megmélyedett; szája körül az a keménység: mint aki fogait összeharapja. Egy kávéházban egyszer a nagy utcai ablaknál ülve várt. Előtte haladtam el a járdán; azt hittem, beteg, olyan szigorúan meredt az üres asztalra. De bent már a mosolynak és a tekintetnek azzal a derűjével lépett élem, mint kinek sürgetően boldog közlendője van.

Udvarias volt a világ iránt. Ruháját, cipőjét, akkor is, ha nem rá szabták, kifogástalanul tiszt-

⁸⁶ Illyés, 1990. 169.

⁸⁷ Illyés, 1990. 379.

⁸⁸ Illyés, 1985. 4–5.

⁸⁹ Illyés, 1985. 7.

tán, gondozottan tartotta, így arcvonásait is. Láttam valaha borotvátlanul, kócosan? Nem emlékszem. A zsebében hordott holmijai közt is rendet tartott. A szép, a kezét gyönyörködtető íróeszköz nekem is gyengém volt. Az első kicserélhető betétes rugós-nyomás Parker ceruzát az ő ujjai közül vettem ki sóváran, hogy megbámuljam. Irattáskája sem olyan tővel-heggyel összehányt, mint a többöbűnké. Szépen elosztva sorakoztak benne a könyvek, a füzetek.

Aki csak fölületesen ismerte, azt hihette; kellett magát, hízeleg; törleszkedik! De van ártatlanabb (s ösztönösen őszintébb), mint ahogy némely védtelen állatkölyök ölünkbe fészkel magát, esengi szinte a simogatást? Ahogy a csecsemők is ösztönös mosollyal, karnyújtogatóssal akarják lefegyverezni a föléjük hajló idegen világot.

Egyik napról a másikra változott meg ez a mindenki Attilája, ez a világ árvája. Vagy csak a mi kettőnk viszonyában lett hirtelen változás? [...] Vádlott-társak voltunk, nemzetgyalázási perben (a Sallai–Fürst-röpirat folyományaként). Több föllebbezésre, több tárgyalásra kaptunk egyszerre idézést. A bírósági várószobában épp csak biccentettiünk egymás felé; meglehet, hogy 1934 után azt sem. Az ok az én moszkvai utam volt az ő számára. Számomra az a cikk, amit ő erről az én kintlétem alatt itthon akart közzétenni. Ezt is, azt is tíz perc alatt helyére tehetjük volna. Halála előtt, Szárszóra indulása előestéjén tettük meg, a Siesta Szanatóriumában. A mosoly és a sírás görccsei percnyi szünet nélkül váltakoztak akkor az arcán órák hosszat.”⁹⁰

Az igazságtartalmában legkegyetlenebbül hangzó jellemzést is Illyés Gyula adta egykori barátjáról, valamikor 1973 táján, 1985-ben közreadott naplójegyzetében: „A nagykorúsága küszöbén álló költőt a világ afféle Naturburschként kezelte; változatlanul a csodagyermek villámlásait honorálta benne akkor is, amidőn a férfikori teljesítmény csodáira figyelhetett volna. Jókai tolla találta ki, hogyan készültek a szultánok udvaribohóc törpéi. Az élénk eszű öt-hat éves gyermek testét cserépedénybe zsugorították: csak a feje nőhetett. A kép kegyelet-sértő, de igazságot idéz. Akkori környezete a »Nincsen apám se anyám« oly tragikusan szeretet-szomjas költőjét ilyen kelepcébe szorította merő jóakaratból, elismerése őszinte jelül.”⁹¹

A külvilágból beszüremelő, kényszerítő emlékeztetők – egy-egy József Attiláról szóló cikk vagy kötet megjelenése – a naplójegyzetek tanúsága szerint – rendszerint önvizsgálatra késztették az író, a nyilvánosság előtt azonban feltűnően ritkán emlegette tragikus sorsú költőbarátját. Míg többi kortársáról – különösen Babitsról és közvetlen munkatársairól, a *Nyugat*, *Válasz* és a *Magyar Csillag* köréről – gyakran és szívesen írt, József Attilával többnyire csak érintőlegesen foglalkozott. Nagy Lajosról szóló emlékezésében például úgy jellemezte az író szegénységét, hogy „neki még József Attila is hi-telezője volt”, de még sejtelmesebb – és fantáziaserkentőbb – az a megjegyzése ugyan-ebben a tanulmányban, hogy „József Attiláról ő tudta a legtöbbet”.⁹² (Feltételezhetően 1934-ben, a moszkvai írókongresszusra utazva cserélték ki véleményüket az Illyés meghívása miatt felháborodó, barátjával szemben ekkortól ellenségesé vált költőről.)

Hidas Antalról – József Attila moszkvai ellenlábásáról és Szántó Judit elvált férjéről – is többször írt Illyés, hiszen 1920 óta ismerték egymást. Ám miközben rá emlékezett, nem lehetett nem észrevenni a sorokban bujkáló József Attila-párhuzamot: „Abban a korban voltunk, amikor az egymást kimeríthetetlenül hazakísérő fiatal emberek hirtelen helybe cövekelődnek, s az egyik, szembehelyezkedve a másikkal, elmond, ott a gyaloglók sodrásában ele-jétől a végéig egy verset a másikkal, olyat mégpedig, amelyet az is betéve tud.”⁹³ Az idézet Hi-

⁹⁰ Illyés, 1990. 163–164.

⁹¹ Illyés, 1985. 10–11.

⁹² Illyés, 1964. 74., 77.

⁹³ Illyés, 1975. II. 569.

dasról szól, de áthallása nyilvánvaló: a József Attilával átsétált-átvitatkozott estékre, közös versmondásokra utal, felismerhetően.

Hiába fogalmazott azonban Illyés – a félreértések elkerülése érdekében – különös körültekintéssel, szinte patikamérlegben mérve szavait – nem szabadulhatott a bűnbak ráosztott szerepétől. A néma ellenszenvtől a nyílt és alattomos támadásokig sokféle lelki atrocitás érte, szinte haláláig – ezért aztán különösen érzékenyen reagált mindarra, amit a kortársak emlékirataiban önmagáról, Flóráról és József Attiláról olvashatott.

Vágó Márta visszaemlékezése – melyből a *Kritika* című folyóirat közölt részleteket 1974-ben – naplója tanúsága szerint lenyűgözte, megborzongatta, egyszersmind önvizsgálatra és kritikára készítette: „*Nem bírom a saját memóriámban, de egy-két tévedése bizonyos. [...] Márta későbbi érzelmeit vetíti vissza*”⁹⁴ – vélekedett először. Később, a könyvet is elolvastva, átértékelte véleményét, Flóra asszony pedig talán ekkor kapott ösztönzést saját emlékiratai kiegészítésére.⁹⁵

Más kortársak is közreadták azonban emlékezéseiket, a posztumusz József Attila–Illyés Gyula „perben” nyilvánított – gyakran elfogult, „utóítéletes” – vélekedéseikkel együtt. A folytonos támadások célkeresztjébe került Illyés azonban következetes volt önmagához: továbbra sem akart nyilvánosan mentegőzni. 1974. október 17-én ezt írta naplójába: „*Baráti jóakarata. Kora délelőtt föl hív Bányász György, volt iskolatársam. Most olvasta el Fábrián Dániel könyvét József Attiláról – siessek megvenni, az Írók Boltjában még kapható. De a végét ő maga is szívésesen fölolvassa. Azt tagolja igen hangsúlyozottan a telefonba, hogy József Attila halálát közvetlenül én okoztam; 1937 nyarán egy kávéházi társaságból együtt távoztam Flórával: József Attila ettől esett abba a szomorúságba, amelyből nem tudott talpra állni. »Mit fogsz erre válaszolni?«*

⁹⁴ Illyés, 1990. 63.

⁹⁵ „1975. június 23. Könyvhirdetésben: Vágó Márta könyve. Elolvassam? A közölt részletekből – meg a kihagyottakból – kiáradt már az ellenszenv. Ez is csak fölzaklatással végződné. S amit mondhatnék, oly árnyalatos, egész könyv kellene hozzá. Azt megírni pedig – egyebek közt – tisztességtelen versenynek is érzem, hiszen csak én beszélnék benne, s nem József Attila is.”

„1975. július 23. Flóra belekezdett Vágó Márta könyvébe. Már az első fejezet után: ő nem ilyen József Attilát ismert meg. Nem ilyen »röhíncselőt« – de nemcsak Vágó Márta szerencsétlen kifejezései bántják-e vajon elsősorban is az ízlését? De – mint lélektanhoz értő – képtelenségnek tartja (mert különben emlékező zseninek kellene tartania), hogy valaki utcai beszélgetések – és filozófiai viták – apró részleteit a színpadi jelenetek ilyen dramatizálásával tudja hitelesen föl-eleveníteni annyi év (14!) után. De József Attila jelleme sem ilyen, megszorultságában sem ilyen anyagias, már-már – hasznosító. Azt mondtam neki, amit már egyéb alkalommal is: pótolja (akár valami utóíráttal), amit évekkal ezelőtt Ika számára (siron tüli olvasmányul) lejegyzett. Azt máig nem olvastam, ezt sem fogom elolvasni, még ha biztatna is rá, s ezt tudnia kell, mielőtt egy szót is papírra vetne: emlékeink meztelensége kényesebb magántulajdonunk testi meztelenségénél is.”

„Aug. 5. Vágó Márta könyve, egyben látva, végigolvasása után. Új arculatokat, helyzeteket ábrázol megrendítően. Hitelesen (?) is, ha elfogadom Márta – ahogy maga is mondja – rendkívüli emlékezőtehetségét. Flóra szerint »zseniális« – ha még a részletek is úgy estek meg. (Magamra azonban nem ismerek, ahogy már említettem.) Márta szerelme, úgy látszik, őszinte; megható nem egy levele. Ami tévedés, nyilván mástól hallott adat.”

„Szept. 22. Mennyi kéjes csámcsogás kísérte a tudósításokat Júlia már özvegvi viselkedéséről, csupán azért, mert nagyon is hétköznapian volt butuska. Milyen kiábrándulás, hogy Lilla nem egy személy volt, és így Csokonai korai haláláért már csak emiatt sem égethető meg Vajda Julianna. Milyen hiány hasonló közszerződés kielégülésben, hogy József Attila betegségéért, öngyilkosságáért Flóra nem okolható.” – Illyés, 1991. 135., 189., 227.

„1982. december 4. Héra cikke Vágó Márta emlékiratairól: vagyis József Attilához való kapcsolatáról. [...] Elmarasztalja Mártát, hogy anyaszerepet vállalt, gyermekké törpítve azt, aki – felnőtt ideálja volt. De hisz épp ez volt Márta – önfeláldozása. (Hogy az irodalom oltára előtt – is? Ott is. De még így is – ember-mentő – szándékkal, nemesen!)” – Illyés, 1995. 202.

Csak ide írom le: 1934 tavaszától JA-t csak 1937 októberében láttam viszont; 1937 nyarán egyáltalán nem találkoztam JA-val, legkevesbé Flóra társaságában – mert Flórával sem.

És: még Fábíán Dániel is jóakaratu okfejtő, még Bányász György jóakaratu hírközlőt. De bennem a visszhang: kíváncsiorolni a »köztudat«-ból; az életből.

Mert hisz a cáfolat volna az igazi megaláztatás; ha ilyen hangokra válaszulva mondanánk el, hogy JA megmentésére én is egyetértettem azzal, hogy Flóra hozzámegy feleségül...»⁹⁶

1975 májusában „szívárogtatta ki” Illyés először – Gách Marianne újságíró előtt, aki József Attiláról szeretett volna interjút készíteni vele –, hogy felesége megírta ismeretségük történetét, de nem a nyilvánosság számára, hanem leányuknak, Ikának, mint egy hagyaték gyanánt, s ő nem fogja soha elolvasni a mintegy százlapnyi visszaemlékezést.⁹⁷

A hetvenes évek közepén, József Attila válogatott levelezéskötetének sajtó alá rendezése alkalmából született az a naplóbejegyzés, amely arra vonatkozott: engedje-e Flóra közölni azokat a leveleket, amelyeket annak idején József Attilának írt, s amelyeket megkérdezése nélkül meg akarnak jelentetni. „Engedje közölni, ez a válaszom. Ha lesz még figyelm száz év múlva is erre a korra, akkor fog derengeni (nagyjából) az igazság. Fehér Rózsa mondta, hogy J. A. írásainak egy részét ma is »zárlat alatt« tartják – az ő »érdekében«. Azt a cikkét is, amelyet Nagy Lajos és az én moszkvai utam kapcsán akart közölni. Letiltották Komlós Aladárnak azt a (kinyomatott) visszaemlékezését is, arról, hogy milyen éles ellentét volt J. A. és köztem az antiszemizmus kérdésében. S nem én voltam az!... Akkor! És mikor (Balatonszárszóra) távozása előtt magához kért (a Sziesztába), »tisztázni végre mindent«? És ugyanakkor Kodolányi és Lőrincet is? Veliük mit akart tisztázni? Lesz egyáltalán pillanat a »tisztázásokra«? Vagy igaz az, hogy minden legenda csak hamisítással lehetséges? Mikor kerülünk végre Európába?»⁹⁸

Nem véletlenül morfondírozott legendáról és hamisításról ekkoriban Illyés, aki csak úgy lehetett első számú, elismert és köztiszteletben álló író az egypártrendszer Magyarországon, ha politikailag lojális volt – és került az összeütközést a hatalom birtokosaival. (A hetvenes évek közepén még sejteni sem lehetett a Szovjetunió valamikori összeomlását és a rendszerváltás közeledtét. Ennek tükrében az is érthető, hogy az élvonalbeli írók, főleg a húszas-harmincas években indult „nagy generáció” tagjai – köztük Illyés, Déry Tibor, Németh László vagy Vas István – közeli kapcsolatot ápoltak a korabeli kultúrpolitika legfőbb irányítójával, Aczél Györggyel, aki kifejezetten kereste az alkotó művészek társaságát. – Természetesen a rendszerváltó írónemzedék – elsősorban Petri György, Konrád György, Nádas Péter, Esterházy Péter és kortársaik, valamint az előttük járó generációhoz sorolható Mészöly Miklós vagy Nemes Nagy Ágnes – nem tartott igényt a hatalom kegyére, sőt...)⁹⁹

Ebben a kényszeredetten családias, félhivatalos közegben gyakran szóba került József Attila neve. Mi több: Aczél György kívánságára egy idő után már mintegy „ráosztott” feladatként nyomasztotta Illyést, hogy szembenézzen a József Attilához fűződő barátságának ellentmondásos emlékeivel.

⁹⁶ Illyés, 1990. 324–325.

⁹⁷ Illyés, 1991. 101.

⁹⁸ Illyés, 1991. 356.

⁹⁹ Az 1956-os forradalom utáni irodalmi helyzetképről I. Standeisky Éva: AZ ÍRÓK ÉS A HATALOM. 1956–1963. 1956-os Intézet, 1996. – Aczél György pályarajzát I. Révész Sándor: ACZÉL ÉS KORUNK. Sík Kiadó, 1997.

Naplójegyzete 1976. június 7-én: „*Vácsora Déryéknél, Ella, Aczélék. Latinovits öngyilkossága. Miért vonat elé s a Balatonnál? Mint B. Nagy László is. A vasutasok szerint mintha az egész országból ide mennének az öngyilkosok, József Attila példájának bűvöletében. Ahogy valamikor a Ferenc József-híd Turul-madarára másztak föl. [...] Mennyi öngyilkosság ebben az országban.*”¹⁰⁰

Másnap visszatért a témára: „*Tegnap Tiboréknál A. Gy. annak záradékául, hogy a balatoni vasútvonal már-már öngyilkosok búcsújáró helye: ő bizonyos, hogy József Attila nem szándékosan küszött a vagonok közé, hanem tompult éberséggel, a sok csillapító hatása alatt. Ő részletesen kivallatta az akkor odahívott rendőrtisztet. Ez volt a véleménye Dienesnek is, aki Petőfi halálának detektívi kinyomozása után valóságos szakértővé képezte magát az irodalmi gyászeselekben, készen volt már az adatgyűjtéssel József Attila utolsó óráit illetően is.*»*De hát – maradjon a legenda*« – így Aczél. *S a búcsúversek? Folyt a hozzászólás. Egyedül Flóra, akinek leglényegesebb véleménye lehetett, hallgatott, figyelte, mi alakul ki. A legenda itt – építő erejű.*”¹⁰¹

Három év múlva Aczél György úgy vélte, ideje a nyilvánosság előtt is kiállnia Illyésnek egykori barátja mellett. „*1979. december 14. Aczél üzenete – József Attila 75. évfordulójára, a bizottságban én is, előadással vegyek részt: ez az alkalom, hogy... Holnap idetelefonál a válaszáért. Nem. De miért is valójában? Odatolakodni a fénybe? Mert még mindig tele a levegő a mendemondákkal? Összeférhetlenségi érzés most is. És – az idegenkedés minden külsőséges szerepléstől.*”¹⁰² S amikor sürgették a kiállást, 1980. január 8-án megfogalmazta magának a legszívszorítóbb – legmélyebbről fakadó – indokát: „*Miért nem vehetek részt a József Attila-ünnepélyeken – születése 75. évfordulóján – sorakozva a TV elé is? Feszélyez – szégyenkezésig –, hogy én még élek.*”¹⁰³

Illyés Gyula életének utolsó három esztendejében – talán már a „puhuló diktatúra” demokratizálódó szellemiségének hatására – egyre nagyobb nyomás nehezedett a némasági taktikát folytató íróra és feleségére. Tépelődést, bizonytalanságot tükröznek ekkori följegyzései is. „*1980. március 29. Reggel Flórával: publikálja-e a József Attilától kapott leveleket. Kommentárral? Írja meg ismeretségiük történetét? Hogy ő mit válaszolt mindig röviden? (Mert mindig mindenkinek rövid – tartózkodó – levelet írt.) Vágó Márta számomra elriasztó íróiskodása. Egyszer Flóra írt már erről hagyatékul Ikának. Azt én szándékosan nem olvastam el. Most is azt mondom: írja meg emlékeit úgy, hogy az én szemem elé sose kerül. Vegye elő egyenként a leveleket, s a hozzájuk fűzött ismertetésből önként kialakul tán egy egész életrajzrészlet, íróiskodás nélkül, tehát hitelesen, vagyis végül mégis igazi írói munkaként.*”¹⁰⁴

„*1980. április 9. Itthon Aczél kézírata, amelynek »átnézésére« már tegnap megkért, Flórán át. Világos, jó összefoglalás József Attila pályájáról. Ez lesz az ünnepi beszéd. Néhány nyelvvelhellyességi javítás és a végére ajánlat: hasonlítsa össze J. A.-t a többi modern költővel, akik a proletárság ügye mellé álltak – Majakovszkij, Wölker, Aragon, Éluard, Nezval, Neruda: azoknak is első nagy versbe foglalója J. A. Ez lehetne egyszerre nemzeti büszkeség is és a világirodalom gazdagítása.*”¹⁰⁵

A KHÁRON LADIKJÁN írója, ahogy súlyosbodott betegsége, egyre többet foglalkozott az elmúlás gondolatával – s közben különös lelki átváltozáson ment keresztül: már-már József Attila egykori gyermeki függésére emlékeztető módon, mind kétségbe-

¹⁰⁰ Illyés, 1991. 410.

¹⁰¹ Illyés, 1991. 412.

¹⁰² Illyés, 1994. 165.

¹⁰³ Illyés, 1994. 177.

¹⁰⁴ Illyés, 1994. 227.

¹⁰⁵ Illyés, 1994. 230.

esetebben kapaszkodott asszonyába, aki nélkül már-már életképtelennek érezte magát. „1980. április 29. Ha – ahogy most a kórházi megpróbáltatások alatt – a halál óráiban is mellettem lesz Flóra, könnyebben viselem el, ezt már tisztázta magamban.

De ha ő megy el előbb? Ez elfogadhatatlanabb, mint maga a halálom. A megkönnyítő tervezés: hogyan tudok addig a percig annyi mérget összeszedni, hogy egy perccel sem éljem túl.”¹⁰⁶

A depressziós rohamok azonban nem az öregedéssel járó tünetek voltak Illyésnél. Kamaszkora óta küzdött „a lelki pokol”, „az alaktalan szomorúság” kísértése ellen, melyet szüleitől örökölt alkati fátumként tartott számon – s attól félt, őt is eléri a családi végzet.¹⁰⁷ A PUSZTÁK NÉPÉ-ben érzékletes leírást adott szépséges, vidám alaptermészetű, gyermeklelkű édesanyja fokozatos és titokzatos kedélyborulásáról.¹⁰⁸ (A leírás kísértetiesen emlékeztet József Attila „Mamájának”, Pócze Borbálának lelki átváltozására, miután József Áron sorsára hagyta feleségét és gyermekeit.)¹⁰⁹ Ennek a vallomásnak a tükrében az is érthetővé válik, amit Illyés egyik naplójegyzetében¹¹⁰ említ: miéért látogathatta oly sűrűn Pestre költözött édesanyját – még az ő távollétében, sőt tudta nélkül is – József Attila. Az anyai törődést kamaszkora óta nélkülöző költő gyakran csak azért villamosozott ki a Lehel útra, Illyés Gyula édesanyjához, hogy az elmaradhatatlan bögre kávé, vajas kenyér elfogyasztása és bizalmas beszélgetés után lefeküdhesse aludni a kényesen tisztán tartott lakás díványán. A barátságot – éppúgy, mint a szerelmet – szó szerint testvéri (azaz testi-lelki azonosulást feltételező) kapcsolatnak tekintő József Attila így kölcsönzött magának – ha illuzórikusan is – otthonélményt.

Az ambivalens anyai kedélymintát magukba vetítő, labilis idegrendszerű költők pszichés hasonlósága az erős, gondoskodó, támaszt nyújtó és gyógyító képességgel megáldott nőideál iránti közös vágy természetét is megmagyarázza. József Attila psichoanalízis iránti szenvedélyes érdeklődése közismert – Illyést azonban inkább a lélekelemzés ellenségének tartották később, a LÉLEKBŰVÁR című vígjátéka (1948) alapján,

¹⁰⁶ Illyés, 1994. 235.

¹⁰⁷ 1968 augusztusában jegyezte föl mindazt, amit az egyre gyakrabban rátörő – kilátástalanságérzést, halálfélelmet gerjesztő – rohamok lelki okairól megsejtett: „Noha külsőleg semmi nem látszik rajtam, betegségem oly súlyos, hogy életemet érzem veszélyben. [...] Ennek a lelki pokolnak – a depressziónak – okozója legegyszerűbben kifejezve az édenkert elvesztése. A pszichiáterek nyelvén az a megrázkódtatás, amelyet a gyermek akkor szenved el, amikor a valami miatt túlzott anyai szeretet védőköréből hirtelen kikerül, egyik napról a másikra, brutálisan. Az új, a már kiméletlen környezetben is igényt tart a szeretetre. Az első – természetes – sérelmeken még úgy-ahogy úrrá lesz, maga erejéből próbál érdemes lenni arra a kivételes boldogságra, amelyet nemrég egy kivételes helyzetnek köszönhetett. Nem sikerül, nem sikerülhet. [...] Ezúttal harmadszor bírkózom laokooni helyzetben, ilyenfajta depresszióval.” – Illyés, 1989. 263.

¹⁰⁸ „Anyám szép volt. Üde, lányos szépség, egy kicsit tatáros arccal, de tiszta, finom arcborrrel s mindvégig ártatlan gyermeki tekintettel. Gyermekkorunkban megszoktuk, hogy amikor valami ismeretlen helyre vitt bennünket, mindenki lánytestvéreinknek nézte; készültkünk ezekre a félreértésekre, és ki nem fogtunk a nevetésből; ilyenkor ő maga is gyerek lett, lelkileg valóban egyvású velünk. Már nem él. Képeslapok forgatása közben néha szinte kihagy a szívverésem egy-egy »Sárközi menyecske« vagy »Asszonyok a templom előtt« láttán; az ő tekintete néz felém, az ő mosolya bujkál az idegen arcon, mintha lényének alkatrészei önállóan tovább élnének; gyakran az egész arc meghökkenően az övé, mintha nem a sírba, hanem valahová Tolna déli, magyar vidékeire költözött volna; ahová pedig, tudtommal, soha semmi rokoni vagy származási köpocs nem fűzte. [...] Anyám minél rosszabbul érezte magát, annál nagyobbakat hallgatott, társaságban csakúgy, mint az életben. [...] Nem húzódtott el környezetétől, nem érezte különnek magát, csak elvágódott. Pusztai volt, ott született és nevelkedett, jól megvolt a legalja rétegben is, de kicsoda erővel igyekezett mégis el – kiszabadulni innen. Hová? Maga sem tudta. Egyre többet hallgatott. Kiskorunkban, emlékszem, még reggeltől estig énekelt, s nem bánta, ha a fél pusztá odagyűlik az ablak alá, amikor mint egy különszámot, a »János vitéz« áriáit dalolta, amelyet a pálfai tanítónétól sajátított el. Aztán mintha elvágódtak volna kedvét, akár egy izmot. Valami megbénult a lelkében. Sose tudtam meg, miért. Erről a korszakról, mint általában mindenről, ami fájt neki, előttem is haláláig hallgatott.” – Lásd: Illyés, 2003. 40., 68.

¹⁰⁹ Vö: József J., 1999. 11.

¹¹⁰ Illyés, 1985. 6–7.

melynek nevetségessé tett főhősét Bak Róbertről, József Attila utolsó kezelőorvosáról mintázta.¹¹¹ Illyést – személyes fenyegetettségerzése miatt – sokkal inkább izgatta Szondi Lipót sorsanalízis-teóriája. Tiltakozott a biológiai determináció, a megmáshatatlanság, ösztön vezérelte sorsmodellek érvénye ellen¹¹² – s ha csak tehette, szenvedélyesen vitakozott a negyvenes években Svájcba települt tudóssal,¹¹³ akit azonban rendkívül tisztelt.¹¹⁴ Még vizsgálati módszerét is alkalmazta a Kozmutza Flórával közösen készített LÉLEK ÉS KENYÉR című szociográfia (1939) anyaggyűjtési fázisában, a Szondi-teszt segítségével tárva föl a magyar parasztgyerekek lelki profilját.¹¹⁵

A József Attilával kapcsolatos, meg-megújuló vádakkal haláláig viaskodott – s talán naplójegyzeteinek majdani publikálásától várta az utókor fölmentő ítéletét: „1982. december 1. A rossz filmekben mozognak így (a rossz forgatókönyvből létre törekvő alakok), ahogy a mai néző az 1936–37-es esztendőkről »képet alkot« magának. Csak egy (részlet) jelenet. Ki akarta Flórát magához ragadni? Én ismertem meg őt előbb. József Attila én-utánam. Mintha nem Flóráé lett volna a döntő – ahogy a mai divatszó mondja –, az »elhatározó« szerep. Azzal, hogy természetétől húzódozott minden »szerep« elől. Attilát választotta. Tiszta lény volt egy mocskosító – csak mocskolást-figyelő – komédiában. Mely épp ezért lett – hány részletében – tragédia.”¹¹⁶

Képtelen volt elszánni magát a külvilág által sürgetett, öntisztázó tanúvallomásra – felesége azonban ezt a terhet is levette a válláról, amikor 1980-ban újra elővette az 1962-ben elkezdett, családi hagyatéknak szánt visszaemlékezéseit, hogy végleges formába öntse (s férje halála után, előbb a kutatók számára, majd a rendkívüli érdeklődésre való tekintettel, nagy példányszámban is közzétegye). Illyés még tanúja volt az előkészületeknek: „1980. május 24. Testes könyv a Petőfi Irodalmi Múzeumból: József Attila levelezésének fősorolása. Flóra belekezd végre emlékei leírásába; illetve az előbbi átjavításába. Azt se láttam. Rövid vita, miért ragaszkodom ahhoz, hogy azt sem fogom elolvasni, soha, amit most hozzájegyez. Hogy hátsó gondolatban se legyen tekintettel másra, mint a tényekre. Ezt a hátalépésemet vállalnom kell, még – hiúságként is.”¹¹⁷

¹¹¹ Vö. Harmat, 1994. 421.

¹¹² Vö. Domokos, 1997. 282–283.

¹¹³ Szondi Lipót (1893–1986) ideg orvos, pszichiáter 1941-ben a zsidótörvény következtében elvesztette állását. 1944. július 30-án egy cionista mentőakció keretében, szervezett csoporttal elhagyta Magyarországot, majd 1944. december 7-én a Bergen Belsen-i táborból Svájcba került. Zürichben telepedett le véglegesen, itt építette ki maga körül a Szondi-kört. Pszichiátriai, pszichológiai praxist folytatott, továbbfejlesztette a Magyarországon megkezdett tudományos elméleti és gyakorlati kutatásait. 1947-ben megalapította a Kísérleti Ösztöndiagnosztikai és Sorsanalitikai Munkaközösséget, 1958-ban létrejött a Sorspszichológiai Nemzetközi Kutatási Központ, 1961-ben a Svájci Sorsanalitikus Gyógytársulat. 1969-ben egy sikeres sorsanalitikus terápia után a gyógyult páciens családjának adományából jött létre a Szondi Intézet (Stiftung-Szondi-Institut). 1981-ben a Sorbonne díszdoktorrá avatta. (Forrás: MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON – OSZK Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://www.mek.ujfhu/porta/szint/egyeb/lexikon/eletrajz/html/ABC14240/15223.htm>)

¹¹⁴ Harmat Pál idézi Illyés utolsó rádiós nyilatkozatát, melyben „a nagy magyar költő meleg szeretettel beszélt a sorsanalízis megalapítójáról, s a vele történt találkozást élete egyik legnagyobb élményének mondta. Szondi rendkívüli koponya és nagy jellem – szögezte le Illyés. Amikor a riportert elmondta, hogy Szondi továbbra is Magyarországot tekint a hazájának, Illyés ezt meghatónak tartotta azután, ahogy a haza elbánt vele. Ő is sokat harcolt azért (valószínűleg 1945–1948 körül), hogy hívják haza. »Ebben sajnos nem sikerült olyan eredményt elérnem, amelyet szerettem volna. Elismerték őt, de nem kapta meg a rangot, amit megérdemelt volna.« Az üldözések idején ők, Illyések minden segítséget felajánlottak Szondinak.” – Harmat, 1994. 421.

¹¹⁵ „Erdményeit így összegezte: a falusi gyermek szorongásokkal van teli, egyénisége érvényesítésében meggátolt, nemleg éretlen, az élet örömeit szeretné élvezni, de nem képes rá, és nagyon elhagyott. Bár Illyés röviden ismertette a Szondi-elméletet is, a műben inkább a tesztet alkalmazta, mint magát a teóriát.” – Lásd: Harmat, 1994. 423.

¹¹⁶ Illyés, 1995. 201.

¹¹⁷ Illyés, 1994. 239.

Ha a felesége emlékezését nem is, másokét egyre gyakrabban olvasta Illyés Gyula, mert a „költészet napján” és a többi, József Attilával kapcsolatos évfordulón tematikus összeállítások, emlékcikkek, interjúk, új dokumentumok jelentek meg a költővel kapcsolatban – s ezek bizony nem lehetnek számukra derűs olvasmányok. Ennek az érzésnek is nyoma van Illyés naplójegyzeteiben. „1980. december 29. Rossz – álmatlan – éjszaka után rossz reggeli hangulat. A Kritikában Vezér Erzsébet interjúja Hatvány Bertalannal, József Attila utolsó pesti napjairól. Flóra az éjszaka olvasta el – szomorúságának, levertségének oka ez is.”¹¹⁸

Illyés Gyuláné – a férje védelmében

Az évfordulók tehát, akarva-akaratlan, kényszerítő erővel hatottak az Illyés házaspár emlékezetére. Nemcsak a naplójegyzetek, hanem a Flóra asszony könyvében olvasható előszók dátumai is erre utalnak. Illyés Gyuláné JÓZSEF ATTILA UTOLSÓ HÓNAPJAIÓRÓL című visszaemlékezése – melyet 1984-ben Békéscsabán, majd 1987-ben a Szépirodalmi Könyvkiadónál adtak ki – három előszót is tartalmaz. Az első 1962-ben, József Attila halálának 15. évében, a második 1980 júniusában, a költő születésének 75. évfordulója „hatására” íródott, míg a harmadik öt évvel később készült, s azzal az ígérettel zárult, hogy „az új, kiadatlan dokumentumokkal bővített könyv József Attila halálának ötvenedik évfordulójára, 1987-ben jelenik meg”.¹¹⁹

A középső, vallomásértékű előszó az idős Illyés házaspár közös szorongásairól, mind elviselhetetlenebb közérzetéről tudósít. A hetvenöt éves Flóra asszony 1980 júniusában úgy érezhette: mit sem változott megítélésük 1937 decembere óta. „Azt reméltem, hogy az elmúlt évtizedek alatt eltűnnek vagy legalább elhalványodnak a hármónkat – József Attilát, Illyés Gyulát és engem – érintő, bántó hiedelmek, félreértések. De még a durva rágalmak sem csitulnak el. Csupán jellemzésül említmem: néhány éve csak, hogy Illyés Gyula postán, aláírás nélküli nyílt levelezőlapot kapott, újságból kivágott nagybetűkkel, a következő szöveggel: JÓZSEF ATTILA GYLKOSA. Néhány hete pedig ugyancsak névtelen levelet hasonló tartalommal, hosszú gyalázkodással. Sőt legutóbb is – még műveltebb gondolkodásúnak látszó közt is akadt névtelen, aki »márványszívű«-nek nevezte emiatt Illyés Gyulát.

Írásom legfőbb indítéka az, hogy letörlődjék férjemről a »bélyeg«, amit olyan igazságtalanul ütöttek rá.”¹²⁰

A kötetben mindvégig érződik is a magyarázkodás, az öntisztázás szándéka – emiatt nem tekintette sok olvasó hiteles dokumentumnak az egykori múzsa kései beszámolóját. Az óvatos fogalmazás, valamint a szerző mindvégig érzékelhető igyekezete, hogy a lehető legkevesebbet tárja föl szemérmesen védelmes magánszférájából, nem segített eloszlalni az őszintétlenség gyanúját és a makacs előítéleteket. Az irodalomtörténészek azonban váratlan kincsként fogadták a kötetet, hiszen a koronatanú akkor világitotta meg József Attila betegségének és utolsó szerelmének konkrét történéseit, amikor már senki sem számított arra, hogy a Flóra-versek ihletője valaha is megszólal mindhármuk ügyében.

Mielőtt azonban Flóra asszony rászánta volna magát arra, hogy publikálja emlékezéseit, túl kellett élnie a legnagyobb próbatételt: férje-támasza halálát. Illyés Gyula kórházi ágyánál – fölelevenítve régi szokását, a naplóírást – a beteg utolsó heteinek

¹¹⁸ Illyés, 1994. 308.

¹¹⁹ Lásd: Illyésné, 1987. 7–9.

¹²⁰ Illyésné, 1987. 8.

krónikásává vált. Leírta férje lelki szenvedéseit: „1983. március 14. hétfő. Gyula napjában többször is el-elszunnyad, vagy nyugodtan fekszik, nagyon keveset beszél. Mellette ülök, összekulcsoljuk a kezünket. – Ilyenkor vajon mi foglalkoztatja? Egynehány szava – mondata – elárulja, hogy a »múlt«. A sok gyanú, rágalom, vád és támadás, ami élete hosszán érte. Sok – olykor egymással ellentétes meggyőződésen állók részéről egy időben is. A testi fájdalmakat Gyula hősiiesen viselte, de a lelki szenvedésre szinte túlzottan is érzékeny volt. Ez súllyesztette őt a depresszió mélységeibe.”¹²¹

1983. április 3., húsvétvasárnap arról is beszámolt, miként gyóntak meg egymásnak, utoljára: semmit nem titkoltak egymás elől, s minden „vétkük” alól – visszamenőleg és előre – eleve föloldozták egymást.¹²²

A tisztázás szándékával közzétett, JÓZSEF ATTILA UTOLSÓ HÓNAPJAIRÓL című emlékirat – melyet Illyés Gyuláné lánykori följegyzései alapján pontosított – már első, korlátozott példányszámú megjelenése idején szenzációként hatott, hiszen a két költő és a közös múzsa kapcsolatáról mindaddig csak pletykák keringtek, dokumentum alig állt rendelkezésre. Irodalomtörténeti névumnak számítottak József Attila Flórának írt, addig ismeretlen levelei is. Illyés Gyuláné naprakész dokumentációja alapján nemcsak hármuk kapcsolatának krónikája rajzolódott ki az olvasók előtt, hanem a költő betegségét is új megvilágításban szemlélhették a kutatók és az érdeklődők. A pszichológus-gyógyepedagógus szerző hiteles beszámolója alapján ugyanis meg lehet kérdőjelezni a József Attilát kezelő orvosok korabeli, minden bizonnyal téves diagnózisát. A skizofréniával kezelt költőről ugyanis Flóra asszony leírásai alapján kiderült – amit a befejezetlen Rorschach-vizsgálat értékelése is alátámasztott –, hogy nem a skizofrenia hatalmasodott el rajta – amint azt dr. Bak Róbertnek, utolsó orvosának a patográfiája vélte bizonyítani¹²³ –, hanem a borderline-szindrómának nevezett magatartászavar tünetei váltak „hangossá” élete utolsó két esztendejében.¹²⁴ (A kortársi emlékezések írói többnyire „őrültnek”, „elmebetegnek”, de legalábbis „zavarodottnak” jellemezték utolsó hónapjaiban József Attilát – ám éppen a ránk hagyományozott, „szent szöveg”-ként kezelt minősítések alapján vélhette úgy az utókor, hogy orvosi diagnózisokat olvas, és bármily különös: az élete utolsó pillanatáig tiszta gondolkodású, bámulatos alkotóképességű költő öröklött elmebajának lett az áldozata.)¹²⁵ A közös múzsa tehát kései könyvében nemcsak néhai férjéről, hanem egykori „vőlegényéről” is letörölte az igazságtalanul ráütött stigmát.

¹²¹ Illyés, 1995. 236. – Illyés Gyuláné közli könyvében Illyés Gyula 1937. december 12-én neki írt levelének szövegét – az elsőt, melyet tőle kapott –, majdani férje pillanatnyi lelkiállapotát és depresszióra való hajlamát dokumentálva. Lásd: Illyésné, 1987. 131–132.

¹²² Az 1983. február 13-tól április 15-ig tartó betegségnapló és az író halálának leírása az Illyés-naplók utolsó kötetében, A SEMMI KÖZELÍT címmel jelent meg, immár Illyés Gyuláné halála évében – a kötetet leányuk rendezte sajtó alá. – Illyés, 1995. 250.

¹²³ Bak Róbert dr. JÓZSEF ATTILA BETEGSÉGE címmel már a Szép Szó 1938. január–februári emlékszámban közreadta a költő részletes patográfiáját. Sokáig „lappangó”, „schizofreniás elmezavart” rekonstruált, s nemcsak az általa ismert élettényeket, hanem a költő verseit is bizonyíték gyanánt használta fel a „kórfolyamat” illusztrálására, ezzel az öngyilkosságot mintegy elkerülhetetlen, végzeteszerű tettként tüntette föl. Egyszerre ütötte rá tehát a halott költőre az elmebetegség stigmáját – s mentette föl önmagát és valamennyi, József Attila kezelésére vállalkozó orvost, pszichoterapeutát a szakmai felelősség alól. Ez az autentikusnak tűnő, tudományosan megalapozottnak látszó jelentés mindmáig meghatározza a József Attila elmebetegségét kész ténynek tekintő közgondolkodást. – A patográfia szövegét l. KORTÁRSÁK, 1014–1022.

¹²⁴ Lásd: Bagdy, 1992; Cserne, 1992; Garai, 1992. Ugyanerre a következtetésre jutott időközben Németh Attila, 2000, valamint Udvardi, 2004.

¹²⁵ A kirekesztő-neurotizáló stigmatizáció folyamatáról l. Stark–Bókay, 1980, ill. Bókay–Jádi–Stark, 1982.

A szakma és a közvélemény mégis ellentmondásosan fogadta Illyés Gyuláné könyvét, talán mert túl sokáig kellett várni a régóta esedékes föltárulkozásra. A meggyöke-restedett előítéleteket sem sikerült minden esetben eloszlatni. Voltak, akik kétségbe vonták az emlékező őszinteséget, mások szerint mindvégig érződött a szövegen a magyarázkodás, a „szerecsenmosdatás” szándéka. Pedig az emlékezés korrekt, érzékletes és szabatos – és ha vannak is benne folytonossági hiányok vagy homályos részletek, a mű hiánypótló és megkerülhetetlen. Nélküle sohasem tárult volna föl részleteiben ez a tragikus érzelmi háromszögtörténet, mely a magyar irodalom egyik legszebb, legkülönösebb szerelmi versciklusát ihlette.

A megkésett emlékezés íróját egyik kritikusa – az Illyést nagyra becsülő, Franciaországban élő író-történész, Fejtő Ferenc – vette védelmébe 1989-ben, mondván: „*Flóra beszámolójának őszinteségében nem lehet kételkedni. El kell hinni neki, hogy nyilván nemcsak sajnálatot érzett Attila iránt, nemcsak segíteni akart rajta, megmenteni próbálni, hanem rokonszenvezett is vele, mint mondja, s néha már-már el tudta képzelni, hogy együtt is élhetnének. De ki nem érti meg, hogy félt hozzámenni egy emberhez, akiről nehéz volt nem meglátni, hogy súlyosan, sőt valószínűleg menthetetlenül beteg. Másrészt a rendkívül szemérmes elbeszélésen is át-üt, hogy Illyés Gyula iránti szerelme az egész Attila-periodus alatt benne élt Flórában, s csupán erkölcsi érzéke, kötelességtudata tartotta vissza, hogy ne őt válassza nyíltan. Másrészt Illyést is úgy mutatja be, mint aki búskomorságra hajlamos, segítségre szorul. De Flóra egész biztosan elég tisztán látta, hogy Illyés milyen alapvetően egészséges természet, hogy Illyésben ő talál majd támaszt. Viszont nevetséges Flórát azzal vádolni, hogy a házasság vagy az együttélés visszautasításával ő taszította Attilát az öngyilkosságba. Ahogy nevetséges a legjobb barátait vádolni, akik kiálltak érte, akik mellette voltak, akik megtették, amit tehettek, hogy a segítségére legyenek. Hősi, de hiábavaló áldozat lett volna Flórától, ha akkor, 1937. október 31-én, összeköltözött volna Attilával. Talán egy-két hónappal elodázta volna az elkerülhetetlen összeomlást. És kinek van joga Flóra szemére hányni, hogy ezt a szinte képtelen hősiességet nem vállalta? [...] Az utókor csak hálás lehet Flórának, hogy Attilának a magyar költészet néhány legszebb versét inspirálta, s hogy ha bizonyosságot és boldogságot nem is, de néhanapján reményt tudott adni egy halárra-ítélt, nagyon nagy költőnek és nagyon boldogtalan embernek.*”¹²⁶

Domokos Mátyás – Illyés Gyuláné könyvének szerkesztője – az utószóban az elfogulatlan olvasat kiváltotta katarzisz élményét helyezte kilátásba: „*nem lehet az élet minden fájdalmas titkát és megpróbáló szenvedését, egyik-másik szempont vagy motívum kinagyításával s a cui prodest? szemléletével megközelíteni. A valóságban ugyanis minden, ami Illyés Gyuláné emlékiratának a szereplői között történt vagy nem történt meg, az mindenkinek az »érdeke« ellenére ment végbe vagy maradt el, esetleg mindörökre. Ebben a történetben ugyanis a lélek elfojtott és vállalt vonzódásainak, valamint a lélektan horrorjainak az álarcában a Sors jelentette magát, méghozzá abban a kifürkészhetetlen és könyörtelen alakjában, ahogyan azt a görög végzetdrámák ábrázolják. Ezt kell észrevennünk benne, innen kell szemlélnünk szereplői történetét*”.¹²⁷

Különös módon azonban úgy tűnik, hogy a tetemrehívásra hajlamos utókor – miután sorra megbocsátott a József Attila halála után megbélyegzett „bűnbakoknak” – Illyésnek és feleségének haláluk után¹²⁸ sem adatott egyértelmű közkegyelem. (Erre lehetett következtetni a két költő és közös műzsájuk kapcsolatát megjelenítő, „MINKET,

¹²⁶ Fejtő, 1989. 544–545.

¹²⁷ Illyésné, 1987. 162–163.

¹²⁸ Illyés Gyula 1983. április 15-én, 81. életévében, Illyés Gyuláné 1995. május 14-én, 90 esztendőskorában hunyt el Budapesten.

GYUSZI, SZERETNI KELL” című dokumentumjátékom 2004. február 28-i bemutatójának¹²⁹ megosztott visszhangjából.)¹³⁰

Míntha még ma is folytatódna a párviadal a két, régóta porladó költő között.

A személyes előítéletek ilyen hosszú távú, erőteljes érvényesülését köznapri érvekkel meglehetősen nehéz megindokolni. De – költőkről szólva – talán a transzcendens magyarázat sem elvetendő. Márpedig ilyen érv is kínálkozik. A „líra logikája” azt sugallja, mintha az önérvényesítési képtelenségét előre sejtő, húszéves József Attila – aki a szavak mágikus erejének hitében alkotta meg korszakalkotó, még mindig titkokkal telített életművét – előre megátkozta volna a világot, amely az apátlan-anyátlan árvát nem fogadta fiának, s idejekorán, „tisztá szívvel”, de hetedíziglen megbosszulta jogos sérelmeit, rontó varázslatával: „s halált hozó fű terem / gyönyörűszept szívémen.”

Illyés Gyula elátkozottsága tudatában, a posztumusz harc hiábavalóságát érzékelve fogalmazhatott úgy, hogy legalább száz évnek kell eltelnie, míg a naplójegyzeteiben közreadott emlék- és gyónástöredékek alapján összeállítja valaki az ő megíratlan József Attila-emlékezését.

Két évtizeddel a halála után erre tettem kísérletet.

Irodalom

- Bagdy Emőke (1992): „MAJD ELJÖN ÉRTEM A HALOTT” (JÓZSEF ATTILA BEFEJEZETLEN SZEMÉLYISÉGVIZSGÁLATÁRÓL). In: „MIÉRT FÁJ MA IS”. AZ ISMERETLEN JÓZSEF ATTILA. Szerk.: Horváth Iván és Tverdota György. Balassi–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 65–115.
- Bak Róbert (1938): JÓZSEF ATTILA BETEGSÉGE. *Szép Szó*, 1938. január–február. In: KORTÁRSÁK, 1014–1022.
- Beney Zsuzsa (1994): FLÓRA. In: uő. (1999): A GONDOLAT METAFORÁI. ESSZÉK JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉRŐL. Argumentum Kiadó. 261–268.
- Bókay Antal, Jády Ferenc, Stark András (1982): „KÖZTETEK LETTEM ÉN BOLOND...” JAK füzetek 3. Magvető Könyvkiadó.
- Cserépfalvi Imre (1982): EGY KÖNYVKIADÓ FELJEGYZÉSEI. Gondolat.
- Cserne István (1992): MITOLÓGIA ÉS DIAGNOSZTIKA: JÓZSEF ATTILA KÓRKÉPE. In: „MIÉRT FÁJ MA IS”. AZ ISMERETLEN JÓZSEF ATTILA, 43–64.
- Dési Huber István (1982): LEVELEK A SZÜLŐFÖLDRE. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Dési Huber Istvánné (1964): DÉSI HUBER ISTVÁN. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
- Domokos Mátyás (1999): ADÓSSÁGLEVÉL. ESSZÉK, TANULMÁNYOK ILLYÉS GYULÁRÓL. Kortárs Kiadó.
- Fejtő Ferenc (1947): JÓZSEF ATTILA, AZ ÚTMUTATÓ. *Szocializmus*, 2–4. és 5. sz., ill. Népszava Könyvkiadó. – Újraközölve: F. F. (1992): SZÉP SZÓVAL. Nyilvánosság Klub–Századvég. 156–181.

¹²⁹ Valachi, 2004. – A Petőfi Irodalmi Múzeum Felolvasószínpadán 2004. február 28-án bemutatott – majd április 16-án megismételt – dokumentumdráma sorozatszerkesztője: Petrányi Ilona, dramaturg: Radnóti Zsuzsa, rendező: Forgách András. Szereplők: Bertalan Ágnes (Flóra), Bertók Lajos, illetve Kaszás Gergő (József Attila), Hegedűs D. Géza (Illyés Gyula).

¹³⁰ Míg egy kritikus elragadtatottan számolt be az előadásról (Szigethy András: „MINKET, GYUSZI, SZERETNI KELL”. *Népszabadság*, 2004. március 1. 15.), a közönség soraiból néhányan azt kifogásolták, hogy a darab végén Flóra túlságosan „fölmagasztosul”.

- Fejtő Ferenc (1989): FLÓRA, JÓZSEF ATTILA ÉS ILLYÉS GYULA KÖZÖTT. *Irodalomtörténet*, 3. sz. 535–545.
- Fejtő Ferenc (1990): BUDAPESTTŐL PÁRIZSIG. EMLÉKEIM. Magvető Kiadó.
- Garai László (1992): JÓZSEF ATTILA TITKAI. In: „MIÉRT FÁJ MA IS”. AZ ISMERETLEN JÓZSEF ATTILA, 117–145.
- Harmat Pál (1994): FREUD, FERENCZI ÉS A MAGYARORSZÁGI PSZICHOANALÍZIS. A BUDAPESTI MÉLYLÉLEKTANI ISKOLA TÖRTÉNETE, 1908–1993. Második, átdolgozott és bővített magyar nyelvű kiadás. Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- Horváth György (1976): DÉSI HUBER ISTVÁN. SZEMTŐL SZEMBEN. Gondolat Könyvkiadó.
- Ignotus Pál (1947): CSIPKERÓZSA. *Haladás*, január 23.–1948. szeptember 16.; könyv alakban: 1989: BUDAPESTI ÉS LONDONI EMLÉKEK. Műzsák Közművelődési Kiadó.
- Illyés Gyula (1964): INGYEN LAKOMA. Tanulmányok, vallomások. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illyés Gyula (1975): IRÁNYTŰVEL I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illyés Gyula (1985): EMLÉK-BÁNYA. *Tiszatáj*, 7. sz. 3–11.
- Illyés Gyula (1986): NAPLÓJEGYZETEK 1929–1945. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illyés Gyula (1987): NAPLÓJEGYZETEK 1946–1960. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illyés Gyula (1989): NAPLÓJEGYZETEK 1961–1972. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illyés Gyula (1990): NAPLÓJEGYZETEK 1973–1974. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné és Illyés Mária. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illyés Gyula (1991): NAPLÓJEGYZETEK 1975–1976. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné és Illyés Mária. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illyés Gyula (1992): NAPLÓJEGYZETEK 1977–1978. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné és Illyés Mária. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Illyés Gyula (1994): NAPLÓJEGYZETEK 1979–1980. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné és Illyés Mária. Századvég Kiadó.
- Illyés Gyula (1995): NAPLÓJEGYZETEK 1981–1983. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné és Illyés Mária. Osiris–Századvég Kiadó.
- Illyés Gyuláné (1987): JÓZSEF ATTILA UTOLSÓ HÓNAPJAIRÓL. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- József Jolán (1940), (1999): JÓZSEF ATTILA ÉLETE. Cserépfalvi, Bp.; Makai Ádám, Bp.
- KORTÁRSÁK JÓZSEF ATTILÁRÓL I–III. (1987) {KORTÁRSÁK}. Szerkesztette: Bokor László. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Tverdota György. Akadémiai Kiadó.
- „MIÉRT FÁJ MA IS”. AZ ISMERETLEN JÓZSEF ATTILA (1992). Szerkesztette: Horváth Iván és Tverdota György. Balassi–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Németh Andor (1989): JÓZSEF ATTILÁRÓL. Sajtó alá rendezte: Réz Pál. Gondolat Könyvkiadó.
- Németh Attila (2000): JÓZSEF ATTILA PSZICHIÁTRIAI BETEGSÉGEI. Filum Kiadó.
- Stark András–Bóckay Antal (1980): „KÖZTETEK LETTEM BOLOND”. In: JÓZSEF ATTILA ÚTJAIN. Tanulmányok. Kossuth Könyvkiadó. 335–363.
- Tasi József (1992): KORSZAKOK, KORSZAKVÁLTÁSOK ILLYÉS GYULA KÖLTÉSZETÉBEN (1920–1939). *Irodalomtörténet*, 4. sz. 834–851.
- Tverdota György (1998): A KOMOR FÖLTÁMADÁS TITKA. A JÓZSEF ATTILA-KULTUSZ SZÜLETÉSE. Pannonica Kiadó.
- Udvardi József (2004): JÓZSEF ATTILA LELKI ÖSSZEOMLÁSA. Lyukasóra-könyvek, Magyar Írók Egyesülete, Bp.
- Vasy Géza (1998): ILLYÉS GYULA ÉS A NAPLÓMŰFAJ. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc.
- Valachi Anna (2004): „MINKET, GYUSZI, SZERETNI KELL”. JÓZSEF ATTILA, ILLYÉS GYULA ÉS FLÓRA ÉRZELMI HÁROMSZÖG-REKONSTRUKCIÓJA. Bemutató a Petőfi Irodalmi Múzeum Felolvasószínpadán 2004. február 28-án. – Megjelent: *Napút*, 2004. május. VI. évf. 4. sz. 11–44.

Jeney Zoltán

ÖT DAL JÓZSEF ATTILA VERSEIRE

Szoprán hangra, klarinéta (in B), csellóra és hárfára. II. tétel: *Segítsetek...*

Részlet

II.
(Segítsetek...)

Rapido e furioso, ma stretto

f
Se-gít-se-tek, ha-gy

arco (senza sord) pizz. arco *f* arco *f*

Sih Dal Ret Mit For Solk Lak *f rapido* *sf* p. d. l. t.

meg ne öl-jem ha-gy hir-be-len ki ne tő-ről-jem

pizz. arco *f espr.* pizz. *f* p. d. l. t. *sf*

a vi- lág ké- pe- i kö- zül
 arco
 pizz.
 mp
 f
 3
 3
 3:4

10

pp
 arco
 sf
 p
 f
 p
 p
 p
 p

Domokos Mátyás

KÉTES LÉTBEN A BIZONYOSSÁG?

Monumentális terjedelmű monográfiájának zárókötetében (KÉSZ A LELTÁR) Szabolcsi Miklós „*egyrészt pontossága, rokonszenves visszafogottsága, másrészt a benne először közzétett dokumentumok miatt a József Attila-irodalom egyik legfontosabb darabjának*” minősítette Illyés Gyuláné JÓZSEF ATTILA UTOLSÓ HÓNAPJAIRÓL szóló vallomását. Ennek az eredetileg 1962-ben keletkezett, de csak jó húsz esztendővel később, 1984-ben, s akkor is csak zárt terjesztésben, „kézirát gyanánt” nyomdafestéket kapott kiadványnak annak idején a szerkesztője voltam.

Több évtizedes kapcsolat tette ezt lehetővé számomra, mint „a ház jó emberének”. Illyés Gyula jellemzett ilyenformán, akit még az ötvenes évek elején ismertem meg Sárközi Márta révén, a megszüntetett *Válasz* változatlanul összetartó baráti társaságában, majd később, munkahelyemen, a Szépirodalmi Könyvkiadó szerkesztőségében kéziratainak, majd halála után posztumusz könyveinek a gondozója voltam, és az írói hagyatékát éveken át éjt nappallá téve feldolgozó Illyés Gyuláné segítőtje. Az Életműsorozat, a NAPLÓJEGYZETEK nyolc kötete, A SEMMI KÖZELÍT meg az ILLYÉS GYULA EMLÉK-KÖNYV munkálatai során (hogy csak a legfontosabbakat említsem) számtalanszor töltöttünk órákat együtt, s az éppen elvégzendő feladatoktól függetlenül is sok mindenről szó esett közöttünk. Az Illyés Gyulát írói pályája során ért bántásokról is, amelyek még nyolcvanadik születésnapján is érték a PUSZTÁK NÉPE szerzőjét, mégpedig névtelen levelek formájában. Flóra néni meg is mutatott egyet, amely nemes egyszerűséggel „József Attila gyilkosainak” nevezte mindkettőjüket. S ekkor mondta el (a pontos dátumra már nem emlékszem) szinte suttogva (amire egyébként semmi szükség nem volt, hiszen csak ketten ültünk szemben egymással abban a szobában, ahol Illyés Gyula könyvekkel és dossziékkal megrakott íróasztala is található), hogy az ilyen és hasonló inzultusok miatt javasolta „Gyula bácsi”, hogy elsősorban leányuk, Ika számára, no meg az igazság tisztázása és a különböző, többnyire rosszhiszemű hiedelmek eloszlatása érdekében írjon le mindent, „a tények lehető hű leírásával”, ami József Attila és közöttük történt. S hogy megteremtse a Flóra-versek Múzsája számára a vallomás legteljesebb belső szabadságát, kijelentette, hogy nem kívánja és soha nem is fogja a kéziratot elolvasni.

Bizalmasan, diszkréciót kérve adta ide a kéziratot Flóra néni, majd miután elolvastam, tanácsot is kért, hogy mit kezdjen vele, mert – mint mondotta – nem vágyik a szenzációra éhes, kíváncsi illetéktelenek előtti nyilvánosságra, de úgy érzi, hogy ennyi idő elteltével mégiscsak tennie kellene valamit. A nyilvánosságtól való heves vonakodását kényeskedésnek is tekinthettem volna, de akkor már közelről ismertem az ő szerényen tartózkodó lényének ezt a nemes alapvonását, amiből húzódozása következett: olyan természet volt, amelynek tökéletesen elegendő, ha csak ő tudja a valót, s bár fáj neki a világ (bal)ítélete, mégsem törekszik mindenáron a megváltoztatására. (Hogy ez mennyire így volt, s hogy milyen elemi erejű tiltakozás élt benne ennek a históriának a kitergetése ellen, annak később majdnem tragédiával végződő bizonyítékát szolgáltatva az élet, amikor a pár száz példányos zárt kiadás ellenére a könyv óriási visszhang-

ja (mely akkoriban xeroxmásolatokban is terjedt megállíthatatlanul) szívinfarktust eredményezett.

Azt tanácsoltam neki, hogy adja oda ezt a kéziratot Lipták Pálnak, a békéscsabai könyvtár festőművész igazgatójának, aki egy bibliofil jellegű és könyváruosi forgalomba nem is kerülő könyvsorozatot adott ki akkoriban. Felajánlottam, hogy közvetítő lesek ebben az ügyben, amit Flóra néni végül is elfogadott, mert tudta, hogy kapcsolatban állok Lipták vállalkozásával, s a kiadványait is ismerte, mert még Illyés Gyula hozzájárulásával, POESIS HUNGARICA címmel egy válogatást is megjelentettem a verseiből. S az is nyilván a kedvére való lehetett, hogy ilyenformán meg is jelenik meg nem is a vallomása.

A kézirat kapcsán sok szó esett köztünk József Attila utolsó hónapjainak a történéseiről, de korábbi ügyekről is: így például elkerülhetetlenül terelődött a beszéd József Attilának Illyés Gyulával szemben táplált indulatára is, amelyet a költő egyik barátja, Németh Andor is „*patologikus*”-nak mond visszaemlékezéseiben. A VÁROS PEREMÉN, az ARS POETICA és a Flóra-versek költője az élet minden területén első számú riválisának tekintette egykori barátját és nemzedéktársát: az *utca fia* a *föld fiát* a költői elismertetés vagy a szerelem terén éppúgy, mint a baloldali politika világában. Különösen érdekesnek találtam, amit az 1934-es moszkvai írókongresszusra való meghívások körüli viharokról hallottam Illyés Gyulánétól. Közismert, hogy József Attila forradalmi hitét mennyire megrendítette mellőztetése, és közismert az is, hogy fájdalmát és felháborodását a MIÉRT NEM ÉN? című pamfletjében öntötte ki, melynek elsőrendű célpontja az ő szemében mindenben elébe vágó Illyés Gyula volt. Ez az írás nem maradt fenn (legalábbis mindmáig nem akadt nyomára a József Attila-kutatás), de tudni lehet, hogy József Attila több fórumnak is fölajánlotta közlésre. A visszaemlékezők szerint előbb Zilahy Lajosnak, aztán Mónus Illésnek. Nagy Lajos szerint a *Magyar Hírlap*nál is próbálkozott, de mindenütt elutasították. Ő azonban ennek ellenére vagy éppen ezért „fűnek-fának” mutogatta, többek között, mint Flóra néni elbeszéléséből értesültem, még Márai Sándornak is, aki becsülte József Attilát, de igyekezett lebeszélni arról, hogy megjelentesse, mert bajba keverheti azokat az író társait, akik eleget tettek a meghívásnak. Az irodalmi élet belvilágában azonban egyre terjedt a híre a vitriolos cikknek, s Illyés Gyula akkori felesége, Juvancz Irma kétségbeesetten panaszkolta édesapjának, milyen veszedelem fenyegeti távol levő férjét, Illyés Gyulát. Édesapja mindezt elmondta Vámbéry Rusztemnek, akinek a baráti társaságához tartozott, s Vámbéry azt találta volna ki, hogy ő megveszi József Attilától a kéziratot a *Századunk* számára, amelynek akkoriban ő volt a szerkesztője. Flóra néni szerint az alku meg is kötött a Déli pályaudvarnál lévő (Velence?) kávéházban, ahol Vámbéry asztaltársasága rendszeresen találkozgatott. – De hogy hova lett aztán a kézirat? Flóra néni azt tartotta valószínűnek, mert ez a logikus, hogy Juvanczékhoz került, de hangsúlyozta, hogy ez csak az ő feltételezése.

A fő beszédtemát azonban természetesen a kéziratban megidézett hónapok története szolgáltatta, s ennek során Flóra néninek minduntalan visszatérő kérdése volt, akár csak a kéziratban, amire voltaképpen sem akkor, sem azóta nem talált kielégítő magyarázatot, hogy bár József Attila élőlővél és leveleiben is folyton megígérte, mégsem látogatta meg őt 1937 júniusában Mátraházán, a MÁV-Takarék üdülőben, majd július–augusztus folyamán a Tihanyban lábadozót. „*Ha tisztázni akartuk volna dolgainkat, ott lett volna alkalom és idő. Ez is hozzájárult bizonytalanságomhoz*”, olvasható a vallomásban. József Attila azonban nem jött, és ami igazán különös, se szóban, se írásban

nem adta indokát és magyarázatát a kettejük helyzetét – közös jövőjét – tisztázó beszélgetések elmaradásának. – Az elmaradt találkozások folytán a sorsszerűen fontos tisztázás: kettejük lehetséges közös jövőjének az eltervezése is füstbe ment. Éppen az maradt el, amit az emlékirat tanúsága szerint József Attila pesti találkozásai során jóformán az első pillanattól kezdve makacsul és erőszakosan sürgetett, s 1937. augusztus 31-én kelt, a Siesta szanatóriumi betegágyából küldött levelében – ki tudja, hányadszor? – megismételt, írásban is: „*Tisztán, nyíltan feladom a kérdést és ugyanolyan tisztá, nyílt választ kérek rá postafordultával: akar-e a feleségem lenni, vagy sem?*” (A „*tiszta, nyílt válasz*” azonban csak szóban hangozhatott el, ha ugyan elhangzott, mert Flóra időközben visszatért Budapestre, s a költő levelét csak napokkal később küldték utána.) A visszaemlékezésből azonban az derül ki, hogy aki „*egész világom ege lettél*”, szelíden, de határozottan és mindvégig következetesen elhárította, hogy elkötelező ígéretet tegyen. Vagyis „*Pénélopé*”, ahogy egyik levelében a költő nevezte, „*amit szó, amikor velem van, azt fölbontja, amikor kilép az ajtón*”. Mindez azért történik így a költő szerint, mert „*én siettem magához, maga nem siet hozzám*”, olvassuk ugyanebben a levélben. A kettejük kapcsolatának végleges tisztázását halogató Flóra magatartását ugyanebben a levélben így írja le: „*Azt mondta, hogy előbb meg akar teljesen ismerni. Később, Mátraházáról azt írta, hogy nem tudja ezeket a dolgokat velem levélben elintézni. Majd azzal tért ki az elintézés elől, hogy »Mátraházán lett volna idő«. Hát mikor beszéljük meg már az egészet?*”

De a helyzet lélektanához hozzátartozik az is, amit a József Attilával foglalkozó emlékirat-irodalom ismerői jól tudhatnak: csillapíthatatlan (és kielégíthetetlen) szeretetvágyában, melynek gyökerei az ismert körülmények folytán szinte a költő bölcsőjéig nyúlnak vissza, minden nőt, akinek a közelébe került, az első percben feleségül akart venni (Vágó Mártát is, későbbi élettársát, Szántó Juditot is, akit még a Flóra-szerelmem idején is úgy emleget Ignó Pálnak, hogy „a feleségem”). S azok, akik nem ismerték sorsát, érthető módon riadtak vissza, mert megalapozatlan érzelmkitörésnek – vagy ha tetszik: a csábítás hiteltelen trükkjének – érezhették, szubjektíve joggal, a hirtelen ostromot. Pedig a nőben, minden nőben – az ember kénytelen ezt a banalitást megállapítani – József Attila az „anyaöltre” vágyott.

Utólag könnyű okosnak lenni, de a költőnek a visszaemlékezésekből kirajzolódó „civil énjéről”, még azok számára is, akik szerették, talán nem lehetett a hétköznapi élet és magatartás viselt dolgait tapasztalva elfogadni, hogy mindez a szakszóval élve: borderline-betegségben szenvedő ember kényszerű reakciója, aminek ő is kiszolgáltatottja és megszenvedője. Aligha lehetett minden pillanatban megértéssel belátni, hogy József Attila, ahogy versében is írja, valóban „*kételtű*” lény, aki „*nem ember szívébe való nagy kínok késeivel játszik*”, s csak utólag könnyű észrevenni, hogy őbenne a beteg psziché és az ihletett eszmélet versteremtő költői személyisége között a szakadék mindegyre nő. S döbbenetes, hogy ennek a hasadásnak éppen a költő volt leginkább tudatában, ami egyrészt verseiből is kiolvasható, másrészt a SZABAD-ÖTLETEK JEGYZÉKÉ-ben így magyarázza: „*Rubin azt mondta: téged mindenki szeret, hiszen a verseid te vagy, a verseim nem én vagyok: az vagyok én, amit itt írok.*” – Az a költői személyiség, amely „*a működésben rejlő nyugalom*” erejével a vers tartalmait egy sajátos lírai logika fonalán „*értelmesen rendez*”, méghozzá vakító világossággal kifejezve a létezés alapábráit, s ugyanakkor oly evidens módon, hogy a kortársai és hívei se vették észre igazán ennek a költészetnek az egyedülálló újdonságát, tehát még a verseit sem úgy szerették, ahogy József Attila szerette és elvárta volna – nos, ez a személyiség nem azonos a megbízhatatlan, későn kelő, játékszenvedély-függő budapesti kávéházi emberrel. Ez azonban nem skizofrénia,

ahogy a tudós doktorok megállapították annak idején, hanem csak szélsőséges-patologikus formája annak a személyiségzavarnak, gondolom én, a laikus, aminek mi, modern világ: a XX. század történelmi és egzisztenciális szokóárjainak odavetett emberrek mindannyian megszendelői vagyunk.

A kérdés azonban fennáll, ami élete végéig nyugtalanította Flórát, s amire nem kapott sem a költő kortársainak a visszaemlékezéseiből, sem József Etától később választ. Még a nyolcvanas években olvastam egy akkoriban napvilágot látott tanulmányt, melynek szerzője rezignáltan megállapította: „*sajnos, a költőt körülvevő realitásról vajmi keveset tudunk*”. Máig igaz megállapítás ez: József Attila napjainak tényszerűen igaz eseménytörténete máig nem áll rendelkezésünkre. A Flórával való és ismételten elmaradt találkozás rejtélyét bogozva, annyi sejthető, hogy a költő valóban szándékozott felkeresni Flórát, levelei értelmében előbb Mátraházán, majd Tihanyban. Levelei mellett ezt a sejtést megerősíti Cserépfalvi Imre visszaemlékezése is, aki EGY KÖNYVKIADÓ FELJEGYZÉSEI című munkájában (a könyv alig valamivel korábban jelent meg, mint a JÓZSEF ATTILA UTOLSÓ HÓNAPJAIROLÉ című írás, és Flóra néni, beszélünk is erről, ismerte az anyagát) elég részletesen elmondja barátjának és szerzőjének feltehetően július végén bekövetkezett hirtelen összeomlását. Elmondja, hogy zaklatott és sírógörcsökkel tarkított napjait feledtetve, felkereste őt Váci utcai irodájában, és „*komoly, határozott hangon megszólalt – írja Cserépfalvi –, hogy előleget akar felvenni, nagyobb összegre van szüksége, adjak neki kerek 600 pengőt. El akar menni a Balatonhoz nyaralni, nem is egyedül, és azt akarja, hogy egyszer bőven legyen pénze. Szokatlan volt ez a kategorikus hang. Én behívtam a pénztárost, és mondtam neki: fizessen ki Attilának azonnal 600 pengőt. Átvette, megszámolta a pénzt, majd betette a tárcájába.*” – Nem kell hozzá Poirot mesternek lenni, hogy az ember azt gyanítsa: valóban Tihanyba készült, s úgy akart ott megjelenni, mint egy komoly ember, akinek tele van a zsebe pénzzel. (A 600 pengő ugyanis akkoriban megfelelt egy magasabb beosztású köztisztviselő havi fizetésének.) Hogy nem mondta meg egyenesen, kihez készül? A kortársak egybehangzón állítják, hogy sokáig nem is tudták: valóban létezik-e az a titokzatos hölgy, aki a Flóra-versek címzettje. S csak bizonyíthatatlan feltevézéseink lehetnek arról, miért rejtélyeskedett József Attila Flórával kapcsolatban.

Azon a napon, amikor József Attila megkapta a szokatlanul nagy összegű előleget, késő este, úgy tizenegy óra felé egy pincér fölhívta a Luxor kávéházból Cserépfalvi Imrét, hogy „ott van a kávéházban egy úr, aki roppant különösen viselkedik, bár nem hinné, hogy részeg lenne... s állandóan azt kiabálja, hogy hívják oda Cserépfalvit, a kiadóját”. Cserépfalvi nyomban odament, de hiába kérdezgette, nem tudta kiszedni a magába roskadt költőből, hogy valójában mi történt vele. Elmentek együtt villamossal a mai Moszkva térre, onnan azonban a költő nem engedte, hogy tovább kísérje, hanem egyedül ment haza, Káplár utcai lakásába. Másnap aztán Ignostól tudta meg Cserépfalvi, hogy József Attilát orvosa, Benedek professzor tanácsára bevitték a Siesta szanatóriumba. Mindez 1937. július 27-én vagy 28-án történt, állítja Cserépfalvi.

Amit Cserépfalvi visszaemlékezése tartalmaz, arról a költő közvetlen környezete, néhány barátja szinte azon nyomban tudomást szerzett. (A *Csillagban* folytatásokban közreadott Németh Andor-írás is említést tesz az előleg történetéről, bár ő érezhetően két, különböző időpontban történt történetet kontaminál.) Amiről a jelek szerint nem tudtak (vagy hallgattak róla), s máig sincs nyoma, mert csakugyan a költőt körülvevő, *fátyolozott* realitás egyik titka maradt, hogy mit csinált József Attila aznap déltől késő éjszakáig? Merre járt, mielőtt a Luxorban kötött ki? S legfőképpen: mi történt a 600 pengővel, amit Cserépfalvi irodájában tanúk szeme láttára a tárcájába gyűrt? – E kér-

dés fölött elsiklik a költő kora és utókora, jóllehet a *jeleket rejtjelként* tekintő és értelmező megrendült idegrendszer számára „a kincs, ami nincs” a megfellebbezhetetlen fátum „világos” üzenetét is jelenthette.

Csak találgatni lehet (bár nem érdemes, mert nem vezet sehova), hogy déltől estig hova tűnt az a 600 pengő. Kölcsönkérte Jolán, „a römikirály”, ahogy öccse gúnyosan nevezte, aki egy időben kártyaszalont is főntartott a Teréz körüti panzióban? Vagy ő maga vesztette el, mert szenvedélyes kártyás lévén heves inger támadt benne, hogy megkísértse a szerencsét? (Pedig jól tudta, s erről Jolánt ki is oktatta, hogy minden kártyás azért játszik, hogy nyerjen, s ha nyer, azért játszik tovább, ha pedig veszít, akkor azért, mert fut a pénze után.) – A világeért se érezze senki ezt az egyébként megalapozhatatlan gyanút kegyeletsértőnek: köztudott (lehetne) ugyanis, hogy József Attila haláláig nem tudott kiszabadulni a játékszenvedély bilincseiből, már amennyiben hihetünk nővérének, Jolánnak vagy Szántó Juditnak, vagy sógorának, Bányai Lászlónak, továbbá író társai közül Sándor Kálmánnak, Nagy Lajosnak stb. Szenvedélye mélységére és ellenállhatatlan erejére igen jellemző az a fantasztikus történet (énszerintem), amiről nénye emlékezik meg, s amelynek kezdete a húszas évek közepére nyúlik vissza, amikor Fenyő László (korábban, egy ideig Szántó Judit férje) a miskolci *Reggeli Hírlap*nál „baráti szívességből” fölvette József Attila honoráriumát, de a költő ismételt sürgetésére sem adta oda jogos tulajdonosának, azzal a hallatlanul impertinens indokolással, hogy „*neked megközelítőleg sem lehet akkora szükséged rá, mint nekem*”. (Fenyő László levele József Attilának, Budapest, 1924. december 4-én.) Évekkel később a Japánban ezt a levelet, amit ezek szerint állandóan magánál hordott, mert akkora esszenciális sérelemnek érezte, mégis hajlandó volt Fenyőnek felajánlani, aki szerette volna ezt a kompromittáló levelet visszakapni, hogy „kvitteljék le” kártyán. „*Hajnalfelé Fenyő László megszabadult adósságától* – írja József Jolán –, és gúnyosan köszönt el: *Pá, Attila.*”

A JÓZSEF ATTILA UTOLSÓ HÓNAPJAIRÓL megerősíti azt a feltételezést, hogy az előleg is módfelett roppant jelentőségű lehetett önértélel a költő számára, hogy „felöltt” emberként és „nem koldusként” jelenjen meg Tihanyban. Az előleg rejtélyével kapcsolatban Illyésné egy interjúra hivatkozva azt állítja, hogy „*a Siestába való beszállításakor érintetlenül feküdt a tárcájában*”. – S ha így volt: akkor a szanatóriumban tűnt el? (Megjegyzem: a hivatkozott forrás – Hegedűs Zoltán írása, BESZÉLGETÉS JÓZSEF ATTILA KIADÓJÁVAL – a jelzett helyen nem található...) „*Ha pénze volt, elutazásom után miért nem jöhetett Tihanyba... Ezt sem értem, mint annyi mást sem.*” Talán azért, mert a pénz már a kézhezvétel napján eltűnt.

Úgy tűnhet, mintha ez a pénz a sorsfordító véletlen szerepét alakította volna József Attila és Flóra sorsában, hiszen nincs okunk kételkedni abban, amit a vallomástevő ír, hogy bár „*szorítóban voltam*”, mert „*volt bennem igen is, meg nem is*”, s ez „*a szorongás, ami megismerkedésünk első óráitól megvolt bennem, ha ugyan nem az első pillanattól, ösztönösen, szakadatlanul jelezte a veszélyt*”, ezért „*nem mertem neki ígéretet tenni. Ehhez nem volt meg bennem a kellő érzés. Csak lassanként fejlődött ki, hogy »áldozattal« bár, de hozzáköthetném az életem*” – de 1937 tavaszán – áprilisban – mindennek ellenére „*futott át rajtam először valami sejtelem, hogy talán mégis ő lehetne majd az, akivel összetartozunk. Ha ez így folytatódik, másképp fordulhatott volna mindkettőnk élete*”.

Nem fordulhatott volna. Évtizedek távolából az ember inkább arra hajlik, hogy ket-tejük sorsa akkor sem alakul másként, ha a pénz nem vesz el, és József Attila ellátogat Mátraházára, később pedig Tihanyba. Bizonyára kettejükön is múltott kapcsolatuk „kettőssége”: az érzelmek és a hajlandóság disszonanciája, de József Attila esetében a

rendelkezésre álló dokumentumokra támaszkodva, úgy érezzük: a „kettősség” más, mélyebb magyarázatot kíván, mint ahogy Flóra megindító vallomása feltételezi. Én legalábbis azt gyanítom, hogy titokzatos (vagy mondjam így: „beteges”) éleslátásával József Attila megérezte, hogy akiért „Szól a szem és szól a szív”, annak a viselkedését nem a szerelem lángja fűti, csak az áldozatra kész, irgalmas szamaritánus cselekvő részvéte. Erről árulkodik az emlékirat mottója is: „szenved, tehát szeretem”. Ösztönével megérezhette, hogy ez a kapcsolat sem jelentheti számára „a kétes létben a bizonyosságot”, amire egyre kétségbeesettebben és egyre reménytelenebbül vágyott. („Nagyon vágyott dolgokra, de nem hitte, hogy vágya teljesül. Nem mert remélni.” Illyés Gyuláné.) – Ami a szerelmeiktől függetlenül is életben tarthatta volna, s amit – versével szólva – „fűlön akart csípni”, azt az „otthonosan, csupacsősz világ” folyton megtagadta, s gyakran még a személyes létezése jogosultságát is megvonta tőle.

Amikor a könyv első kiadásához a szerző kérésére utószót kellett írnom, inkább ösztönösen ezért fogalmaztam úgy, hogy ebben a történetben a görög végzetdrámákhoz hasonlatos tragédia ment végbe. Ehhez most annyit tennék hozzá, hogy elképzelhető ugyan, hogy mindaz valószínűnek tetszhet, amit ebben az írásban fejtegetni próbáltam, de ha már a görög drámák világát emlegetem, akkor nekem sem szabad megfelkedeznem Szókratész figyelmeztetéséről; Platón PHAIDROSZ-ában kifejti, hogy ami valószínű, az még nem feltétlenül igaz. De hát az emberi elme ösztönösen hajlik arra, hogy elfelejtse, milyen kiszámíthatatlan és valószínűtlen is tud lenni a valóságos élet.

Tverdota György

HARMATOCSKA

A vers születéséről rendelkezünk szemtanúi vallomással. Németh Andor is, felesége is beszámol az esetről. Németh Andorné így: „Volt úgy, hogy nem maradtunk a Japánban. Egy tavaszi vasárnap délután elhatároztuk, hogy egészséges életet élünk, sétálunk egy nagyot. Gyalog mentünk át Budára, a Lánchídon keresztül. De a nagy sétából amit terobe vettünk, csak ennyi lett. A Horváth-kertben már megállapodtunk, leültünk a tejszarnokban, kávért rendeltünk. Attila papírt szedett elő, verset kezdett írni. Sokáig ültünk ott. Estefelé elkészült a verssel. – Olvasd fel, Attila – sürgöttük.

»Guggolva ringadoz
a málnató, meleg
karján buggyos, zsíros
papíros szendereg...«

Bandinak nem tetszett a málnabokorra tapadó zsíros papíros. Le akarta vétetni Attilával onnan. De Attila váltig erősítgette, hogy annak ott a helye, beletartozik a képbe.”¹

Németh Andor hasonlóan emlékezik: „Egy nyári délután a Horváth-kert tejszarnokban üldögéltünk. Attila verset írt, s mikor elkészült vele, felém nyújtotta... – Milyen? – kérdezte. Mind-

össze egyet kifogásoltam: a málnabokorra tapadó zsíros papírt. Attila összehúzta a szemét, mint-ha képet szemlélné. – Az kell oda – mondta. – Látom. – Megengedem. Egy kiránduló hajíthatta el, s a bokorra sodorta a szél. Ebből azonban nem következik, hogy a bokron kell maradnia. Miért nem szeded le róla? – Nem lehet. Odatartozik. És ott maradt.”²

A két emlékezés jól szemlélteti, hogyan készül a vers, nemcsak a tiszta költemény, hanem minden valamirevaló nyelvi kompozíció is. Egy fogalmazvány megszülethet spontán módon, de a végleges változat létrehozása során az ihlet munkája kiegészül a kritikai mozzanattal. A költő maga átvizsgálja minden sorát, minden mondatát, leméri szinte minden szavát. Megmutatja a társaságában lévő kritikusnak, s megvitatják a megfelelő részeket. Fokozottan érvényes ez a tiszta költőre, aki – mint Paul Valéry mondta – önnön kritikusa.

Az emlékezések hitelét nem csökkenti, csak a vers születésének folyamatáról meg-lévő képünket teszi bonyolultabbá annak tudomásulvétele, hogy a HARMATOCSKÁ-nak ismerjük egy kézirat változatát, amely számottevően különbözik a publikált variánstól. Így hangzik:

„Lágy tájék, csendes est,
tömött, fonott falomb,
ködös hegy búja rezg
a gyenge halmokon.

A völgy aranypiros.
A málnató meleg
karján buggyos, zsíros
papiros szendereg.”

A kézirat tehát a végleges változat első két strófájából áll, s a strófák a publikált szöveghez képest fordított sorrendben helyezkednek el. A végső változatban

„Guggolva ringadoz
a málnató, meleg
karján buggyos, zsíros
papiros szendereg.

Lágy a táj, gyöngy az est;
tömött, fonott falomb.
Hegyek párája rezg
a halmokon s dalom.

Hát dolgoztam híven,
zümögve, mint a rét.
Milyen könnyű a menny!
A műhely már sötét.

Fáradt meg együgyű,
vagy tán csak jó vagyok
s reszketek, mint a fű
és mint a csillagok.”

közelképből indulunk ki, és aztán tágul a horizont a környező hegyekre, völgyre, hal-mokra. A kéziratban pedig előbb a totálkép áll elénk, majd átadja helyét a premier plánnak. A Horváth-kertben, Németh Andorék társaságában tehát a költő nem megalkotta a versét, hanem egy már meglévő szöveget alakította tovább. A HARMATOCSKÁ-t először *A Töll* 1929. augusztus 25-i száma tette közzé, tehát az 1927 második felére és az 1928-as évre kiterjedő tiszta költészeti korszak egy késői terméke.

A publikált változat első strófája hallatlan intenzitású és bensőségességű képzetnek ad alakot. Különös, hogy az egyébként kivételesen érzékeny Németh Andor nem észlelte ezt. Különben nem ragaszkodott volna ahhoz, hogy barátja a zsíros papirost levakarja a málnabokor oldaláról. A képzet természetét később sem tárta föl a kutatás. Szabolcsi Miklós, noha felismerte, hogy a málnató megszemélyesítés: „*a málnató itt emberré, meleg karú nővé válik*”,³ elment a jelenség lényege mellett. A strófa József Attila egyik thème obsédant-ját, rögeszmés témáját tartalmazza: az anya gyermekkel képzetet. József Attila anyaképéről az a közfelfogás alakult ki, hogy intenzívvé a MAMA című verstől, tehát 1934 őszétől vált. Az ANYÁM ezek szerint sematikus, felületes kép egy proletáranyról, s ennek előzményei, az [ANYÁM MEGHALT...], [ANYÁM A MOSÁSBAN...] ugyanilyen szelleműek.

Én ezzel a felfogással sem értek egyet, azt pedig különösen rosszallom, hogy csak kevés kutató veszi észre, hogy József Attila költészete már ebben a szakaszban is mennyire át van itatva olyan képekkel, amelyek egy anyát és egy csecsemőt ábrázolnak. A MUNKÁSOK-ban, ebben az osztályharcos költeményben például ezt olvassuk: „*hol a fémkeblű dinamókat szopják / a sivalkodó transzformátorok*”. Az ELÉGIÁ-ban a pusztuló üzem tárgyas rajzát egyebek között a Mamával elköltött gyermekkori vacsora belopott emléke forrósitja fel: „*A maga módján itt is megerít / a kamatra gyötört, / áldott anyaföld. / Egy vaslábasban sárga fű virít.*” Vagy a vers egy későbbi pontján: „*Anyjához tér így az a gyermek, / kit idegenben lőnek, vernek.*” Mi ez, ha nem az öcsödi nevelőszülőktől a ferencvárosi otthonba visszatérő gyermek fájó és felszabadító emléke? Ez az obszessziós téma végigkíséri József Attilát egész pályáján A DUNÁNÁL hasonlataiig: „*S mint édesanyám, ringatott, mesélt / s mosta a város minden szennyését.*” Vagy: „*És mint a termékeny, / másra gondoló anyának ölen / a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen / és nevetgeltek a habok felém.*”

Nem folytatom a sort, mert csak arra szerettem volna rámutatni, hogy József Attila nem tehetett eleget Németh Andor kérésének, mert ha a zsíros papirost leszedi a bokor oldaláról, akkor eltörli az anya a gyermekkel képet. A korábbi változatban még csak a kép magva van jelen: „*A málnató meleg / karján buggyos, zsíros / papiros szendereg.*” A végső változatban a költő lecserélte az első dekoratív sort: „*A völgy aranypiros*”, és kiegészítette az anyaképet a guggoló testhelyzetben csecsemőjét ringató anya alakjával. A ringatás, láttuk A DUNÁNÁL esetében, fontos összetevője a bensőséges anyaképnek. A két strófa megcserélése folytán az egész vers ezzel a bensőséges képpel indul. Kérdés, hogy József Attila tudatában volt-e annak, hogy itt egy olyan témát pendített meg, amely egész további pályáján makacs következetességgel újra meg újra előjön majd? Nem hiszem. Ez a vers nem mélylélektani vallomásnak készült. „Csak” rábukkant a költő egy kedves ábrára, amelyet nagyon a magáénak érzett, fontos volt neki, és nem volt hajlandó lemondani róla.

Németh Andornak a maga szempontjából igaza lehetett, hiszen ő csak a málnabokrot elcsúfító papírhulladékot látta meg, s a tiszta, makulátlan szépség megőrzése érdekében akarta eltüntetni a zavaró látványt. Nagyon is jól megérezte a képi össze nem illést, ami abból eredt, hogy a gyermekét ringató anya bájos rajza egy kissé viszolyg-

tató látványból, a bokorra ráragadt szemétből keletkezik. A tárgyi elem, a látvány: zsíros papír a málnabokron esztétikai minősége a rút, a megszemélyesítés: anya gyermekével a karján esztétikai minősége pedig a szép pólusa felé gravitál. Ami a rútnek és a szépek ebből a szervesen leegyébből létrejön, azt hívja az esztétika grotesknek. Ha nem is mindig, de a tiszta költeményeiben József Attila gyakorta gondoskodik róla, hogy ironikussá torzítsa a tiszta szépséget, azaz hogy grotesket hozzon létre. A strófával kapcsolatban végül azt érdemes megjegyeznünk, hogy itt is érvényesül a jellegzetes József Attila-i technika, egy elsődleges látványon átderengő másodlagos kép, amit a KÉSEI SIRATÓ-ban így fogalmaz meg: „*Lágy őszi tájból és sok kedves nőből próbállak összeállítani téged*”. A HARMATOCSKA születésének időszakában az ilyen átderengő versek mintapéldánya a FÜST: „*s áttetszel rajtam égi hüvösség*”. A HARMATOCSKA első strófája is jól mutatja ennek az áttűnési technikának a lényegét. A málnató a papirossal nem egyszerű megszemélyesítés, amelyben a látvány másodlagossá válik a belőle kiépült emberi alakhoz képest, hanem a tárgyi világ megőrzi fontosságát, önálló értékét, s így kettős látás jön létre, két egyenrangú, egy gyökerű, de kettéágazó képnek jutunk a birtokába. Mindvégig látjuk a málnatövet, és csak átdereng rajta a gyermekét ringató anya. Nyelviileg úgy jár el a költő, hogy keveri a növényi, illetve tárgyi világra vonatkozó szavakat az emberre jellemző nyelvi elemekkel. A guggolás emberi tulajdonság. A ringadozás éppúgy jelentheti a szélfúttá bokor jellegzetes mozgását, mint az anya tevékenységét. A „*karján*” az ágak megszemélyesítése, hiszen karja csak az embernek lehet vagy az ember által készített tárgyknak. Ráadásul ez a kar meleg, mint az emberi testrészek. A „*buggyos, zsíros*” elsődlegesen a papiros jelzői, de másodlagosan jól érzékelteik a bebugyolált csecsemőt is. A szendergés azonban megint csak emberi lényekhez, esetleg állatokhoz kapcsolható tevékenység vagy állapot. József Attila tehát nyelviileg mesterien összefonja a növényi és az emberi létszférát. Nagyon rosszul tette volna, ha hallgat Németh Andor tanácsára.

A második szakasz korábbi és későbbi változatának összehasonlítása érdekes megfigyelésekre ad alkalmat. A kéziratot fogalmazvány kapcsán emlékeztetek Németh Andor KOMMENTÁR című szövegére és az abban megfogalmazott grammatikaelleneségre, szókulturára. „*Az igéző és idéző nyelv grammatikába lombosodott*” – írja szemrehányóan. „*Mindent fel kell oldani, ami korlát, akadály és kész csatorna, minden béklyót le kell szedni a nyelvről, minden holt grammatikát és hagyományos szókötetést*” – emlékeztet az avantgárd mozgalmak programjából arra, ami szerinte maradandónak bizonyult. „*A szó, a szócsoport, a vers*” – erre koncentrálna figyelmét a kritikus.⁴ Nem jelenti ez azt, hogy a vers ne legyen több, mint szavak halmaza, de a mondattani kötés fellazítását, a szabad szintagmák kultuszát annál inkább kívánatosnak tartja. Nos, a második strófa korábbi változatának első két sora jól illusztrálja ezt a programot: „*Lágy tájék, csendes est, / tömött, fonott falomb.*” E két sorból hiányzik az alany-állítmány szerkezet, három jelzős szerkezet, három szabad szintagma felsorolásával írja le a lírai alany környezetét. Az ilyen szerkezetekben a holt grammatika uralma, a nyelvre rakott béklyók kevésbé érvényesülnek, a felszabadított szavak lépnek előtérbe.

A végleges változatban azonban a felszabadított szavak némileg háttérbe vonulnak. Csak a strófa második sorára szorítkoznak: „*tömött, fonott falomb*”. Az első sorban helyreáll az alany-állítmány szerkezet, igaz, annak tompább, szótanilag homogénabb változata. Ige itt sincs, csak névszói állítmány: „*Lágy a táj, gyöngy az est*”. Ugyanez a nominális mondat bukkan föl a harmadik strófa második két sorában: „*Milyen könnyű a mennyi! / A műhely már sötét.*”

A mondattani szabályosság felé történt elmozdulás ellenére a két változat közül a második tekinthető modernebbnek, ez a szöveg az átszellemítettebb, ez áll közelebb a tiszta költői korszakra jellemző mikrokozmoszerű vers eszményéhez. Szabolcsi Miklós a HARMATOCSKA elemzésében úgy határozza meg műfaji szempontból a verset, hogy ez egy „táj-dal”.⁵ Dalszerűsége első pillantásra feltűnik. Némileg emlékeztet Goethe ÜBER ALLES GIPFELN-jére. „Hegyek párja rezg / a halmokon s dalom” – olvassuk a második strófa utolsó két sorában, tehát maga a költő dalként határozza meg saját versét. Táj-versjellege mellett is lehet érveket hozni, mert valóban egy tájék atmoszféráját, kellekeit sorolja föl a szöveg. Leíró jellege tagadhatatlan. A „táj-dal” mindazonáltal ellentmondó megjelölés, mert a dalszerűség végeredményben taszítja a tájleírást.

A tájleíró jelleg egyébiránt inkább az első változatra illik: a „Lágy tájék, csendes est” önmagában nem több, mint a hely és az idő költői érzékenységu megjelölése. A „Lágy a táj, gyöngy az est” változat a látszólag jelentéktelen elmozdulás ellenére gyökeresen átalakítja a verset. Az est minősítése irrealizáló, a leírás fölébe emelkedő ítéletet olvasunk. Leírásnak is lehet éppenséggel tekinteni, és akkor a gyöngy egy halvány, fehéren csillogó szín megjelölése, s a gyöngyszínű helyett álló rövidítésnek fogható föl. József Attila ekkori verseiben azonban drágakövek, féldrágakövek, dekoratív tárgyak bukkannak föl sorra-rendre: Három verscímet említek: KLÁRISOK, GYÖNGY ÉS MEDÁLIÁK. Ez utóbbiban találkozunk egy disznóval, „de akin jáspis a csülök” és egy ügyéssel, aki „borostyánkőbe fagy be”. A gyöngy tehát itt több, mint szín: a maga szabálytalanul gömbölyű, dekoratív tárgyi mivoltában szerepel az est állítmányaként. Ha az estet a költő gyöngynek minősíti, akkor nemigen tudjuk megmondani, mire is gondol pontosan, csak azt érezzük, hogy a tómondat telitalálat. Ezzel az állítmánnyal valami nagyon magasztalót tudunk meg az estről, mint amikor valakiről, akinek jól megy a dolga, azt mondjuk: „Gyöngy élete van.” A gyöngy szót a népnyelv is magasztaló, becéző kifejezésként használja: „Gyöngyöm, bogaram.”

A „Lágy a táj” jól illeszkedik ehhez a mondathoz. Az állítmány itt sem alkalmi, hanem József Attila egyik kedves szava, az egyedi dologtól elszakítható és más alanyhoz ugyanilyen joggal hozzáfűzhető predikátuma. A TISZAZUG című versben ugyanezt az állítmányt fogja alkalmazni a tanyára: „És lágy a tanya”. A „gyöngy” és a „lágy” állítmányok nem az est és a táj pontosabb jellemzését szolgálják, mint ahogy az est elé tett „csöndes” jelzőnek még ez volt a funkciója a „csöndes est” szintagmában. A csöndes est más, mint a zajos est, a jelző minősítő, konkretizáló szerepet játszott. Ahogy a „Szorongó lágy arcú kedvesem” szerkezetben a „lágy” az arcot jellemezte, szemben a kemény arccal. A „gyöngy” és a „lágy” az adott szerkezetekben inkább arra szolgálnak, hogy az estet és a tájat egyetemes összefüggésekbe emeljék. Mert ki látott már gyöngy estet, vagy ki tudja megmondani, milyen a lágy táj? Ez utóbbit legföljebb megpróbálhatjuk körülírni. Érdeemes tovább idézni a TISZAZUG-ot, mert ugyanazt a szabad szintagmával vegyített nominális stílust tapasztaljuk benne, amit a HARMATOCSKÁ-ban: „És lágy a tanya, langy az ól. / Csillagra akasztott homály! / Kemény a menny.” A HARMATOCSKÁ-ban, mint látuk, a mennyről ugyancsak nominális mondat íródik le: „Milyen könnyű a menny.”

Azért is érdemes elidőznünk a HARMATOCSKÁ-nál, mert József Attiláról két domináns képpel rendelkezünk. Vagy harcos, felforgató, lázadó férfinak látjuk őt, aki a tőkét döntögeti, vagy pedig összeráncolt homlokú, magányos, beteg lelkű embernek. Vagy akcióban, vagy passióban, vagy cselekvőként, vagy szenvedőként szeretjük őt elgondolni. A HARMATOCSKA ellenben egy olyan társunkra mutat rá, aki otthon érzi magát a világban, és egy olyan világot mutat nekünk, amelyben otthon érezhetjük magunkat.

Ebben a világban, amelynek szerkezete egyszerű, átlátható, a táj lágy, az est gyöngy, a menny pedig könnyű. Vizsgáljuk meg közelebbről a versben az én és a világ harmonikus viszonyát, mert – mint látjuk – ez a vers voltaképpen tárgy.

A második strófa második két sora egy érdekes stílusesszéköt, a közölést alkalmazza: „*Hegyek párája rezg / a halmokon s dalom.*” A közölés kérdésével a költő egy kései írásában, Horváth János: MAGYAR VERSEK KÖNYVÉ-ről írt recenziójában foglalkozik. Idézi Horváth János példait: „*azért mi is bűniünkől, / feltamadunk vétünkéből.*” Vagy „*Toldi is álmában csehn győzedelmet / És nyert a királytól vétkéért kegyelmet.*” „*Tehát a »közölés« lényege – vonja le a következtetést József Attila –, hogy a két sorvégi mondatrész közrefogja – »közöli« – azt a harmadikat, amellyel mindkettő egyforma mondattani viszonyban áll.*”⁶ Annyiban helyesbíthetjük, tágíthatjuk ezt a meghatározást, éppen a HARMATOCSKA példájára hivatkozva, hogy a közöléshez nem kell feltétlenül sorvéGINEK lennie a két, ugyanarra a közös mondatrészre vonatkozó eltérő mondatrésznek. József Attilánál egy enjambement áll középen, az, hogy „*rezg / a halmokon*”, s erre a tagra vonatkozik előlről a „*Hegyek párája*”, hátulról a „*s dalom*”.

De ezt a stílusesszéköt nem öncélúan mutattam be, hanem azért, hogy ennek révén közelebb férközhessünk ember és világ harmóniájának titkához. A lírai alany ugyanis, aki otthon van ebben a világban, amely világ fő alkotóelemei: a „*táj*”, az „*est*” és a „*menny*” állítmányként a „*lág*”, a „*gyöngy*” és a „*könnyű*” szavakat érdemlik ki, mintegy beleolvad ebbe a világba. (Figyeljük meg, mennyi egy szótagú szó található a versben! Az említettekén kívül még a „*rezg*”, a „*rét*”, a „*fű*”. A tötelésszavak, a névelők és kötőszavak az egytagúak számát szaporítják. Így például a „*vagy tán csak jó vagyok*” sorban. A költő által alkalmazott megoldás egyenesen Weöres Sándor nevezetes KINAI TEMPLOM-ára emlékeztet.) Az én körvonalai feloldódnak és összefolynak a környezettel. Az előbb elemzett közölés ennek az egybeolvadásnak az eszköze. A hegycsúcs és az ember éneke ugyanazt az állítmányt kapja, s e rezgő, az első strófa ringatózását megismétlő mozgás közös helyen, a halmokon megy végbe. A pára és a dal egylényegűvé válik, egymást minősíti. Érdekes, hogy a problémátlan, dalba kívánczó derűs, boldog hangulat helyén a kéziratban változatban némi mélabú uralkodott el: „*ködös hegy bújja rezg*”.

Az én és világ összeolvadását a vers két másik pontján hasonlatok hajtják végre. Az első hasonlatban az én az általa elvégzett munkát egy kollektív lény, a rét tevékenységéhez kapcsolja. A rét kollektív lény, hiszen százféle növény, virág, rovar, féreg végzi rajta és benne a maga dolgát, s ez a sokféle, egyaránt helyénvaló sürgés-forgás, növények és állatok, virágok és bogarak, madarak és férgek együttműködése egyszerű zenei harmóniába: zümmögéssé rendeződik el. Az én tevékenységének módja révén hasonul a lények ez együtteséhez. Híven és zümmögve végzett munkája kapcsolja bele az individuumot a rét kollektívájába.

A második hasonlat talán bonyolultabb és nagyobb ívű, mint az előbbi. Itt az alany reszketése, alighanem jólesően fáradt zsidbadása az az elem, amely egyszerre köti őt össze az egyik jellegzetesen kultivált József Attila-i mikroszkopikus lényvel, a fűvel és az intim közelségbe hozott égitestekkel, a csillagokkal, amelyek a GYÖNGY című versnek is szereplői voltak. „*Gyöngy a csillag, úgy ragyog*”. Ez a hasonlat egyszerre mutat visszafelé a költő pályáján, a TISZTA SZÍVVEL mellett a kortársak által legismertebb MEGFÁRADT EMBER-ig, és előre a REMÉNYTELENÜL-ig, illetve a [JÖN A VIHAR...] kezdetű költeményig. A MEGFÁRADT EMBER panteizmusa ugyanígy kapcsolatot teremt a fű és a csillagok között, az emberi test közvetítésével: egyfelől „*gyenge fűvek alusznak a szívem alatt*”, más-

felől „*homlokomra kiülnek a csillagok*”. A REMÉNYTELENÜL csillagai szánakozva veszik körül a didergő szívet: „*köréje gyűlnek szeliden / s nézik, nézik a csillagok*”. A [JÖN A VIHAR...] énje pedig a füvek példáját idézi erkölcsi parancs az ember elé: „*fájdalmad szerényen éld át, / s legyen oly lágy a dallama / mint ha a fű is hallana, / s téged is fűnek vallana*”.

Nem feledkezhetünk meg egy további olyan összetevőről, amely egyrészt hozzájárul az én és a világ közötti szálak szorosra fonásához, másfelől pedig a költemény részeit kapcsolja intenzíven egymáshoz. Olyan igecsoportról van szó, amelynek tagjai egymás szinonimáiként egyaránt oszcilláló mozgást jelölnek: „*guggolva ringadoz*”, „*hegyek párája rezg*” és „*reszketek, mint a fű*”. A felsoroltakhoz bizvást hozzáfűzhetjük az oszcilláló hangzást: „*zűmmögve, mint a rét*”. A ringadozás, a rezgés, a reszketés és a zűmmögés egyaránt kétféle létező: a természeti és az emberi szféra között közvetít, köztük teremt egységet. A megnyugvás jellegzetes mozgása ez: nem egyirányú, előretörő, hanem egy helyben maradó aktivitás, de aktivitás, elevenség. A vers minden legkisebb eleme is tehát harmóniát sugall. Ember és világ harmóniáját.

A HARMATOCSKA univerzuma tehát szinte az Arany TOLDI-jára vagy CSALÁDI KÖR-ére emlékeztetően idilli világ, amelyben az ember a fű és a csillagok között, mindkettővel egylényegűen, mindkét vonatkozással harmóniában létezik. Ez az ember éppoly egyszerű, átlátszó, rendezett, mint a világa. Híven végzi munkáját, a nap végére elfárad, s magamagát „*együgyű*”-nek „*vagy tán csak jó*”-nak minősíti. Vessünk végül egy pillantást a címre is, amely éppoly invenciózusan van kiválasztva, amilyen eredetiséggel az egész szöveg megalkottatott. HARMATOCSKA, becézett formában egy kis harmatcseppeket idéz föl, amely nem szerepel, mert nem is szerepelhet a vers szövegében. A harmat hajnalban esik, s a költemény esti pillanatot rögzít. A harmatocska megint csak a húszas évek végi József Attila kedvenc képzete, éppúgy, mint a gyöngy és társai. „*Könnycsepp – egy hangya ivott belőle*” – olvassuk a HANGYA-ban. „*Egy nagyon tiszta vízcseppet dörögöljetelek a szemre*” – írja NÉMETH ANDOR című versében. „*Vízcsepp az ég, viszi a szél*” – így szól egy későbbi, de jellegében ide illő egysoros, a BALLADA. A HARMATOCSKA alighanem magának a versnek az önelnevezése. Éppoly gömbölyű, mint az ég, éppoly gyöngyszerű, mint az est, csak éppen kicsiben. A HARMATOCSKA József Attila tiszta költészetének a hermetikus MEDÁLIÁK melletti második, az értelmi megközelítéstől nem elrugaszkodó, de azon tömörsége folytán messze túlmutató változatát képviseli.

Jegyzetek

1. Németh Andorné: EMLÉKEK. In: NÉMETH ANDOR JÓZSEF ATTILÁRÓL. (S. a. r. Réz Pál.) Gondolat, 1989. 464–465.
2. Németh Andor: JÓZSEF ATTILA. In: uo. 74–75.
3. Szabolcsi Miklós: „KEMÉNY A MENNY”. Akadémiai, 1992. 422.
4. Németh Andor: KOMMENTÁR. In: uő: A SZÉLEN BEHAJTVÁ. (S. a. r. Réz Pál.) Magvető, 1973. 174., 178., 180.
5. Szabolcsi Miklós: i. m. 420.
6. József Attila: HORVÁTH JÁNOS: MAGYAR VERSEK KÖNYVE. In: József Attila ÖSSZES MŰVEI III. (S. a. r. Szabolcsi Miklós.) Akadémiai, 1958. 191.

Pór Péter

SZAVAK A KOCKA HETEDIK LAPJÁN

Azt mondják (AZT MONDJÁK, 2/332),¹ hogy az európai gondolkodás hosszú ideig ragaszkodott a törvény és a véletlen szigorú elválasztásához, amennyiben az elsővel az isteni „világegyetemet” határozta meg, amelynek lennie kellett, és így kellett lennie, mert hiszen, ahogy Cicero írta, nála „tökéletesebb egész biztosan nem létezik”,² míg a másodikkal az emberi cselekvéseket, amelyek Arisztotelész tanítása szerint „mind másképp is lehetnének”, a keresztény magyarázat szerint pedig az ördög bennük szeret legjobban megjelenni. Persze mindig voltak, akik a jelenségek vagy akár az egész világ másféle létezéséről is tudtak, végre is a *contingit* terminust a latinok alkották meg, egy olyan eseményre, amely éppúgy létezhet, mint ahogy nem létezhet, és az is ismert, milyen teológiához jutott Pascal, amikor a kockadobások valószínűségének kidolgozása után megvilágosodás érte, és Isten jelenlétét akarta megérteni; hogy Hegelről, a véletlen és a szükségszerűség néha lenyűgöző, néha perfid dialektikájáról már ne is szóljunk. Az is bizonyosnak látszik, hogy a szembeállítás mindig is legnagyobb előszeretettel a 'kockában' találta meg a toposzát, „rázzák az urnát / s mindenkinek előbb-utóbb kijön a sorsa”,³ így Horatius; és az 'hasard' szó eredete az arab 'az-zahr', 'dobókocka'.

Ismerünk azonban olyan eszmei konstellációt is, amelyik éppen a tételesen ellenkező felismerés jegyében volt egységes: a XIX. század végén többen a legnagyobbak közül egybehangzó szenvedéllyel utasították el, hogy a világ és benne az emberi sors vagy az emberi alkotások a törvény és a véletlen, a rend és az esetlegesség kettősségének jegyében léteznének vagy jönnének létre. Emlékeztetőül néhány, különösen erős idézet. „A szükségszerűség vaskeze, amely a véletlen kockavető poharát rázza, végtelen idők óta játssza játékát: közben minden bizomnyal előfordulnak olyan dobások, amelyek teljességgel hasonlítanak a célszerűség és az értelem dobásaira.” (Nietzsche, 1881.)⁴ „A szavak maguktól felfokozódnak a szellemnek, egy vibráló feszültség középpontjának némely különösen ritka avagy értékes felületén; amely szellem a szavakat szokásos sorrendjüktől függetlenül észleli, ahogyan rácsapódnak egy barlang falára, amíg mozgékonyaságuk tart, elvük lévén az, amit nem szokás a diskurzusról mondani: mind készek arra, hogy mielőtt kioltódnának, távoli fények kölcsönhatásaként, avagy közvetett módon, mint esetlegesség jelentessenek meg [...] és amikor végtelenül kicsi, szétszórt törésben vonalba rendeződik a szavak sorában legyőzött véletlen [...] a végső eredmény az, hogy ezen túl nincs semmi, és igazolódik a csend.” (Mallarmé, 1896.)⁵ „Olyan ott az ember, mint a dobókocka a pohárban: igaz, hogy egy ismeretlen kéz megrázza és kiborítja, és kint, amint kiesik, jelent valamit, sokat vagy keveset. Csakhogy aztán, amikor a dobás véget ért, az embert visszateszik a pohárba, és ott, belül, a pohárban, akárhogy fekszik is, a kocka minden számát jelenti és minden oldalát. És ott, a pohár belsejében, tekintetbe se jön olyasmi, mint szerencse vagy balszerencse, hanem csak a puszta Ittlét, a Kocka-lét...” (Rilke, 1924.)⁶

„Csak mivel mi az esésnek
valamit tulajdonítunk,
azért lesz a hullása kiolvasható.

Higgyél az asztalban, és akkor a kocka azt mutatja: HÉT.”
(Rilke, 1926.)⁷

Olvassuk hozzá ezekhez József Attila híres kijelentését az ESZMÉLET-ből és egyik töredékét ugyanazokból a hónapokból:

„[...] ingyen keresék
bizonyosabbat, mint a kocka.” (2/199)

„Hétért – magamat kérdem –
adsz-e hatot?
Játszom. Azé az érdem,
ki játszhatott.” (2/444)

A világ létező rendje mint a véletlen szeszélyes alakzata – a szavak tört vonalú oda-
vetett elrendeződése, mely a csendben kell, hogy végződjék – a lét, amely csak akkor
tudja mindenkori korlátozottságát legyőzni, ha a nem létező szám felületét mutatja fel
– a gondolat, amely ha saját rendszerén túl akar lépni, szintén csak azt kísérheti meg,
hogy a nem létező szám segítségével próbáljon ki egy eleve vesztesre ítélt létjátékot: e
különböző, fölötte teoretikusan ihletett formulák abban egységesek, de abban félreis-
merhetetlenül, hogy az alkotójuk mindegyikükben képileg is lehetetlen, abszurd kons-
telligációba fordítja át az emberi lét valamilyen meghatározottságának vagy meg nem
határozottságának egyik különösen hagyományos toposzát.

Tudvalevően József Attila is ismerte ezt a konfliktust, egész életművét végigkíséri,
az első, valamennyire már önállóan elképzelt és minden határon túlmenően bizako-
dó soroktól kezdve, mint például: „*A föld meleg arcával simogatott, behunyt szemmel fek-
szem a / szemében, vele látok, egy kúgyerek lehelete ringat*” (ROSSZ VOLT, ELSZÉLEDT SZIVEMBŐL,
1/333) addig, amíg a kozmosz alaprítmusát is („*Szép a tavasz és szép a nyár is...*”) már
csak „*másoknak*” tudta remélni (IME HÁT MEGLELTÉM HAZÁMAT..., 2/420). De ennél sokkal
erősebbet akarok állítani: biztosan nincs sok költő (én egyet sem ismerek), aki hozzá
hasonlóan egzisztenciális drámaisággal és végül egzisztenciális tragikummal élte vol-
na meg a kozmikusnak elképzelt „*törvény*” („*Mint mozdulatlan csillagok az égen...*” OSZ-
TÁS UTÁN, 2/237) és az esetlegesnek megértett „*emberi világ*” vagy „*ige*” („*s arcukon eltor-
zult minden vonás*”; „*Mint alvadt vérdarabok, / úgy hullnak eléd / ezek a szavak*” – ELÉGIA,
ÓDA, 2/174, 2/180) kettősségét. Annyira érzékeny volt az idill játéka és szépsége iránt,
mint előtte talán csak Csokonai, akit többször nyilvánvalóan visszaidéz („*Heve: nyaram,
s ő nyúló berkem: / gyomnyi fekete tűz*” – VIRÁG, 2/22), legerősebben persze a REMÉNYTELE-
NÜL (2/165) szövegszerűen pontos, hangulatilag viszont nagyon különböző idézeté-
ben;⁸ és ritka pillanataiban még azt is el tudta képzelni, hogy az „*ember*” a saját világát
és saját magát egy kozmikus értékű „*harmóniá*”-ban „*szerkeszti [meg]*”: „*Kísérje két szülő-
je szemmel: / a szellem és a szerelem!*” (A VÁROS PEREMÉN, ARS POETICA, 2/173, 2/346); de min-
dig is tudta, hogy „*a fogalom tartalma a valós nemléte*”,⁹ és mindig is szenvedett ettől:
„*Nem éreztem kapcsolatot eszméim és életem között*”,¹⁰ olyannyira, hogy csodálatos konstel-
lációiba nem tudta nem beleírni majdnem mindig, hogy csak esetlegesen érvényesek
(„*csak látszik, nem világít*” – TEHERVONATOK TOLATNAK..., 2/156);¹¹ és legsötétebb pillana-
taiban éppen a csillagokat észlelte az emberi világot, őt magát elpusztító kozmikus
konstellációinak („*Körökörül vastörökül / voltak a rozsdás, éles durva / csillagok a lelkembe
szűrva*” – NAPPAL MINT FÖLDET..., 2/450). Mind a két elvhez szívósan ragaszkodott, kü-
lönböző korszakaiban és különböző vonatkozásokban esetleg másképp, de mindig
mind a kettőhöz, akár ellentétükben, akár egylényegű komplementaritásukban ragad-

ta is meg őket. Így az életmű természetének semmi esetre sem mond ellent a feltételezés, hogy A DUNÁNÁL és a SZABAD-ÖTLETEK komplementer alkotásként születtek meg;¹² és a költőnek éppen leginkább szentenciózus megfogalmazásaiban eldönthetetlen – ha jól olvassuk őket –, minek milyen értéket tulajdonít: „*A lét dadog, / csak a törvény a tiszta beszéd*”, írja egy versben, amelyikben szerelmi szenvedélyével, vagyis a lét dadogó szavával akar betölteni minden teret és időt (ÓDA, 2/180).¹³ Jól ismert, hogy bár verseinek szövegét, de ő még erősebben fogalmaz, verseinek az „*értelmes világ*”-át az arkhimédészi geometria vagy éppen a mallarméi textusok mércéjén meghatározottnak szánta,¹⁴ gyakran szétbonthatatlanul összekuszálta a szövegben megszólaltatott személyek, esetleg az egyetlen, de megsokszorozott énszemély azonosságát. Verseiből tényyszerű életrajzot egyáltalán nem lehet rekonstruálni, énje legtöbbször nyilvánvalóan fikcionált („*apám szájából szép volt az igaz*” – A DUNÁNÁL, 2/288), és ha hitelesnek látszik, akkor is parabolikus helyzeteket jelenít meg (SZÁMVETÉS, 2/186); sőt még az ihletésüket is ritkán lehet és érdemes konkrét körülményekre visszavezetni, mert mindig is az élménytől eleve eltávolított (vagyis a szó etimologikus értelmében absztrahált) szinten, egy idő után pedig (semmi esetre sem csak tisztán poétikai kategóriák szerint) következetesen elgondolt rendszerben, illetve rendszerekben alkotott. Ám éppen ezeknek a rendszereknek a sorozatában kapnak a versei határozottan biográfiai jelentést, a biográfiának nem a tényszerű, hanem a szellemi-egzisztenciális jelentésében, „*furton-furt bomló és egységesülő szintézis és szintézistendencia*”,¹⁵ hogy saját formuláját idézzem egy még nagyon reménykedő korszakából. Biztosnak látszik például, hogy az ESZMÉLET befejezése után körülbelül nyolc-tizennégy hónappal írt nyolc szonettből álló sorozatát (OSZTÁS UTÁN – BOLDOG HAZUG, 2/237 – 2/249) és velük az időrendben első és ugyancsak nagyon szigorú formájú AJTÓT NYITOK (2/236) című verset nem téves a megelőző ciklus (majdnem)hogyan variatív karakterű folytatásának olvasni: ezekben a különféle versekben József Attila a világ modellálhatatlanságát, illetve csak a véletlen, a *bomlás* („*Kibomlik végül minden szövevény*” – EMBEREK, 2/242) jegyében történő modellálhatóságát költi meg, vagyis arról az eszményről mond le eleve és végérvényesen, amelyet a korábbi kompozícióban még tizenkétféleképpen, illetőleg ha azt tekintjük, hogy a kockának hat oldala van, akkor kétszer hatféleképpen, mégis megpróbált megköltöni, vagy éppen hogy egy kedvelt, kicsit homofon, kicsit szinonim szavára utaljak, *megkötni*. (Akárhány példa közül egy: „*Sok csengőt csinál s egy marékka belekötöz majd a hajába*” – HIVOGATÓ, 1/420.) Röviden jelzem: azzal, hogy ekként értelmezem a „*kocka*” motívumát, egyáltalán nem zárom ki, hogy ha nem is ilyen mértékben meghatározó jelentőséggel, József Attila a magyar szó eredeti, geometriai jelentését is érvényesíteni kívánta, méghozzá alapjában azonos értelemben: a 'kocka' abszolút geometriai bizonyossága, már ahogy a szót leírja, értéktelenné válik (nemhiába rímel rá a „*lapocka*” geometriailag igazán nem szigorú, a másik rímsszóval szólva, „*locska*” alakzata); és utána minden, egyébként nem is nagyon rejtett és következetesen folytatott visszautalás („*halom hasított fa*” – „*ház*” – „*rácsok*” – „*ablakok*” – „*fülke-fény*”) az eszmény tagadását és depraválását, utolsó előfordulásában pedig éppen a lét tökéletesen megfoghatatlan, ha egyáltalán, úgy csak minden geometrián kívül modellálható bizonytalanságát állítja.

Egy még élesebb paradoxont is meg lehet fogalmazni (de tökéletesen a KÉT HEXAMETER költőjének a szellemében – 2/321): amennyire szokatlan erővel és világosnak ható szintaktikával szólaltatott meg életrajzinak, társadalmi vagy filozófiai ható kijelentéseket és eszméket, ezeknek a valóságos tartalma gyakran már egy-egy szövegben belül is és legfőként a sorozatukban többnyire nehezen felfejthető vagy éppen

meghatározhatatlan. Már korai verseiben feltűnik, hogy akár közönyből, akár tiltakozásból, a motívumok egységes és hagyományos hangulati értékét megszüntette vagy összekeverte, az erotikus vágy örömének képeit csontvázak haláltánckepei egészítik ki (A CSAPAT, 1/415), önnönmaga diadalmas betoppánását e világra akasztófanóta-szerű szövegekben hirdette meg (JÓZSEF ATTILA, NEMZETT JÓZSEF ÁRON, 2/15, 2/16), a szerelem érzésének örömét testi kínzatként láttatta (LUCA 4, 2/11). Még jellegzetesebb, hogy amikor ezt a szimbolista, majd avantgarde ihletésű korszakot határozottan az új és tulajdonképpen igen pontosan megnevezhető tartalom hirdetése jegyében lezárta, a fordulatot meghirdető teoretikus írásaiban (a Babits-kritika, IRODALOM ÉS SZOCIALIZMUS, ESZTÉTIKAI TÖREDÉKEK) abból indult ki, hogy a művészetnek, illetve a műalkotásnak nincs köze az erkölchöz, továbbá a lélektanhoz sem, a széphez sem.¹⁶ Ugyanezekben az írásaiban hosszan fejtegette, mit jelent a műalkotás felől tekintve a 'tartalom' és az 'igazság'; tudományosan szilárd értéket akkor sem tulajdonított nekik, és aztán, miként ez ismert, éppen legsúlyosabb gondolati, illetve egzisztenciális verseinek végső formuláiban egymással pontosan ellentétes megoldások között vívódott.

Ilyen értelemben folyamatosan végigolvasva ÖSSZES VERSEI-t, elutasíthatatlanul fel kell ismernünk egy alkotó személyiség élettörténetét, aki Juhász Gyula hangulatképeitől és a szürrealizmustól a marxizmuson át a freudizmusig mindig egy másik, további egységes törvény nevében modellálta a világot, más-más elgondolással, de szívósan törekedve arra, hogy tökéletes mondatokkal valamilyen tökéletes világot alkosson („*Tündöklök, mint a gondolat maga, / a téli éjszaka*” – TÉLI ÉJSZAKA, 2/158); és sok versében, legfőképpen éppen az ESMÉLET-ben magát ezt a valamilyen törvény szerinti világalkotást, illetve világalkotásokat is tematizálta. Majd amikor az utolsó lehetséges rendben, a saját szavai rendjében sem tudott már bízni („*Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is*” – 2/451), a számos leltártípusú versre és szakaszra, a megsokszorozott én egyre gyakrabban ismétlődő megköltésére gondolva még azt is meg merném kockáztatni, hogy mikor minden élehetőségét felszámolta, és saját szavaiból is csak saját halálát hallotta („*és most könnyezve hallgatom / a száraz ágak hogy zörögnek*” – TALÁN ELTÜNÖK HIRTELEN..., 2/417), megölte magát. Hogy visszatérjek a toposzhoz: megkísérelte, hogy megalkossa a világ mindenkori rendjét a kockának mind a hat számfelülete szerint (az ESMÉLET egy számomra nagyon plauzibilisnak látszó feltételezés szerint 2×6 strófa-ként íródott), noha mindig tudta azt is, hogy ez mindig csak az egyik lehetséges és rögtön megszűnő rend („*Most homályként száll tagjaiban / álmom s a vas világ a rend*”; „*ami van, széthull darabokra*”), másképp, de ugyanilyen értelemben: tudta, hogy ez csak az egyik, tehát végül mégse abszolút értékű geometriai alakzat;¹⁷ majd még a hetedik, nem létező felületet, nem létező geometriát is megköltötte (de hiszen egy ideje gondolta már, hogy idejut majd: „*A hetedik te magad légy*” – A HETEDIK, 2/143),¹⁸ amikor már csak önnön „*költemény*”-létét vagy éppen az „*úri szemlé*”-t (FLÓRÁNAK, 2/363) építette fel a szavakból; és aztán amikor már ez is „*elmorzsol[ódott]*” („*születtem*” – „*ez költemény*” – „*játszom*” – „*lehet*” – „*meghalok*”), akkor maga is átlépett az úrbe („*hogy erre csak hallgatók*” – AZT MONDJÁK, 2/332). Ha íródott a huszadik század lírai alkotásában autochton tragédia, úgy József Attila életművében.¹⁹

Megpróbálom részletesebben bemutatni egyetlen vonatkozását annak, amit én szellemi-egzisztenciális életrajznak, illetve a lírai alkotás tragédiájának neveztem.

Fentebb idéztem már egy különösen meghittén összezáródó sorpárt az egyik fiatalkori, és bár az idézetből alig hihetni, de *avantgarde* verséből, és említettem Csokonai nevét is. Valóban, szinte nem is tudott észlelni, illetve elképzelni semmit egyedi és je-

lentés nélkül való jelenségként. Kassák elleni támadásának érvei ma már, az avantgarde nagyságának és sikertelenségének ismeretében, inaktuálisak – de állítsuk szembe Kassák inkriminált sorát akárhány, néha nem is folyamatosan komponált képpel, amit József Attila írt az (elvileg szabadabban asszociáló) szürrealizmus jegyében: „*A virágnak árnyéka van, a felhőnek aranyból koronája minden a te szemeidtől függ s attól az acél-cilindertől, ami a domboldalon kettyeg*”²⁰ – „*Sok szárnyad alatt melengeted / Együgyű, szebbik szívemet. / Már hullnak a legpirosabb almák, / Ók is / Visszagondolnak szemedre. / Pirosszemű madaram, hol vagy?*” (PIROSSZEMŰ, 1/407), vagy: „*Egy átlátszó oroszlán él fekete falak között [...] néma négerek sakkoznak régen elcsendült szavaidért*” (A BŐR ALATT HALOVÁNY ÁRNYÉK, 1/476). Ismétlem, ma már senki nem kérdezné meg, melyik részletnek van vagy nincs „értelme” (mert ez volt József Attila támadásának a központi kategóriája), de a képzeletőrkétféle alaptermészete félreismerhetetlen. Kassák tárgyai diszparáták, és sorozatuk lineáris, sőt a költő az egyes elemekhez is lehetőség szerint a lényegüktől idegen (tér- és idő-)attribútumokat rendelt, mert soraiban azt kívánta megjeleníteni, ahogy egy kihívóan avizuálisan látó szem a különféle elemekből a világ újfajta tér-idejét megteremti. Ekként olvasva József Attila tárgyészlelése és képalkotása határozottan eltér Kassákétól (holott avantgarde korszakában közismerten az ő hatását is követte): a vizualitást eleve, a második versben még szöveg szerint is, érvényen kívül helyezte, az egyes elemek külső vagy belső tulajdonságait idézte fel és hozta kapcsolatba egymással – persze eladdig ismeretlen, csak általa észlelt kapcsolatba. Végre is a szerelmes vers motívumai a népdalok logikája szerint következnek egymás után (madárszárny – szív – alma – szem), persze ugyancsak nem népdalszerű társításokban; és egy nem érzékelhető térben testetlenül nem létező vadállatot lehet egylényegűnek észlelni a többszörösen hangtalan nem cselekvéssel.²¹ A második vers annál figyelemreméltóbb, mert az egyébként képiles, méghozzá abszurd jellegű képekben végigvezetett szöveg nem titkolja magáról, hogy szerelmes vers: „*megszólítalak*”, hogy az összetartozás verse: „*az utak összebújnak a hó alatt*” (viszonylag közel hozzá, előtte és utána olyan sorok születtek, mint: „*és röghöz szorul a rög és tapad*”, vagy: „*szövetség ez már, nem is szerelem*” – RÖG A RÖGHÖZ, LUCÁHOZ, 1/276, 2/20); épp azért eredeti és akár épp azért különösen bizarr, mert József Attila az abszurd közelébe vitt avantgarde képalkotásnak mégis egy organikus változatát teremtette meg. Egy további példával, amelyik közismerten sok vita tárgya volt: lehet, hogy a KLÁRISOK (2/38) képeinek egymásutánja örökké másfelé folytatódó kontrasztjaival arra hivatott, hogy követhetetlen legyen, képzeletvilágának egésze a sokféle ismétlődéssel és párhuzammal mégis zártan áttekinthetőnek hat.²² És hát van-e konzekvensebb elképzelés, mint az ugyanabban a (Luca)-ihletben íródott ÖRDÖG FARÁBA... első szakasza, ahol minden elem játékos fikcióként idéztetik meg, de az ilyen teremtés értelmében kikezdetlenül összetartoznak – ilyesmire, a törvény és az esetlegesség például avantgarde kettősségére, ahogy ő írta, erre a „*törvényes véletlen*”-re gondolhatott József Attila azokban a híres formuláiban, hogy „*a vers egy-két sora [...] eleve meghatározza a többi*”, hogy a „*nem valóságos tények összefüggése valóságos*” (így fiatalokrában), illetve hogy „*A líra: logika / de nem tudomány*” (2/470) (így a legutolsó hetekben); és én eszerint interpretálnám a kevésbé ismert, de hasonlóan fontos formuláját, mely szerint „*Költő, mondj igazat, de rajt ne fogjanak*”.²³

Talán még mélyebben és messzebb hatóan jellemző rá azonban egy hasonlat, illetve egy szintagma egy kicsit korábbi időből: „*Úgy szereti, épp mint medrét a folyó, amelyikben a halak is / lebúnak az iszapba, ha elfáradtak*” (EGYÜGYŰ ÉNEK, 1/367). Ebből a megint csak felette szeszélyesen felállított, de aztán az idill meghittségével végigvezetett hasonlat-

ból itt csak a központi szintagmát emelem ki: „*mint medrét a folyó*”: József Attila még az egyedi elemeket is a hozzájuk tartozó, valamilyen formában inherens részükkel észlelte, világtéremtésének mintegy az elemi egységei organikusak, belsőleg teleologikusak, a „*gally*”-at csak a „*szél*”-ben, a „*tér*”-ben, akár ha egy ellensége „*fagy*[ott]” „*tér*”-ben tudta egyáltalán észlelni.²⁴ Azt hiszem, ilyesmit kell értenünk azon, amit a korszakváltás már idézett teoretikus írásaiban (ahol egyébként a „*gally*” példája is szerepel,²⁵ és persze rengeteg versben) úgy határozott meg, hogy az „*ihlet*” a „*valóság*elemeket”, illetve a „*tárgy*”-at „*szemléleti egésznek*” teremt meg.²⁶ Mindenki ismeri az előbb idézett kép későbbi előfordulását: „*Szerettek, mint anyját a gyermek, / mint mélyüket a hallgatag vermek*” (ÓDA, 2/178), és (előre jelezve a később kifejtendőket) idézem még a kép negatív, egész pontosan: ön(sors)rontó változatát: „*Ami rend lehet, / majd így ülepszik le szívéd felett, / mint medrében a folyó söpredéke*” (LÉGY OSTOBA, 2/244). A szerelmi óda kettős hasonlata jelzi azt is, hogy ez a fajta észlelet semmi esetre sem kizárólag és még csak nem is primeren érzéki természetű (végre is a párhuzam a két hasonlat között akaratlagos, akár mert spekulatív, akár mert mélylélektani), hanem a költő nagyon különmű minőségekben és dimenziókban alkotja meg; de épp az a jellegzetes, hogy annyiféle módon is legtöbbszörire így észlelt, így építkezett. Kapásból két idézet még mindig az aránylag korai versekből: „*És lágy a tanya, langy az ól. / Csillagra akasztott homály!*” (TISZAZUG, 2/80) (pedig tulajdonképpen reménye vesztett faluképet alkot – de hát semmi esetre sem széteső és semmi esetre sem dimenziótlan faluképet), „*Óh, magamban vénít az idő!*” (GYEREKSÍRÁS, 2/26) (ahol is abban a korszakban még nagyon ritka módon a negatív vetületet írja meg, szeretném úgy mondani, a *medertelen gyereksírást* és általa az énszemély belső idővesztését).²⁷ Ezután már hamar következnek a társadalmi (ön)megváltás reményének organikus elemei és képei: „*Zizegni minden bizalomra*” (AKÁCKOZHÓZ, 2/83), „*viszi az idő a ködöt, tisztán meglátni csucsainkat*” (SZOCIALISTÁK II., 2/118) és kicsivel később a két párhuzamos hasonlat az ÓDÁ-ban (részeként egy kompozíciónak, amelyik Beney Zsuzsa elemzése szerint beszéd és hallgatás, táj és test, kint és bent állandó „*egymásba játszatásában*” valósul meg).²⁸

Az utóbbi vers már abból a korszakból való, amikor József Attila a „*szemléleti egész*” „*ihletének*” elvét, messze az egyes elemek észlelésén és messze a köztük lévő „*viszony*”²⁹ megalkotásán túl, terjedelmes kompozíciókban, előszeretettel tájkompozíciókban érvényesítette. Közülük a legelső, a KÜLVÁROSI ÉJ (2/138) azért különösen jellegzetes, mert megírása idején gondolkozását feltétlenül a marxizmus eszmerendszere uralta, ennek jegyében dolgozta ki ennek a versnek (és tágabban: ennek a verstípusnak) az elképzelését: egy költő-én, aki már semmi esetre sem lírai hőse a szövegnek, hanem megalkotja, modernebb szóval, performálja azt, egy gyári táj képét a viszonyok társadalmilag szervezett (kapitalista) rendszerében látja, illetve látatja meg. A vers ilyen módon kétfajta és ellentétesnek látszó alkotásmód egyénien elképzelt egységére épül. Egyfelől a szöveg mintegy iteratíván szerveződik, sok és sokféle anyagot jelenít meg, nem-hogy minden szakaszban, de néha minden sorban mást és alkalmasint másfélélt; s ezek az elemek mind kivétel nélkül sötétek, súlyosak, szomorúak, anyagszerű mivoltukban anorganikusak, némelyikük mintha már szét is esne. Másfelől sorozatuk semmi esetre sem leírás-ként szerveződik, hanem alapvetően a tehetetlen-mozdulatlan éji világ mindent meghatározó prozopeiájának elve szerint. Eszerint pedig a szöveg végeredményben tökéletesen organikusnak hat: minden elem a helyén van, és minden elem saját létének belső attribútumaival jelenik meg (legyenek ezek akár csúnyák vagy akár visszataszítóak) – ezért kötheti őket egymáshoz néhány visszatérő, enyhén absztrakt

jellegű motívum (a fény, a csend, ily módon az éj is stb.), és a mindenütt aláhulló, elvesző és értelmetlen tájelemek leíró sorozata után ezért hat hitelesen az (ön)megváltás első személyben felszárnyaló meghirdetése.

Theoretikus írásainak egy joggal idézett mondatára visszaulva úgy mondanám, a *sötétség „az a forma”*, és aztán a további, semmi esetre sem tájleíró, hanem sokkal inkább tájalkotó versekben, az *árnyék* (TEHERVONATOK TOLÁTNAK..., 2/156) a *fagy* (TÉLI ÉJSZAKA, 2/157) az örömtelen *nyomor* (ELÉGIA, 2/174) „*az a forma*”, amelyben a világ szerkezete kifejezést kap, legyen az a tárgyak halálba merevedett világa vagy a költő „haza”-képzetének a világa.³⁰ (Az olvasó talán hiányolja, hogy nem említtem A VÁROS PEREMÉN-t [2/169]; de azt hiszem, ez a vers csak látszólag illik bele e sorba, mert inkább retorikusan és nem a képzeletvilága szerint szervezett.) „*Magadra ismersz?*”, írta bele az ELÉGIÁ-ba a látszólag vallomásos retorikus kérdést, hogy aztán a válaszba egyetlen kis megszakítással a következő négy szót írja: „*megszerkesztett, szép, szülárd*” és aztán „*üresen*”. Ebben a *felismerésben* nagyon jellegzetes, hogy visszatérően saját magát tájként írja le: „*Bennem a múlt hull, mint a kő*” (REMÉNYTELENÜL, 2/165), „*Kotyogok, mint elhagyott csolnak*” (ALKALMI VERS A SZOCIALIZMUS ÁLLÁSÁRÓL, 2/215) – de hát a „*halom hasított fa*” képe is eredetileg annak volt a metaforája, ahogy a múlt Babits lelkében, illetve kettőjük lelkében végérvényes alakot kapott (MAGAD EMÉSZTŐ..., 2/189), méghozzá egy archetipikus elképzelés nyomán.

E legutolsó képnek, amelyik már 1934-ben, tehát majdnem egy évvel a két utolsó tájalkotó vers után keletkezett, határozottan paradigmatisztikus értéket tulajdonítok, és jól érteni vélem, hogy József Attila miért emelte át az ESMÉLET-be. A kivágott életfa archaikus elképzeléséhez nyúlt vissza, hogy az első előfordulásban a megélt múltat, a második előfordulásban már az egész emberi létet a megölt, nyomatékosítom a szót, az *anorganikussá* és aztán még geometrikussá is torzított természet képében alkossa meg; még egyszer a theoretikus mondatra visszaulva: a geometrikusság az a forma, amelyben a múlt, illetve a lét halott, vagyis természet-, ember- és életpellenes determinációja alakot kap, e szintagma teljes önellentmondásos vagy önpusztító értelmében. Ha valóban paradigmatisztikus értékű e radikálisan végigvitt képi kompozíció, úgy azért, mert benne József Attila világgalkotásának elemi elképzelését, a jelenségek organikus létét, illetve organikus egymáshoz kötését (egymáshoz költését) fordította a visszájára. Innen visszaolvasva persze már akár a korai versekben is fel lehet fedezni képeket, amelyek egy negatívan, önellentmondásosan meghatározott létet jelenítenek meg, amely minden közegtől megfosztva (majdhogy azt írtam: a semmi közegében) értelmetlenül szenved („*Hanyatt esett bogár búja ráz*” – GYEREKSÍRÁS, 2/26), és az is feltűnő, hogy kezdettől fogva szerette önmagát negatíve meghatározni („*És el nem éri soha az eget*”; „*Hamis tanuvá lettél*” – FÉRFISZÓVAL, TUDOD, HOGY NINCS BOCSÁNAT, 1/231, 2/403).³¹ És persze mintegy előreolvasva, a későbbi versekben is fel lehet fedezni az organikus megalkotott világ képeit, néha ismét egy valóságos idillhez közel („*Tengerem ölelő karok / meleg homályu lágy világa*” – MÁR RÉGESRÉG, 2/342), néha mindenesetre egy furcsa felhanggal az elképzelésben („*S mint édesanyám, ringatott, mesélt / s mosta a város minden szennyesét*”; „*magával kötve, mint a kéve*” – ez az utóbbi sor; benne ismét a *kötni* igével, amit szeretett leírni, kontextuálisan félreérthetetlenül negatív jelentésű – A DUNÁNÁL, HAZÁM, 2/286, 2/377).³² Mégis, képzelőerejének uralkodó jellegét és irányultságát tekintve meglehetősen világosan kirajzolódik egy választóvonal. Már egyes tájalkotó versekben is felismerhetők a változás egyre rendszeresebb és élesebb előjelei, olyannyira, hogy közülük a Téli Éjszaka (2/157) és vele együtt a költemény első vázlataként ol-

vasható töredék, a TEHERVONATOK TOLATNAK... is (2/156) mintha kettős meghatározottságban íródott volna. E mostani okfejtés szempontjánál maradvá: állítsunk egymással szembe két-két majdnem teljesen az elemi egységre redukált képet a két versből: „*Oly könnyen száll a hold, / mint a fölszabadult*”, de pár sorral később: „*Milyen óriás éjszaka / szilánkja ez a súlyos éj*”, így a vázlatban, és „*Csengés emléke száll*”, de megint csak pár sorral később „*A hideg úron holló repül át*”, így a nagy kompozícióban. Ugyanazokból a motívumokból József Attila félreolvashatatlanul ellentétes elv alapján szerkeszti meg a lét elemi egységeit. Talán azok a képek a legjellemzőbbek, amelyek mintegy már az ellentétben túli szemléletből fogalmaztatnak meg, és önmagukban kétértelmű hatást keltenek, mert eldönthetetlen, hogy a világ organikus zártságát vagy fájdalmas skizmáját, még az a kérdés sem eltévesztett, hogy egy otthonosan elrendezett teret vagy éppen a tér kiüresedését jelenítik-e meg: „*a megtört kövek / önnön árnyukon fekszenek*”, így a vázlatban, „*A fagyra tört emel az ág*”, így a nagy kompozícióban.³³ A szöveg sokszor elemzett, tökéletes megszerkesztettsége mintha egyszersmind kétértelmű vagy akár antinomikus is lenne, és a lezárás nem oldja fel, hanem sokkal inkább megerősíti a kétértelműségét: József Attila úgy írja bele saját alkotói énjét az alkotásába, hogy ha nem is az idegenséget, de a mindenkori eltávolodását állítja.³⁴

Az ESMÉLET azonban, ha helyesen olvasom, már nem ezen a szinten kétértelmű – végre is, hogy a motívumra visszatérjek, amelynek deformált megjelenését paradigmaticusnak vélem, ebben a szövegben már nem faág képzelgetik el, akármennyire fenyegető vagy a szó szoros értelmében természetellenes alakzatban, hanem széthasított fahasábok, amelyeknek halott anyaga halott rendben vagy rendezetlenségben, egyre megy, jeleníti meg az *anyatermészet* végletes és emberellenes deformálását;³⁵ mint ahogy a szöveg első tizenkét sorától eltekintve, amely a genezisnek szentelődik, a kompozíció képzetvilágát jelentékeny mértékben meghatározzák a „*vas világ*”, a „*teherpályaudvar*”, a „*fogaskerek*”, a „*cementfalak*”, a „*rácsok*”, a „*cella*”, a „*vasút*”, szeretném azt írhatni, a felnőtt „*ember*” „*élet*”-ének „*meglett*”, vagyis élettelen „*tárgy*”-ai. A többszörösen antinomikus kompozíció nem a képzetek kétértelműségét állítja, hanem minden képzet mindenkori *széthulltat*, aközött, hogy „*bokor*” volt és „*virág*” lehetett volna (ezek persze természeti metaforák, de szigorúan tagadtnak is, hasonlóképp az összes többi hasonlóhoz, a „*szív*”-tól és a „*csillagok*”-tól a „*mosolygás*”-ig vagy akár az „*éj*”-ig). A szöveg alapvető antinómiaja mintha éppen abban volna, hogy megőrzi az állítás igényét, vagyis a klasszikus, sőt akár klasszicista filozófiai vagy gondolati költemények szintaktikai gesztusával fogalmaz meg állításokat, de ezek mindegyike és így végső soron maga a szintaktikai gesztus, kontrafaktuális, mígnem eljut az utolsó lehetséges, vagyis lehetetlen állításhoz: „*én [...] hallgatok*”. E cikk szempontjai alapján a következőképpen foglalnám össze: a szöveg minden mondata állít, minden szakasza (és nem is feltétlenül strófája) valamilyen (helyenként geometrikus) rendet szerkeszt meg – de minden állítás legalábbis képzelnek, helyenként pedig durván hamisnak, minden rend önmagában is és még inkább a rivális, helyenként tézisszerűen ellentétes rendek sorozatában esetlegesnek, sőt tévesnek bizonyul, a mondatok és a (helyenként geometrikus) rendek eleve önnön megszűnésüket is állítják, illetve szerkesztik; mígnem az (ön)törvény tizenkétszeres (vagy kétszer hatszoros) modellálása az én és a világ egy olyan modelljében ér véget, amely nyilvánvalóan azt állítja saját magáról, hogy szerkezete geometriai abszurditás, a lezáró sorok képíleg is, gondolatilag is lehetetlenek, illetve értelmezhetetlenek.³⁶

Valóban, az ESMÉLET öntematikus meditációsorozata után az életmű változása nem-

csak egyértelmű, hanem egyre inkább visszavonhatatlan és egyre végletesebb.³⁷ Alig pár hét után pedig József Attila leírt egy képet, amelyet akár a megváltozott alkotás mottójának is lehet tekinteni (pedig ez a vers egyébként bizodalmat akar sugallni, és majdhogynem proklamatív jelleggel csupa bizalomteli egymáshoz kötött képpel is íródik): „*Ha beomlanak a bányát / vázázó oszlopok*” (ALKALMI VERS A SZOCIALIZMUS ÁLLÁSÁRÓL, 2/452). A kép ihletét teljesen pontosan („*dolgozni csak pontosan, szépen*” – 2/476) kell követni: a válaszon túl József Attila lírája éppen abból a nyilvánvalóan önmagában antinomikus felismerésből íródott, hogy szemléletének, illetve alkotásának elemi egysége, az organikus lét eszménye belülről és mintegy befelé összeomlott. Kivételesen hosszabban idézek egy nemsokára következő versből: „*Csak egy bizonyos itt – az, ami tévedés. / Még jó, hogy vannak jambusok és van mibe / befelfogóznom. [...] mit úgy hordok, mint anya örült magzatát, / amellyel némaságot szül – azt hiszi ő – / vagy ősi, tiszta úrt.*” (EZ ÉLES, TISZTA SZÜRKÜLET..., 2/228.) Lehet-e programatikusabban, majdnemhogyan azt mondanám, szisztematikusabban a „*logikát*” megírni, amely az életmű új szakaszát vezérelte, mint ebben az egyébként töredékben maradt és nagyon ritka módon belső szerkesztésében is helyenként ötletszerű, talán a patológikust is súroló szövegben? Miközben vágyódva és következetesen törekedett rá, hogy a rokkó költőket idéző érzékenységgel és a filozófiák éles világosságával észlelje és szerkessze meg szavakból a világ rendjét, azt kellett felismernie, hogy csak egyetlenegy, önellentmondásos és önpusztító törvény létezik, amely azt állítja, hogy minden törvény és minden rend csak esetleges, és megszerkesztésével széttörik, széthull, elmúlik; és akkor már az emberi világ létének bárminő egységében se tudott bízni, még a lét keletkezésének számára mindig kiváltáságosan fontos képzetét, az anya-gyerek zárt és meghitt emblémáját is szétbontotta, vagy akár a patológikusig terjedően eltorzította. Közbevetően megjegyzem: annak a szonett-sorozatnak, amelyet én az ESMÉLET immáron végérvényesen rezignált folytatásának olvasok, az élén álló versben megint az anyja emlékét idézi, és itt azt láttatja meg, hogy vele, a halálával szembesülve a világról való észlelése és a világról való tudása reménytelenül ellentmond egymásnak (AJTÓT NYITOK, 2/236); s nem sokkal később írt egy verset, amelyben a mindennapi tapasztalatok ismervei szerint értelmetlen és vad mondatokban támadt immáron örökké elérhetetlen anyja ellen: „*Ettelek volna meg!...*” – reménytelenül szétdúltabban nem is lehet elképzelni a „*viszonyt*”, amelyben a világ létének genetikai egysége kellene hogy megjelenjék (KÉSEI SIRATÓ, 2/276). Visszatérve a versre, amely a legelső sora szerint valóban „*a tiszta szürkület*”-ben, a pontos felismerések és az elboruló patológia egyszeri határmezsgyéjén íródott: a töredék utolsó előtti mondatában azt állítja vagy éppen jósolja meg, hogy ami megmaradt, vagyis maguk a mondatok, a szavak, „*a jambusok*” végül az úrbe kell hogy vezessenek. A szövegben ezután még egy feltehetően mellérendelt, de a második felénél egyszerűen abbahagyott mondat következik – de valóban befejezetlen-e a vers?³⁸ A válasz akár túlságosan is nyilvánvaló: annyiban és úgy töredékes, amennyire az életmű utolsó szakasza az vagy nem az, ez adja programatikus értékét. A szöveg kivételes, korábról is csak keveset lehet melléje állítani, a későbbi verses szövegek közül pedig egyetlenegy sem, ezeket József Attila egyre szigorúbban szerkesztette meg – de miként jól tudott, egyre szigorúbb szerkezetükkel, egyre szigorúbb „*formájukkal*” (a terminusnak abban az értelmében, ahogy ő használja) egyre nehezebben meghatározható tartalmakat, végül nem mást, mint az úrben megszerkesztett és megszűnő világot *fejleszték ki*;³⁹ míg nem az életmű úgy ért véget, hogy kompozíciójában befejezetlenség és lezárás törvényszerűen, vagyis esetlegesen ugyanazt jelenti.

A változás még tematikusan is élesen kirajzolódik (nota bene: megint csak ennek a teljesen rendhagyó programatikussá versnek a szavai szerint): az utolsó korszakot eddig még közelítőleg sem ismert arányban uralják az énszemélyben írt, illetve az énszemélyről szóló versek. De ebben az elemzésben inkább úgy kellene fogalmaznunk, hogy az utolsó korszaknak az énszemély a leggyakoribb „tárgy”-a, ha úgy tetszik, „talált tárgy”-a. Semmi esetre sem az ún. ’vallomások (szubjektív) költészet’ és az ún. ’leíró (tárgyas) költészet’ dichotómiájáról van szó, az „én”-„tárgy” megalkotásában vagy ha úgy tetszik, modernebb és itt valóban találó szakfogalmat idézve, az „én”-„tárgy” performálásában József Attila ezt a dichotómiát eleve nem tekintette érvényesnek („Száradok, törődöm”, írta egy pillanatban, amit éppen boldognak hitt – 2/384). Lehet, hogy ezért is értették meg annak idején kevesen és nehezen; ám épp ezért jelenik meg bennük egyre élesebben s egyre inkább közvetlenül is tematizáltan a világ megalkotásának, vagyis az emberi lét megalkotásának a belső antinómiája. Soha törvényszerűbb és soha esetlegesebb „én”-„tárgyat”, mint József Attila utolsó korszakában! A lírai szöveg hangsúlyozottan általa jön létre, a versek jelentékeny részének közvetlenül is ő, illetve ez a lírai hőse („Már bimbós gyermek-testemet / szem-maró füstön szárítottam” – TALÁN ELTÜNÖK HIRTELEN..., 2/417); de létezése egyszersmind nyilvánvalóan performatív és ekként önpusztító is, az „én”-„tárgy” jelentése a gyakori megkettőződésével, amikor is néha félreérthetetlenül önnön-maga két-egy létezése ellen tör (KI-BE UGRÁL..., 2/328), a beszédhelyzet szüntelen (helyenként még grammatikailag is nehezen követhető) megsokszorozódásával, a többféle megszólítással és önmegszólítással, ismételten teljes megfosztottságával („Az erdőn nem volt egy szál bokra”, „Kitetszik, hogy üres dolog” – CSAK MOST..., MAJD..., 2/388, 2/399) a megszűnéséig hatóan esetlegessé válik.

Lezárásul két idézet, amelyben egymással feltétlenül összevethető költői eszközök diametrálisan ellenkező funkcióban jelennek meg, és valóban, tökéletesen ellenkező állítanak.

„Aki szegény, az a legszegényebb,
Fázósságát odaadja a télnek,
Melegét meg odaadja a nyárnak,
Üres kedvét a puszta határnak.”

(AKI SZEGÉNY,
AZ A LEGSZEGÉNYEBB, 1/349)

„Téjjoggal kőbe mért haraptál?
Mért siettél, ha elmaradtál?
Miért nem éjszaka álmodtál?
Végre mi kellett volna, mondd?”

(KARÓVAL JÖTTÉL..., 2/416)

Az első, fiatalkori szakaszban a kollektív nyomorúság az a forma, amelyben a világ elemeinek tökéletes összetartozása megjelenik – a lét az esetlegesség és a törvény harmonikus egységének a jegyében alkottatik meg; míg a második, csak hetekkel az öngyilkossága előtt írott szakaszban a magányos szembenézés az a forma, amelyben a világ elemeinek tökéletes össze nem tartozása megjelenik – a lét az esetlegesség és a törvény önpusztító egységének a jegyében alkottatik meg. Körülbelül ezt értem azon, hogy József Attila életművében a lírai alkotás autochton tragédiája jött létre.

Jegyzetek

1. Itt is, mint végig a tanulmányban a verset a következő kiadás alapján idézem: József Attila ÖSSZES VERSEI. Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Akadémiai Kiadó, 1984. Ennek megfelelően az előfordulást a szövegen belül jelzem.
2. A klasszikus utalásokra I. Gerhard v. Graevenitz et. al. (ed.): KONTINGENZ. Fink, München, 1998, kül. Rüdiger Bubner és Franz Josef Wetz tanulmányait.
3. Az ÓDÁK KÖNYVÉ-nek II/3. sz. ódája. Ez az ún. DELLIIUS-óda Szabó Lőrinc csodálatos fordításában ismert magyarul; de a kritikus képet ő nagyon lerövidíti, ezért inkább nyersfordítást közlök.
4. Friedrich Nietzsche: VIRRADAT. GONDOLATOK AZ ERKÖLCSI ELŐTÉLETEKRŐL. 130. aforizma. Ford. Romhányi Török Gábor. Holnap, 2000. 124.
5. Stéphane Mallarmé: VARIATIONS SUR UN SUJET. In: OEUVRES COMPLÈTES. Bibliothèque de la Pléiade, Paris, 1945. 386–387.
6. 1924. április 2-i levél. In: Rainer Maria Rilke: BRIEFE AN NANNY WUNDERLY-VOLKART. Insel, Frankfurt am Main, 1977. 990.
7. Rainer Maria Rilke: SPIELE. In: SÄMTLICHE WERKE IN ZWÖLF BÄNDEN. Insel, Frankfurt, 1976. 3, 369. (Nyersfordítás.)
8. A híres sorra gondolok: „*A semmi ágán ül szívem*”. Csokonainál a kép a Dr. FÖLDIRŐL EGY TÖREDÉK című versben fordul elő: „*a föld [...] / Terhe nyomásától / lóg a nagy semminek ágán*”, és akkor már idézem hozzá a HALOTTI VERSEK egyik sorát is: „*Az ég és a föld között függök utoljára*”. In: Csokonai Vitéz Mihály ÖSSZES VERSEI. Szépirodalmi, 1967. 2, 37, 145.
9. József Attila ÖSSZES MŰVEI, III. CIKKEK, TANULMÁNYOK, VÁZLATOK. Akadémiai, 1958. 235.
10. József Attila ÖSSZES MŰVEI, IV. Akadémiai, 1967. 39.
11. A sor értelmezéséhez megjegyzem, hogy József Attila valószínűleg a német „scheint” ige két jelentését választotta szét (lucet – videtur).
12. Tverdota György: JÓZSEF ATTILA. Korona, 1999. 163–170. Nagyon közel áll hozzá Bókay Antal véleménye is, JÓZSEF ATTILA POÉTIKÁI. Gondolat, 2004. 201–227. Jelzem azonban, hogy én teljességgel képtelen vagyok elfogadni a feltevésezt, amely szerint a pszichoanalitikus, sőt pszichotikus feljegyzések a többi művel legalábbis elvileg egyenértékű poétikai alkotás-ként keletkeztek volna.
13. Tverdota György ugyanennek a kérdésnek egy másik vetületét fejti ki nagyon meggyőzően: azt mutatja meg, hogy maga a „*törvény*”-fogalom kétértelmű, lakonikusan összefoglalva, jelenthet rendet és jelenthet kényszert. TIZENKÉT VERS. Gondolat, 2004. Kül. 48, 194. – Itt jegyzem meg, hogy mivel nem élek Magyarországon, a szekunder irodalmat alig ismerem, csak néhány művet olvastam; azt természetesen feltüntettem, ha ezekre hivatkozom.
14. ÖSSZES MŰVEI, III. 92, 245. A Mallarmé-eszmény közvetett hatását illetően I. Tverdota György: JÓZSEF ATTILA, 29.
15. I. m. 237.
16. I. m. 48, 78–83, 225–228.
17. Hasonlóan látja ezt Kulcsár Szabó Ernő, aki a „*helyettesítések kontingenciájáról*” ír, SZÉTERÜLT ÜTEM HÁLÓJA. HANG ÉS SZÖVEG POÉTIKÁJA: A KÉSŐMODERN KORSZAKKÜSZÖB JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉBEN. In: Kabdebó Lóránt et al. (ed.): TANULMÁNYOK JÓZSEF ATTILÁRÓL. Anonymus, 2001. 35.
18. Természetesen tudom, hogy a versben a számnév nem a kocka lapját jelenti – de, azt hiszem, egész más formában mégis a szokásos sorozaton kívül álló létnek a megjelölése. S akárhogy értelmezzük is, bizonyos, hogy sorra visszavonhatatlan beteljesülését is ehhez a számhoz kötötte, amelynek ismételtlen a törvényszerű vagy esetleges lét, illetve nemlét jelentését tulajdonította: „*be vagy zárva a Hét Toronyba*” (KARÓVAL JÖTTÉL..., 2/416).
19. Sem Tverdota György, sem Bókay Antal nem fogalmazott így; de az előbbinek a kismonográfijája, a másodiknak a verselemzése alapján, azt hiszem, nem utasítják vissza az én formulámat. Tverdota György: JÓZSEF ATTILA, Bókay Antal: HATÁRTERÜLET ÉS SENKI FÖLDJE. AZ ÉN GEOGRÁFIÁJA AZ ESMÉLET XII. SZAKASZÁBAN. In: Kabdebó (ed.): TANULMÁNYOK..., 169–170.
20. Kassák Lajos ÖSSZES VERSEI. Magvető, 1970. 203. (Az eredeti kötet 1931-ben jelent meg.)
21. Vö. Kulcsár-Szabó Zoltán: ÚTAK AZ AVANTGÁRDBÓL. MEGJEGYZÉSEK A KÉSŐMODERN POÉTIKA DIALOGIZÁLÓDÁSÁNAK ELŐZMÉNYEIHEZ SZABÓ LŐ-

RINC ÉS JÓZSEF ATTILA KORAI KÖLTÉSZETÉBEN. In: Kabdebó (ed.): TANULMÁNYOK..., 102–103. Nyomatékosítom, hogy a tanulmány kérdésfeltevéseit és tételét feltétlenül érdekesnek tartom, azt hiszem, érdemes lenne hosszabban kifejteni.

22. Egy következetesen végigvezetett elemzésben Hansági Ágnes a vers másik, vagyis szeszélyes és rejtelmes vetületét mutatja meg, ő még a címet is anagógikus funkciójának látja, DISZKUSSZIÓ NÉLKÜLI VITA: NÉMA-JÁTÉK. A KLÁRISOK-VITA MINT HATÁSTÖRTÉNETI PARADIGMA. In: Kabdebó (ed.): TANULMÁNYOK..., 109–121.

23. ÖSSZES MŰVEI, III. 241, 92, 97, 88.

24. Vajon nem éppen emiatt ítélte Petri a maga számára folytathatatlanak?

25. ÖSSZES MŰVEI, III. 224.

26. I. m. 92.

27. Tudom, hogy a sor a kontextusban nem egészen ezt jelenti; de a fogalmazás mégis nagyon erős, egyáltalán nem zárom ki, hogy József Attila ezt is beleértette, annál inkább, mert a képi folytatás is ezt sugallja, és még inkább, mert a *gyereksírás* motívuma következetesen a sehová nem irányuló, önmagában maradt és önpusztító szenvedést jelenti.

28. Ennek a tételnek a kifejtésére szenteli Beney Zsuzsa a vers egész elemzését, LÉNYED OTT MINDEN LÉNYEGET KITÖLT. In: uő: A GONDOLAT METAFORÁI. ESSZÉK JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉRŐL. Argumentum, 1999. 54–76.

29. ÖSSZES MŰVEI, III. 245. Csak lakonikusan utalok rá, hogy a „*rapport*”, illetve a „*Bezug*” terminusoknak Mallarmé, illetve Rilke költészetében és poétikai meditációiban egészen különleges fontosságuk van; amivel azt is jelzem, hogy Rilke és József Attila összehasonlíthatóságát nem tartanám tárgyalatlannak.

30. Emlékeztetőül, akinek nem jutna hirtelen az eszébe: az ELÉGIA a „*haza*” megnevezésével záródik: „*Magaddal is csak itt bírhatasz, / oh lélek! Ez a hazám*” (2/176), de a szó a Téli Éjszakában is szerepel, ha messze nem ilyen egyértelmű jelentéssel is: „*Mintha a létből ballagna haza*” (2/158).

31. Tverdota György: JÓZSEF ATTILA, 200.

32. A kritikai kiadás tanúsága szerint a sornak volt előzetes változata is. A végleges változat mindenesetre egy rokon értelmű szó eltéréssel (kéve / koszorú) Rilke egyik sorának a szó szerinti fordítása: „*und in sich gebunden wie ein Kranz*” (SANKT SEBASTIAN), Rilke: SÄMTLICHE WERKE, 2, 507.

33. Vö. Bókay Antal: JÓZSEF ATTILA POÉTIKÁI, 77–97, kül. 83–85.

34. Vö. Szigeti Lajos Sándor fejtegetését arról, hogy József Attilánál a csönd egyszerre üresség és telítettség, „*VIRRASZTOK*”. A MEGÉRTÉS MEGÉRTÉSE. In: Kabdebó (ed.): TANULMÁNYOK..., 46–52.

35. Arra utalok, hogy a 'fa' szó egyes nyelvekben etimológiailag összefügg az 'anya', illetve az 'anyag' szóval, spanyolul például *madera*, kapcsolatban a *madre* és a *materia* szavakkal (vö. a latin *mater*, *materia*). Az etimológiai közösség ebben az esetben bizonyosan archetipikus összetartozást jelent.

36. Tverdota György ezt nem így látja, ő kész elfogadni, hogy a záró négy sor pusztán hasonlat, és ezzel le is tompítja lehetetlen aspektusait; és ő a IV. részt is lényegesen kevésbé radikálisan értelmezi, mint én. A XII. részt illetően Beney Zsuzsa (A GONDOLAT..., 229 kk.) és Bókay Antal (HATÁRTERÜLET...) véleménye az enyémhez áll közel, hasonlóképp Odorics Ferenc elemzése, Az ESMÉLET ÚJRAOLVASÁSA. In: Kabdebó (ed.): TANULMÁNYOK..., kül. 175–177.

37. Azt hiszem, ezzel a korszakolással nem mondok ellent Bókay Antal elemzésének, aki József Attila pályáján három poétikai rendszert különböztet meg. Ő más szempontokból indul ki, de ennek tudomásulvételével véleményünk sok tekintetben megerősíti egymást.

38. Vö. a kritikai kiadás jegyzeteit, 2/548.

39. Beney Zsuzsa fogalmazása szerint József Attila „*képes arra [...] hogy az irracionálisat a tiszta ráció, a logika nyelvén [...] érzékeltesse*”, A GONDOLAT..., 115. Minél többet olvasom József Attila verseit, ezt én már inkább úgy fogalmaznám, hogy az ESMÉLET utáni korszakban még a legvilágosabb sorainak is végül meghatározhatatlan a jelentése.

Miklya Zsolt

A DALLAM NEM

In memoriam J. A.

Ars poetic, ád

Még nem avult el ars poeticád,
csak bonyolultabbá tevé világunk,
s míg belebonyolódottan világlunk,
vagy pislogunk csak, mint ki látni vágy,

de nem lelé a kellő optikát
a mindenséghez, mi azért barátunk
marad, s olykor megveregeti vállunk,
ha nem is vagyunk elég obligát,

kit két szülője laissez faire nevelget,
s magára hagyva tudja már a gyermek,
szabad csak úgy lehet, ha nem kötöz

magára holmi fölösleges terhet,
mely új meg új bukásra ösztönöz,
hát szertelen marad, és rögtönöz.

Tudom, nem is

Nem is tudom, ha megelélem hiányod,
magamra ismerék e percben én,
tudom, nem is vagyok, nem is levém,
csak az leszek, mit belőled találok.

Te kérdezéd, miért a nincs, ha van,
és válaszul a valót megidézted,
s hogy elpergett homokként, mind, a részlet,
egésszé váltál volna boldogan.

De tudtad, boldog az lehet csak itt,
ki ráadásul részesül a jóból,
mint nem való az érte nem valóból,

és nem tudtad, találász-e valakit,
ki ráadásul úgy tesz, mintha volnál,
veled hallgat, veled beszél, ha szólnál.

Lengyel András

MEGÚJULÁS VAGY DEFORMÁCIÓ ÉS BOMLÁS

A József Attila-irodalom áttekintése

„...*hogy a költői szó által egy megszólaló világ jöjjön létre*”
(Martin Heidegger)

1

A József Attila-kutatás emblematisz alakja, Szabolcsi Miklós, akinek neve évtizedekig egybeforrt a költő irodalomtörténeti földolgozásával, 2000-ben meghalt. Szerencsése volt, vagy, legyünk illedelmesek és talán pontosabbak is: erejét és idejét fegyelmzetten beosztó kutató volt, hiszen élete nagy vállalását, a József Attila életét és pályáját áttekintő nagymonográfiatorozatát még be tudta fejezni. Műve ezzel páratlan teljesítmény lett az újabb kori magyar irodalomtörténet-írásban, ahol – különböző okok miatt – a félbe-szerbe maradt monográfiák a jellemzők: ő befejezte, amit vállalt. Halála így többszörösen is fordulópontnak tekinthető. Egy hosszú és termékeny kutatási periódus, meghozva eredményeit, lezárult, s ugyanakkor, elveszítvén legnagyobb tekintélyét a József Attila-kutatók kicsi, de sokszínű közössége, óhatatlanul egy új fejlődési pálya is kezdetét vette. Ez a váltás persze nem pusztán személyi kérdés volt, ez azonnal látszott, hiszen Szabolcsi Miklós kiesésével párhuzamosan a tudománytörténeti szituáció erőteljes megváltozása is láthatóvá vált. Az irodalmárszakmában nagyjából a rendszerváltással egyidejűleg egy erős érdekérvényesítő képességű, harcias csoport emelkedett föl, az úgynevezett Kulcsár Szabó-iskola, amely – vezetőjének, Kulcsár Szabó Ernő akadémikusnak kezdeményező lendülete mögé felsorakozva – az irodalomról való beszéd módjának radikális változását hozta, s egyebek közt a József Attila-értelmezésre is bejelentette kizárólagos igényét. (Vö. K. Sz. E.: „SZÉTTÉRÜLT ÜTEM HÁLÓJA”. In: ÚJRAOLVASÓ. TANULMÁNYOK JÓZSEF ATTILÁRÓL. Szerk. Kabdebó Lóránt et al. Bp., 2001. 15–41.) A Szabolcsi tanítványának, munkatársának és – mint ma már látszik – némely vonatkozásban utódjának is számító Tverdota György ugyan, mint az addigi kutatási tradíció megújulásra és elmélyülésre is képes folytatója változatlanul a „pályán” (s pozícióban) maradt, sőt át is vette Szabolcsi szerepkörének több, a József Attila-kutatás szervezése és alakulása szempontjából meghatározó elemét – ám az kétségtelen: Szabolcsi halálát követően a kutatás többszólamúvá, élesen eltérő lehetőségek képviselőjévé vált. Sőt alapvető kérdéseket illetően polarizálódott is. Ennek jele, hogy egyik újabb írásában (Forrás, 2003. 12. sz.) Tverdota nyíltan szembefordult a Kulcsár Szabó képviselte beállítódással. Az új helyzetet, egyik írásának címében, a régi gárda nagy formátumú, meghatározó egyénisége, Tamás Attila 2004 novemberében immár így rögzítette: ÉLEZŐDŐ VITA A JÓZSEF ATTILA-ÉLETMŰ KÖRŰL.

Ez a tudománytörténeti szituáció, más teendőik fölmerülése mellett, élesen fölveti a számvetés, az eredmények áttekintése és tudatosítása meg nem kerülhető feladatát is: mi történt eddig, s a több évtizedes József Attila-kutatás elegyes, értéket és értéketlen egyszólamú fölszínre hozó erőfeszítéseiből mi az, amire a további munkában építeni lehet?

2

A monográfiásorozat utolsó kötetének előszavában Szabolcsi Miklós azt mondja, hogy József Attiláról – addig, tehát 1996-ig – kb. száz könyv jelent meg, és ötezer cikk, tanulmány, adatközlés. Azóta, tudjuk, újabb kötetek jelentek meg a költőről, s – bár itt és most fölösleges volna pontos statisztikát adni – legalább egy tucat újabb könyv bizonyosan gyarapítja a Szabolcsi Miklós adta leltárt. (Ezt az összképet a költő születésének mostani centenáriuma előreláthatólag több új könyvvel, újabb és újabb cikkek sorozatával gyarapítja.) A József Attila-irodalom teljességre törekvő, részletező áttekintése tehát egy szemlecikkben eleve irreális, megoldhatatlan, de – félve mondom ki – egyelőre talán nem is szükséges. (Erre legfőljebb egy annotált szakbibliográfia mindent számba vevő kötete vállalkozhatna.) Szükséges viszont ennek a bőséges, ám mint jeleztem, elegendő irodalomnak a javát, a továbblépéshez kiindulópontként szolgáló alaperedményeit számba venni, a figyelmet rájuk fölhívni. Ezt a munkát persze a József Attila-kutatók kicsiny köre, ki-ki a maga számára, leíratlanul bár, de elvégezte, elvégzi – enélkül dolgozni sem lehetne. A „szakma” szélesebb körei s a József Attila költészete iránt „csupán”-csak érdeklődő olvasók számára azonban egy ilyen leltár aligha felesleges: az információk mai, már-már földolgozhatatlan bősége és szóródása idején erre az érdeklődőnek egyébként sem ideje, sem lehetősége nincs, jöllehet a József Attila-értés lehetőségeit az alaperedmények szem előtt tartása jelentősen megnöveli.

3

A József Attila-kutatás eredményeit számba veendő Szabolcsi Miklós már említett monográfiásorozatából célszerű kiindulni. Nem valamiféle rosszul értelmezett tekintélytiszteletből, „hierarchiatudatból”. Szabolcsi monográfiásorozata ugyanis nem pusztán áttekinti a költő életét és pályáját (összesen több ezer oldalon), hanem ezt az áttekintést, céltudatosan, szintézisnek, a főlhalmozódó eredmények egységes nézőpontú integrálásaként végezte el. Az első kötet, az 1963-ban megjelent *FIATAL ÉLETEK INDULÓJA* a költő indulását, a második kötet, az *ÉRIK A FÉNY* (1977) az 1923 és 1927 közötti szakaszt, a harmadik kötet, a „*KEMÉNY A MENNY*” (1992) az 1927 és 1930 közötti, a negyedik kötet, a *KÉSZ A LETTÁR* (1998) pedig az 1930 és 1937 közötti élet- és pályaszakaszt dolgozza föl. A legkorábbi kötet hozta a legtöbb új, „saját” eredményt, a kutatás akkor még meglehetősen kevés kész munícióval látta el a monográfust, kevés volt az, amit integrálni lehetett. Utóbb a „saját” és a „csak” integrált eredmények aránya lassan, majd egyre fokozódó mértékben az utóbbiak irányába tolódott el. A *KÉSZ A LETTÁR* már, deklaráltan, az eredmények összegzésére törekedett – mindenkor jelezve természetesen a saját álláspontot, ám a monográfia eredményei utóbb már nem a filológiai újdonságok föltárásában, hanem az egységes kép megalkotásában, a szétszórta megjelent adatok, megközelítési szempontok és értelmezési kísérletek megrostáló, egységesítő, azaz összefoglaló újraértelmezésében keresendő. Ez persze legfőljebb csak valamiféle korlátolt „filologizmus” nézőpontjából számíthat gyöngeségnek – valójában nagy eredmény. Több szempontból is. Az ezerfelé szétszórta kísérletek e monográfiában egy egységes nézőpontú, összefoglaló áttekintés részévé válnak, az elszigetelt részeket összeállnak, a korábban rejtett összefüggések explicitté lesznek: ami eredetileg az élet és az életmű természetes összefüggésrendjét képezte, az itt az interpretációban is újra valamiféle egységként jelenik meg.

A Szabolcsi-féle monográfiásorozat integratív funkciójának járulékos, ám a kutatók számára fölbecsülhetetlenül értékes hozadéka, hogy e kötetek bibliográfiailag is számottevő irodalmat mozgósítottak – s regisztráltak. Aki csak e monográfiakötetek birtokában van, már ezek alapján is viszonylag jól tájékozódni képes a József Attila-szövegek kiadásai között, illetve a költőre vonatkozó érdemi irodalomban. Ez persze egy monográfiától el is várható, ám magyar viszonyok között mégis csaknem páratlanul tekinthető. Ilyen, monografikus összegzéssel kombinált szakirodalmi összefoglalás egyetlen más XX. századi magyar alkotó esetében sincs. Sem Ady, sem Babits vagy Kosztolányi nem ért el a földolgozottság e fokára. (Babitsnak, igaz, jó bibliográfiája van, az Ady-irodalomról is van gazdag, de már jó ideje újabb pótlásra szoruló bibliográfiánk, ám a mai irodalmi kánon egyik csúcsgurájának, Kosztolányinak még bibliográfiája sincs. A Szabolcsi monográfiásorozatához fogható „teljes” nagymonográfiája pedig egyiküknek sincs. S Szabó Lőrinc Kabdebó Lóránt erőfeszítéséhez köthető földolgozottsága is elárulja, hogy jórészt csupán egyéni munkálkodás eredménye, nincs mögötte egy szélesebb kutatói közösség sokfelé kalandozó, más-más lehetőségeket kibontó, de integrálható érdeklődése, kísérletezése.)

Fölmerül persze a kérdés, hogy ma mennyire vállalható az az összkép, amelyet a több évtized során megszületett Szabolcsi-féle monográfiásorozat fölmutat. A politikai konjunktúrák iránt fogékonyak ezt a kérdést nyilván a változó politikai szempontok szerint vetik föl; József Attila politikai elkötelezettsége, amely az életrajz és a pálya kiiktathatatlan eleme, a hektikusan alakuló rendszerváltás légkörében indokolja is ezt a megközelítést. S kétségtelen is, hogy itt-ott fölbukkan egy-egy átfestési hajlandóságú értelmezés. A *Hitel* egyik 2004. őszi számában például Mórocz Zsolt revízió alá veszi a József Attila-irodalmat, ám az írás színvonala önmagában is minősíti ezt a revíziót. Az igazi kérdés pedig, megítélésem szerint, nem ilyen aktuálpolitikai természetű, ennél sokkal mélyebben keresendő. S a legszűkebb értelmezésben is legalább három rétege, összetevője van.

1. Fönntartható-e az élet és az életmű összetartozását előföltevésként működtető értelmezői magatartás? Nem avult-e el az életrajz szerepével számoló, azt az életmű interpretálásában valamiképpen hasznosító irodalomtörténeti nézőpont? A válasz minderre, hadd mondjam ki mindjárt, megítélésem szerint egyértelmű: mondjon bárki bármit, emeljen föl a divat bármilyen ettől eltérő értelmezési stratégiát, Szabolcsi Miklós munkája e vonatkozásban nem kérdőjelezhető meg. A műalkotás mindig valakinek az alkotása, e nélkül a valaki nélkül, pusztán a szövegek valamiféle steril önmozgásaként nem jön létre egyetlenegy új szöveg sem. S bár az élet és a mű viszonya mindenkor meglehetősen bonyolult, benne nagyon komplikált meghatározottsági mechanizmus érvényesül, olykor pedig ez a viszony már-már értelmezhetetlen, maga a viszony mindig is valóságos marad. Legfőljből az irodalomtörténész nem érti meg, nem tud vele mit kezdeni, s így „könnyebb” megoldási kísérletekbe vág bele. Ám, úgy vélem, e viszony megértésének igényét mindig fönnt kell tartanunk, s a részleges megértés is gyümölcsözőbb, mint a megértésről való lemondás.

2. Kielégítő-e az életrajzi rekonstrukció? Naivabban kérdezve: teljes-e és hiteles-e az a rekonstrukció, amit Szabolcsi ad? A válaszom itt kettős. Szabolcsi Miklós életrajzi rekonstrukciója a kor adott tudásszintjének nagyjából-egészéből mindenkor megfelelt. Számottevő tévedésen, pláne szakmai mulasztáson nem kapható rajta. A saját, szükségképpen létező szakmai, világnézeti korlátain belül életrajzi rekonstrukciói korrektek, pontosak. Lehet rájuk építeni. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy alkata szerint

Szabolcsi inkább esszéíró volt, semmint filológus, életrajzot igazából csak kötelesség-tudásból írt. Így az életrajzi mikrofilológiának azokba a mélységeibe, amelyek egy olyan bonyolult alkotónak, mint József Attilának a kutatása során óhatatlanul fölnyílnak, Szabolcsi nem ereszkedett le. Az életrajz fehér foltjait, esetleg anomáliának te- sző elemeit nála az esszéíró stilizáló, összegző gesztusa nemegyszer elfedi. Ez azonban, ismerjük el mindjárt, részben szükségszerű, részben korrigálható, s csak a kutatókon múlik, megtörténik-e a szükséges korrekció. Minden új dokumentum, ami előkerül, minden, az eddigi adatokat újraértelmező megközelítés gazdagíthatja és árnyalhatja a Szabolcsi által kialakított (összefoglalt) képet.

3. Nagy kérdés, sőt talán a legnagyobb kérdés, hogy a költői életmű Szabolcsi Mik- lós adta interpretációja mennyire teherbíró? Szabolcsi, mint jeleztem már, az értelme- zési kísérletek integratív összegzője volt, interpretációjának esetleges korlátai tehát jó- részt a szakma korlátai is. Ennek figyelembevételére azonban csak áthelyezi egy másik síkra a problémát, s nem válaszolja meg. A kérdés lényege, merituma maga az interp- retáció, az értelmezés mibenlétét érinti. Bizonyos, hogy erről a témakörrel külön tanulmányt, esetleg kerekasztal-beszélgetést lehetne s alighanem kellene is írni, illetve rendezni. A perdöntő részleteket csak így lehetne megvizsgálni, mérlegre tenni. Ösze- foglalóan, itt és most csak azt mondhatom, Szabolcsi kitűnő versértő volt, szövegisme- rete és háttértájékozottsága pedig alig felülmúlható. József Attila-értelmezéseiben egy élet munkája és tapasztalatai jelentek meg. Amit elemzése megírásakor a magyar iro- dalomtudomány adott szintjén észre lehetett venni s artikulálhatóvá lehetett tenni, megtette. Ebben saját politikai és világnézeti beállítottsága, amelyet esetleg szemére lehetne vetni, csak egyénítette interpretációit, s nem torzította el. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy versértelmezései, kivált pedig értelmezői módszere kanonizá- landó lenne. Mellette, már könyvei megírásakor is, másféle megközelítések is legití- mek voltak, s azóta még nyilvánvalóbbá vált, hogy a versértés általa már elért szintje semmiképpen nem a végállomás. A kutatás természetes rendje s a folyamatosan föl- halmozódó újabb tapasztalatok kényszerítő logikája egyaránt azt sejteti, hogy a Sza- bolcsi adta interpretációs szintről lehetséges is, szükséges is az elmozdulás, a tovább- lépés.

Minden további erőfeszítés kikerülhetetlen alapja, kiindulópontja azonban még jó ideig Szabolcsi Miklós monografikus összefoglalója marad. Művének ismerete jelenti a belépőt a József Attila-értelmezések világába.

4

A kutatás első, szükségképpen számba veendő területe a bibliográfiák és katalógusok kérdésköre. A helyzet itt, sajnos, felemás. Az indulás nagyon kedvező volt, már 1955- ben, a költő születésének 50. évfordulójára megjelent az első bibliográfia, Reguli Er- nő összeállítása, amely a költőről való addigi megnyilatkozásokat vette számba. Ez a munka, amely önálló műként, különnyomatban is hozzáférhető, szó szerint úttörő és a kutatást jótékonyan befolyásoló teljesítmény volt. S nem csak azzal, hogy teljes- ségre törekvően regisztrálta az addigi irodalmat. Azzal is, hogy kiindulópontként szol- gált a költő kortársi fogadtatásának fölméréséhez. Erre a bibliográfiára alapozódott ugyanis a Bokor László szerkesztői munkájaként összeálló szöveggyűjtemény, amely azután Tverdota Györgynek az anyagot jelentősen megnövelő és megjegyzetelő haté-

kony közreműködésével a KORTÁRSÁK JÓZSEF ATTILÁRÓL című nagy, háromkötetes szöveggyűjteményként (1987) vált közkinccsé. (Erről a nagy forrásértékű és gazdag anyagú gyűjteményről más összefüggésben még kell szólnunk.) A következő bibliográfia 1975-ben jelent meg, az addigra jelentőssé növekvő irodalmat regisztrálva, ugyancsak Reguli Ernő szerkesztői jegyzésével. Ez az összeállítás azonban, a születés zavaros körülményeit tükrözve, már felemásra sikeredett. Továbbviszi az 1955-ös kezdeményt, de nem módszeresen folytatja, és nem teljes anyagot ad, válogat, s ami különösen problematikussá teszi, szerkezete is kaotikus, ötletszerűen kialakított. A benne foglalt anyag persze így is nélkülözhetetlenné teszi, de mára, sajnos, mindenképpen elavult. Minden egyébtől eltekintve már csak azért is, mert az azóta eltelt, nagyon sok új eredmény hozó több mint negyedszázad irodalma hiányzik belőle. A pótlásért ma, aki tájékozódni akar, a Szabolcsi-féle monográfia irodalomjegyzékeihez fordul, és/vagy a különböző, például éves irodalomtörténeti bibliográfiákból maga keresgéli össze. Nem vállalható, nehezen tartható állapot ez, ideje lenne egy újabb, az új igényeket is kielégítő bibliográfia összeállításának. (Tudomásom szerint ezt a munkát az anyaggyűjtéssel Nagy Csaba már meg is kezdte, a nyersanyag hamarosan hozzáférhető is lesz az interneten. A nyomtatott változat megszerkesztése persze még sok időt igényel.) Ennek az új bibliográfiának megítélésem szerint már nemcsak pusztán regisztrálnia kellene az irodalmat, hanem olyan szakbibliográfiának kellene lennie, amely annotációival, csoportosításával, szerkezetének rendjével orientálni is tudná a kutatókat. A kritikai kiadás ugyanis csak úgynevezett *editio minor*; az egyes versek értelmezésének irodalmát, recepcióját nem adja.

A kutatást segítő segédletek terén jelentős fejlemény, hogy 1980-ban, M. Róna Judit szerkesztésében, Stoll Béla kutatási eredményeit is hasznosítva megjelent a JÓZSEF ATTILA KÉZIRATAI ÉS LEVELEZÉSE című kézirat-katalógus. Ma már ez sem százszázalékos teljességű, azóta – ha a törzsanaghoz viszonyítva nem is túlzottan nagy számban – kerültek elő újabb kéziratok és más dokumentumok, de egészében mégis olyan adattár ez, amely szilárd alapokat ad a kutatáshoz, és még jó ideig megkerülhetetlen lesz. Külön hozadéka ennek az összeállításnak, hogy a költő addig ismert dedikációit is regisztrálja, sőt szöveg szerint is adja őket. Nagy gond ugyanakkor, hogy a József Attila-kéziratok és más relikviák magánkézben lévő legnagyobb gyűjteményéről, a Kiss Ferencéről nincs katalógus, s nem tudható pontosan, mi van e gyűjteményben. A kéziratokhoz való hozzáférés pedig a tulajdonossal való alkudozás függvénye.

Megemlítendő viszont, hogy a közgyűjteményben őrzött legnagyobb József Attila-anyag katalógusa, a Petőfi Irodalmi Múzeumé, ma már interneten is hozzáférhető. Anyaga folyamatosan gondozott, naprakész.

5

Külön tárgyalandó terület a József Attila-szövegekhez való hozzáférés kérdése. Itt, mondjuk ki mindjárt, a legtöbb XX. századi magyar íróhoz mérve meglehetősen jól állunk, ám a tényleges szakmai igényekhez mérve már nem ennyire felhőtlen a kép.

A versek kritikai kiadása megtörtént. Az első, szövegkritikai igényű *editio* 1952-ben jelent meg, javított kiadása pedig 1955-ben. (Ez a két kötet az ÖSSZES MŰVEK első két kötete.) Ennek a gondozói, létrehozói Waldapfel József és Szabolcsi Miklós voltak, az 1955-ös kiadást Szabolcsi már egyedül javította. Ez az úttörő kísérlet azonban ma már jórészt csupán tudománytörténeti érdekléssel bír. Azóta újabb szövegkritikai kiadás ké-

szült, a ma érvényes definitív kiadás, Stoll Béla munkája, a „Stollwerk” 1984-ben jelent meg. Kitűnő, sok vonatkozásban példaszerű munka ez, meglátszik rajta Stoll „rég Magyarországon” szövegeken való iskolázottsága, precizitása, szorgalma – textológusi formátuma. Nem is kétséges, alaplőről van szó, minden kutató számára megkerülhetetlen. Két dolog mégis megemlítendő e kiadásról is. Az egyik, a súlyosabb: Stoll Béla, nagyon tudatosan, érdeklődésének és kompetenciájának megfelelően, úgynevezett *editio minor*t készített, azaz nem tekinti feladatának tisztázni az egyes versek keletkezés-történetét, nem tekinti át értelmezésük alakulástörténetét. Ezt a hiányt persze Szabolcsi monográfiatorozata részben, de csak részben pótolja. Ám nem véletlen, hogy az utóbbi időben többen is megfogalmazták igényüket az *editio major*ra, s egy pótlólagos magyarázó kötet a mostani kiadáshoz igencsak elkelne. A másik említendő szempont az időé: 1984 óta immár két évtized eltelt. Az elkerülhetetlen hibák kijavítása, a pótlások beépítése, egyes kérdések újragondolása előbb-utóbb megkerülhetetlen lesz. (Stoll Bélától egyébként úgy tudom, a centenáriumra tervezi munkája javított kiadásának megjelentetését. Ez, ha valóban elkészül, jelentős újabb előrelépés lenne.)

A prózai (jórészt: értekező) írások kritikai kiadása is megtörtént, de egészében, a versekhez mérten, kevésbé jó a helyzet. A cikkek, kritikák stb. kritikai igényű kiadására, bár ez a szövegtörzset igen sok, úgynevezett politikailag problémás darabot tartalmaz, már 1958-ban sor került. A szövegekkel közreadójuk, Szabolcsi Miklós szerencsés pillanatban állt elő – a kötet alighanem sem előtte, sem utána jó ideig nem jelenthetett volna meg. A kiadás József Attila valamennyi akkor ismert, ide tartozó írását tartalmazza, jegyzetei informatívak (az Új Szellemi Frontról például évtizedekig e kötet vonatkozó jegyzete volt a legterjedelmesebb, leginformatívabb közlés). Ez a kötet az ÖSSZES MŰVEK harmadik kötete lett. Az egyéb írásokat, például vallomásokot, önéletrajzokat, szépprózai szövegekkel keverten, az ÖSSZES MŰVEK negyedik kötete adja, Fehér Erzsébet és Szabolcsi Miklós sajtó alá rendezésében. Ez az életmű kritikai kiadásának legesetlegesebb, föltűnően eklektikus, eleve provizórikus jellegű kötete; már megjelenésekor (1967) sem volt igazán jó megoldás. Csak mint jobb híján való megoldást kell elfogadnunk.

Sajnos, az értekező szövegeket értetlenségből, fölkészületlenségből, esetleg politikai elfogultságból a kutatók többsége kevésre becsülte, járulékosnak tartotta. Valószínűleg ez, a kutatók körénél szélesebben is érvényesülő értetlenség okolható azért, hogy a költő értekező szövegeinek kéziratjai nagymértékben széjjelszóródtak, megsemmisültek vagy lappanganak. Egy nagyobb tömb, szerencsére, máig rejtve maradó körülmények között, a rendszerváltás után előkerült, s a József Attilát kedvelő irodalomtörténész „titokgazda”, Horváth Iván lehetővé tette, hogy e kéziratok is hozzáférhetők legyenek. Ez a tény lehetővé és egyben szükségessé tette az értekező szövegek újabb, az 1958-as kötetnél immár lényegesen teljesebb kiadását. Az anyag első fele, az 1930 előtti szövegek, immár az ÖSSZES MŰVEK keretein kívül, mint az Osiris Kiadó kiadványa 1995-ben meg is jelent. Ennek az edíciónak az érdekessége, hogy két fél kötetre tagolódik: egy szöveg- és egy magyarázatkötetre. Az előbbi gondozója maga Horváth Iván (s egyetemistákból verbuvált munkacsoportja), a másik, a magyarázatkötet szerzője pedig Tverdota György. Sajnos, a közreadók a folytatással máig adósak. Az 1930 utáni szövegek ugyan az interneten hozzáférhetőek, a hozzájuk kíváncsi magyarázatkötet azonban nem készült el, s maguk a szövegek is kronológiai rendezettség nélkül, digitális rendezetlenségben sorakoznak. A hiba, a személyes körülmények nem firtatható alakulásán túl, alighanem az alapelképzelésben keresendő. A magyarázatkötet,

amely a hagyományos jegyzetek és egy monográfia összevegyítéséből épül föl, részben nem szerencsés megoldás (nehezen áttekinthető, jegyzetkénté majdnem használhatatlanul komplikált), részben túlzottan egy speciális összefüggés eredménye volt. Nyersen fogalmazva: Tverdota György itt adta elő a korábban *ESZTÉTIKAI TÖREDÉKEK*-ként ismert metafizika keletkezéstörténetére vonatkozó, egyébként alapvető fontosságú és igen hasznos ismereteit, jóllehet, azok inkább egy külön kismonográfiába kívánkoztak volna.

A Horváth–Tverdota-féle kiadás derékba törése – az elképzelés minden ellentmondásossága ellenére – fölöttébb sajnálandó. Az elmaradt két fél kötetet mielőbb pótolni kellene. A József Attila-értelmezések legtöbb újdonságot ígérő lehetőségei e szövegekben rejlenek.

Sajátos karakterű, érdekes, de megítélésem szerint csak mesterségesen elkülöníthető külön szövegtípus az úgynevezett pszichoanalitikus szövegeké. Hogy külön kell-e ezeket kezelni (ahogy eddig történt), számomra kérdéses. Az érv, hogy ezek körlelet értékű, orvostörténeti érdekű szövegek, semmiképpen nem állja meg a helyét. Kétségtelen, hogy az olyan szövegek, mint az úgynevezett *RAPAPORT-LEVELEK* vagy a *SZABAD-ÖTLETEK JEGYZÉKE KÉT ÜLÉSBEN* meghökkentő, olykor olvasóját sokkoló szövegek. A föl-készületlen olvasót megzavarhatják. Mégis: célszerűbb lenne ezeket a prózai életmű szövegkorpuszába behelyezve, időrendi helyükön adni. Igazi értelmük csak ebben a nagyobb összefüggésben világosodhat meg, értelmezésük csak így ígérhet valódi eredményt. A mostani megoldás, hogy az analitikus szövegek a *MIÉRT FÁJ MA IS* című kötetben (1992), értelmező tanulmányokkal kísérve olvashatók, illetve a *SZABAD-ÖTLETEK JEGYZÉKE* önállóan, több kiadást megért kötetben (először: 1990) is hozzáférhető, csak ideiglenes megoldás lehet; a közreadás e módjait nem elvi, hanem praktikus megfontolások motiválták. (A prózai életmű közreadásának elveit éppen ezért újra kellene gondolni, hogy egy egységes életműkiadás megvalósulhasson.)

Ám akármiként vélekedünk is, tény: a közreadók (Horváth Iván, Szőke György, Tverdota György, illetve Stoll Béla) az utóbbi bő egy évtized talán legtermékenyebb, legbővebben buzogó kutatási irányát szabadították föl.

Az eddigiektől lényegesen különböző, ám igen fontos szövegforrástípust jelentenek a levelek. A levelezés ugyanis – mind József Attila levelei, mind a hozzá írottak – sajátos, átmeneti szövegtípust reprezentálnak. Ezek elsősorban az életrajz forrásai, keletkezéstörténeti stb. adatok szolgáltatói, valamiképpen azonban a művekhez is tartoznak. A József Attila–Vágó Márta-levelezés például sok kutatót irodalmi elemzésre készítet, e szövegkorpuszt magát is irodalomként értelmezik. A levelezés egy része szerencsére már régóta, 1976 óta hozzáférhető (közreadójuk Fehér Erzsébet), jelentős mennyiség azonban csak részletközlésekben szétszórva fekszik el, vagy éppen kiadatlan. A „válogatott” levelezés melletti döntés, úgy vélem, eleve elhibázott volt, szerencsésebb lett volna az úgynevezett összegyűjtött levelezés melletti optálás. Szerencsére, ha igaz, a teljes levelezés kiadása már készül. A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának két munkatársa, H. Bagó Ilona és Hegyi Katalin összegyűjtötte és számítógéppel vitte a szövegeket, már „csak” a levelek megjegyzetelése van hátra. A jegyzetek elkészítése persze egyáltalán nem olyan könnyű és kényelmes munka, mint esetleg a hozzá nem értők hiszik, de így is remélhető, hogy a mostani évfordulós kampány ezt a kötetet is tető alá segíti.

Ha megjelenik, jelentős előrelépés lesz; egy fontos szövegkorpusssal gazdagodik a József Attila-kutatás.

6

Mindaz, amiről eddig – Szabolcsi monográfiáján túl – szó volt, természetesen csak állványzat, a fölvonulási terep az „igazi” értelmező munkához. Szükséges és megkerülhetetlen, de nem maga az irodalomtörténeti, irodalomtudományi interpretáció. Csak előzetes föltétel, s nem maga a cél.

Kérdés tehát, mi van a tulajdonképpeni irodalomtörténeti földolgozásokkal, az interpretációs vonulattal? Hogyan jellemezhető a nem pusztán filológiai, nem csak előfeltételeket megteremtő József Attila-irodalom? A válasz némi vakmerőséget igényel, hiszen nagyon nagy és nagyon heterogén szövegtömeget kell megmérni és megítélni. Ki veheti a bátorságot, s főleg ki bírja mindazt a szakmai kompetenciát, ami a sok ezerre rúgó írástömeg minősítő jellemzéséhez szükséges?

Magam, bár jólesne hinni benne, nem hiszem, hogy csalhatatlan volnék, s alkalmas minden elevenek és holtak megítélésére. A helyzet azonban, amelyet ennek az áttekintésnek az elkezdésével elfogadtam, rákényszerít erre a mérlegelésre. Így, óvintézkedésként, olvasási „utasításként”, csak a veszélyjelző táblát tűzhetem ki: vigyázat, szűk-ségképpen személyes megközelítés következik, tessék óvatosnak lenni.

En, saját korlátaim közül kitekintve, mindenesetre egy sok eredményt fölvonultató, érdekes, izgalmas, ám egészében mégis *erősen heterogén interpretációs vonulatot* látok magam előtt. Kevés az, amivel maradéktalanul azonosulni tudok, de sok és érdekes az, amit hasznosíthatónak, továbbvihetőnek vélek. A József Attila-kutatás ugyanis az eddigi tapasztalat szerint *folymat*, s nem állapot; van egy kumulatív jellege – a korábbi-ra előbb-utóbb ráépül a későbbi. S az újabb írások összetettségében, a megfogalmazódó árnyalatok finomodásában valamiképpen tovább él a régi, már elfelejtődő kezdemény. (Az önkényes paradigmaváltás eszménye ezt a gyakorlatot szakíthatja meg.)

Míndez természetesen nem változtat azon, hogy a József Attila-irodalom egy nagyon jelentős hányada tudomány előtti, politikai és/vagy kultikus indítékú efemer írás. Mérlegelésük nem is tartozik ide; ezek legfőljből csak egy majdani kultusztörténeti földolgozás elemzendő szövegei lehetnek. Bizonyos az is, hogy viszonylag nagy azoknak a már tudományos igénnyel írott cikkeknek a száma is, amelyek tisztázatlan szempontjaik következtében a tudományos és a kultikus szempontokat még vegyítik, szerzőik tehetségétől és fölkészültségétől függően helyenként akár még érdekesek is lehetnek, egészében azonban nélkülözik a tudományos módszerességet. E típus, némileg sarkítva fogalmazva, az ötvenes, hatvanas évek „normál” tudományát képviselte, ám József Attila megértéséhez ma már igen kevés inspirációt nyújt. Ezeknek az írásoknak a mérlegelése sem ide tartozik. A fönmaradó, számra már jóval kisebb, de még mindig tekintélyes mennyiségű irodalom maga is erősen heterogén; sokféle és változó színvonalú interpretációs kísérlet van benne képviselve. A kortársak személyes emlékeket elbeszélő vagy a csak adatokat közlő hosszabb-rövidebb írásoktól a szakma könyvterjedelmű, módszeres versértelmezéseket nyújtó professzionális teljesítményeiig nagyon sokféle közlemény sorolható ide.

7

Az egyik, számontartásra érdemes, helyenként kimondottan fontos, de nagy átlagban is legalább érdekes vagy hasznos publikációtípus, amelyről szólni kell, az emlékezéseké.

József Attila fiatalon halt meg, kultusza, majd politikailag is legitimált „elismerése” viszonylag hamar bekövetkezett, így rokonai, személyes ismerősei és barátai hamar a

túlélő „emlékező” élethelyzetébe kerülhettek, s emlékeik közzétételére többnyire fórum is adódott. Az emlékezések természetesen mindig kritikával kezelendők, észre kell venni gyöngye pontjaikat, hogy fölhasználhassuk őket. De kellő óvatossággal eljárva, más forrásokkal szembesítve állításaikat, e szövegtípus is jól hasznosítható. Az, hogy József Attilára vonatkozóan sok emlékezés áll rendelkezésünkre, egészében szerencsés fejleménynek tekinthető, jóllehet e szövegtípus olvasása, ismételjük meg, nem veszélytelen művelet.

A sok, különböző terjedelmű és súlyú emlékezésből néhány itt is megemlítendő. Így szólni kell József Jolán nagy hatású, máig eleven, bár tendenciózus stilizálásoktól, elhallgatásoktól és félreértelmezésektől sem mentes „regényéről”: József Attila-életrajzáról (1940). Szántó Judit NAPLÓ ÉS VISSZAEMLEKEZÉS címmel ismert, Murányi Gábor által közzétett két, egyaránt visszatekintő jellegű szövegéről. (E kötet ma már két kiadásban is hozzáférhető; először 1986-ban jelent meg, majd gondosabb jegyzetelésű, javított változatban 1997-ben.) A József Attilára vonatkozó emlékezési irodalom egyik legszebb darabja, csúcsteljesítménye szintén környezetének egyik nőtagjától, Vágó Mártától származik. Az ő könyve az 1940-es évek elején íródott, egyes részletei hamar meg is jelentek, egészében azonban csak a szerző halála után, 1975-ben jelent meg. E könyv, amely nemcsak József Attila és Vágó Márta szerelmének történetére elsőrendű forrás, hanem sok minden másra nézve is, haszonnal forgatott, sokat és joggal idézett mű. Érdekes és lényeges vonatkozásokban informatív írás „Flóra”, azaz Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra két kiadásban is hozzáférhető emlékezéskönyve (JÓZSEF ATTILA UTOLSÓ HÓNAPJAIRÓL [1984, majd 1987]). Ez is több mint szerelmi történet. Többféle kiadásban, más, ugyancsak József Attilára vonatkozó írásokkal vegyített, alapvető jelentőségű emlékezés a Németh Andoré is. Idevágó írásainak legteljesebb, leggazdagabb gyűjteményes kiadását Réz Pál rendezte sajtó alá (1989). A József Attila-versek megértése szempontjából kevés olyan fontos kortársi megnyilatkozás van, mint a Németh Andoré, aki egy személyben kitűnő versértő, jó és ösztönző barát, valamint fontos tanú volt. A költő környezetének ugyancsak fontos (és emlékezéseit meg is író) alakja volt Ignotus Pál is, aki kapcsolatuk bő évtizede során barátkozó nemzedéktársa, ideológiai ellenfele, majd szerkesztőtársa és barátja volt a költőnek. Néhány évre vonatkozóan kétségkívül koronatanúnak tekinthető. CSÍPKERÓZSA című, eredetileg 1947–48-ban a *Haladás* című hetilapban folytatásokban publikált, majd évtizedekkel később (1989) kötetben is kiadott visszaemlékezése a József Attila-irodalomnak is értékes darabja. Néhány kisebb emlékező cikke szintén becses információkkal szolgál a költőről. A felsoroltakkal nem összevethető jelentőségű, de egyes adatai révén hasznos a költő sógorának, Bányai Lászlónak a könyve (NÉGYSZEMKÖZT JÓZSEF ATTILÁVAL [1943]) is. (Nagy kár, hogy Bányai naiv és „írástudatlan” író, akinek becsvágya nagyobb volt, mint a tehetsége, mert helyzeténél fogva fontos tanú. Sok minden olyasmit látott és tapasztalt, amit más nem érzékelhetett.)

Sok fontos emlékezést tartalmaz a Szabolcsi Miklós szerkesztésében 1957-ben megjelent, de szélesebb körben csak jóval később hozzáférhetővé vált JÓZSEF ATTILA EMLÉK-KÖNYV. E kötet szerzőgárdája jelentős részben fölöleli a számba jöhető kortársakat, s az itt közölt emlékezések számos fontos kérdést tisztáznak – ugyanakkor, sajnos, főleg munkásmozgalmi vonatkozásban, számos kérdést össze is zavarunk. Egészében mégis megkerülhetetlen szövegegyüttesről van szó. Elszórva, hírlapokban és folyóiratokban (például a viszonylag sok ilyen típusú szöveget közlő régi *Kritikában*) később is

nagszámú emlékezés jelent meg. Különösen gazdag, de manipulatív és öngazoló elemekkel súlyosan terhelt a költő mozgalmi tevékenységének pertraktálása. Jó szándékú, korrekt és adatgazdag emlékezések éppúgy vannak közöttük, mint azonnal fölismerhetően manipuláló írások. (Az előbbire Agárdi [Danzinger] Ferenc említhető példaként, utóbbira, mondjuk, Sándor Pál, Tamás Aladár vagy az egész könyvvel is jelentkező Vértes György.) Megemlítendő, hogy a kortársak szólásra bírásában előbb különösen Szabolcsi Miklós és Péter László, majd Bokor László és Tverdota György jeleskedett. Az akkor még élő kortársak József Attilával kapcsolatos emlékeiről a nyolcvanas években televíziós film is készült.

Az emlékezések egyik része eleve könyvterjedelmű, s ezek könyv alakban is jelentek meg. A kisebb terjedelmű, sokféle szétszórt darabok egybegyűjtése szintén célszerű lenne. Sok adat, összefüggés így válna csak könnyen fölhasználhatóvá, s egy ilyen szöveggyűjtemény, jól megjegyezhető, méltó kiegészítése lenne a KORTÁRSÁK JÓZSEF ATTILÁRÓL című gyűjteménynek (amelyben egyébként szép számmal vannak emlékező jellegű írások is).

8

Viszonylag nagy, bár szétszórtan megjelenő s változó terjedelmű az életrajzi, eseményrekonstruáló filológia is. Itt az egy-két lapos kis cikkekcséktől a tanulmányokon át a könyvekig sokféle írás van, ráadásul a kis írások egy része nehezen hozzáférhető, obskúrus lapokban jelent meg. Ennek az anyagnak a teljességre törekvő integrálása még nem történt meg (Szabolcsi monográfiásorozata ezt csak részlegesen végezte el). A gond itt éppen ezzel az integrálatlansággal van, hiszen ezek az írások igazában együtt, egymást kiegészítve és folytatva beszédesek.

E típus első, igazán jelentős eredményei minden jel szerint Péter László nevéhez fűződnek. Ő az ötvenes, hatvanas években, de alkalmilag még később is, egészen a nyolcvanas évekig számos apróbb-nagyobb adatközlést, részletföldolgozást tett közzé. Ezek mind érdekes és hasznosítható írások, egy részüket néhány éve kötetbe gyűjtve (JÓZSEF ATTILA NYOMÁBAN [2000]) is kiadta. Legjobb, legfontosabb, sok vonatkozásban máig meg nem haladott tanulmánya azonban az 1955-ben publikált JÓZSEF ATTILA SZEGEDEN, amely az életrajzi filológia nagykorúságának dokumentuma a József Attila-irodalomban. Ilyen típusú írásai közül ezenkívül itt is megemlítendő még a JÓZSEF ATTILA NÁLUNK című, sok Csongrád megyei adatot összefoglaló kis könyve (1980), valamint a Somogyi-könyvtári Műhely általa szerkesztett József Attila-száma (1980), amelyben egy fontos kronológiát is közölt. De megemlítendő, hogy Péter László volt az első egyike, aki fölfigyelt a dedikációk kutatásában rejlő lehetőségekre, a kronológiakészítés fontosságára, általában az empirikus adatgyűjtés megkerülhetetlenségére.

Munkássága jelentős hányadát Bokor Lászlónak is az életrajzi, eseményrekonstruáló filológia teszi ki. Különösen a költő bécsi korszakának feltárásában vannak nagy érdemei, s ebben a vonatkozásban is hangsúlyosan említendő az a szerepe, amelyet a KORTÁRSÁK JÓZSEF ATTILÁRÓL című nagy gyűjtemény létrehozásában, anyagának részletekben való előzetes közzétételében betöltött. Az pedig, hogy a gyűjtemény első, mondhatnánk ősváltozatának hozzáférését sokak számára lehetővé tette, tudománytörténeti érdem: ezzel sok kutatás inspirálója lett. Az életrajzi filológiának komoly vesztesége, hogy Bokor László korán meghalt, s immár évtizedek óta hiányzik a munkából.

Külön szint képviselt az életrajzi filológiában az elsődlegesen orientalistaként számon tartott Scheiber Sándor is. Ő könyvet nem írt József Attiláról, nagyobb tanulmányt is keveset (közülük leginkább a versek istenképzetével kapcsolatos elemzése emelendők ki), legjellegzetesebb műfaja a rövid, egy-két flekkes, olykor még rövidebb adatközlés azonban itt is megőrzi emlékét. Ezek az apró adalékai ugyanis szikár, kemény, minden sallangtól mentes adatokat tettek hozzáférhetővé, s éppen ez az *adat-tisztelő tisztaság* emeli ki írásait az elegendő írások tömegéből.

Az életrajzi, „nyomozó” filológia egyik kevésbé megbecsült, igazi elismerését soha meg nem kapó, ám a József Attila-kutatásban elvülhetetlen érdemeket szerző képviselője volt Tasi József. Ő is a minden kis adalékot észrevedő és megbecsülő, kis, hírlapi közlemények publikálásától sem ódzkodó kutatók közé tartozott, de el nem vitatható teljesítménye az, hogy a József Attila-életrajz több, fontos szakaszát és összefüggését ő tisztázta. Nélküle összehasonlíthatatlanul kevesebbet tudnánk például a költő Bartha Miklós Társaságban játszott szerepéről vagy könyvtárának – tájékozódását tükröző – összetételéről és sorsáról. Két könyve (JÓZSEF ATTILA ÉS A BARTHA MIKLÓS TÁRSASÁG [1995], JÓZSEF ATTILA KÖNYVTÁRA ÉS MÁS TANULMÁNYOK [1996]) teljes egészében, egy harmadik (SZILÁNKOK [2002]) jelentős részben József Attila életútját mutatja be. Ő szervezte meg A DUNÁNÁL című konferenciát (1994), amely kötetben is megjelent (1995), s amelynek több előadása is e témakörbe tartozik.

Az életrajz szorgalmas, sok adatot fölszínre hozó kutatója az immár hosszabb ideje hallgató M. Pásztor József. Írásai szétszórtan, gyakran heti- és napilapokban eltemetve jelentek meg, s kidolgozottságuk is gyakran hevenyészett. Ám a föltárt anyag nagysága jelentős, s könyve, a JÓZSEF ATTILA MŰHELYEI (1975) nézőpontja és anyaga miatt egyaránt fontos. Kár, hogy a föltárt empirikus anyag e könyvben is sok ballaszttal terhelt. Legjobb, leginkább hasznosítható könyve így a BÚVÓPATAKOK című, általa gyűjtött és közreadott emlékezőgyűjtemény (é. n.).

Az elsősorban lexikográfusként ismert Nagy Csaba munkásságának mennyiségileg csak kicsiny része tartozik mostani érdekkörünkbe, ám egyik tanulmánya, a MIÉRT NEM Ő?, amely a MIÉRT FÁJ MA IS című kötet (1992) egyik sok újdonságot hozó darabja, az életrajz rekonstrukciójának nagyon fontos részlete. Már-már megkerülhetetlen. Jelentőségét egyebek közt az adja, hogy a költő munkásmozgalmi ténykedésének erősen misztifikált és többnyire csak általánosságban vizsgált kérdését egy fontos vonatkozásban empirikus elemzés alá vette.

A sokoldalú, egyebek közt a költő pszichoanalitikus érdeklődésének teljes körét is kutató Valachi Anna az életrajz vonatkozásában is számottevőt produkált. Kutatásai révén nem is annyira maga a költő válik közvetlenül láthatóvá, mint az a környezet, amely a költő életének kerete és sok vonatkozásban meghatározója volt. Egyik ide tartozó könyve (HÉT ÉV JÓZSEF ATTILA KÖZELÉBEN [1995]) József Attila sógorának, Bányai Lászlónak a dokumentációját teszi hozzáférhetővé. Másik könyve, József Jolánról írott kismonográfiája (JÓZSEF JOLÁN AZ ÉDES MOSTOHA [1998]) pedig nemcsak a költő nővérének önmagában is érdekes és tanulságos életrajzát adja, hanem – az „önérvényesítő” nőtípus e jellegzetes előharcosának szociológiailag is érdekes portréját fölvázolva – társadalomtörténetileg is jelentős munkát ad. Ha tudjuk, hogy József Jolán milyen nagy mértékben beleszólt öccse életének, majd utóéletének alakulásába, e könyv hozadéka aligha becsülhető túl. Jolán ismerete nélkül önmagában a költő életútja és személyiségfejlődése sem igazán érthető meg.

Az életrajzi kutatás sajátos vetületét adja, de – vizualitás-központúsága ellenére – megemlíthető Macht Ilona fotóikonográfiai összeállítása: NÉGYSZEMKÖZT AZ UTÓKORRAL címmel, a költőről készült fényképeket gyűjtötte egybe (1980), mintaszerű adatolással. Talán nem árt emlékeztetni rá, hogy ezek a fotók nem csak az irodalmi muzeológiában vagy a könyvillusztrációk megalkotásakor kamatoztathatók. Olyan mélyebb, csak nehezen vagy egyáltalán nem verbalizálható tanulságaik is vannak, amelyek hozzátartoznak a költő személyiségének, sorsának igazi megértéséhez.

Természetesen, a téma jellege miatt igen sok kutató lenne még, akit itt meg kellene említeni, hiszen néhány idevágó írást sokan publikáltak, s eredményeik, legyenek bármily kicsinyek is, szükségképpen alkotóelemei egy majdani integratív életrajznak. Még egy kutatót azonban, bár más összefüggésben is említésre kerül, itt is meg kell említenünk. Agárdi Péter ugyanis, József Attila-tanulmányain és könyvében (TORLÓDÓ MÚLT [1995]) túl, Fejtő Ferencről írott úttörő monográfiájával (ÉRTÉK ÉS KRITIKA [1982]) a József Attila-életrajz jobb megértéséhez is jelentősen hozzájárult. (Fejtő, nem árt tudni, a József Attila-életrajz egyik kulcsszereplője volt; szerepe, Agárdi könyvében túl is további elemzést és föltárást igényel.) Némileg hasonló érdemekért dicsérhetőek meg azok is, akik Ignotus Pál életútjának (s főleg írásainak) föltárásában jeleskedtek, mint például Bozóki András és Nagy Csaba. (Megjegyzendő azonban: József Attila kapcsolathálójának sok szereplőjéről még lényegesen nagyobb és alaposabb föltáró munkára lenne szükség.)

9

József Attila életműve, egyre bizonyosabb, csak felületesen érthető meg, ha nem vesszük figyelembe, hogy nem „csak” költő volt, de – versben és versen kívül is – gondolkodó is. Aligha véletlen, hogy egyik jeles kutatójának könyve, alcímében, „*a teremtő gondolkodás költője*”-ről beszél, egy másik pedig, aki egyébként maga is költő, tehát az életmű esztétikai vonatkozásaira különösen érzékeny, „*a gondolkodás metaforái*”-ről szól. A gondolkodástörténeti vizsgálódás tehát, a közvetlen, „naiv” értelmezés fázisán túljutva, óhatatlanul megjelent a József Attila kutatásban, s egyre inkább követeli jogait.

Ez a megközelítés természetesen nem csupán valamiféle speciális – leszűkített és konkretizált – filozófiatörténet. Érvényesítése voltaképpen a külső világ és a kész műalkotás közötti közvetítés meglehetősen komplikált folyamatának szerkezetét tárja föl és mutatja be – így több is, kevesebb is, mint filozófiatörténet. Maga a vállalkozás persze egyáltalán nem veszélytelen. Ez a megközelítés buktatókkal teli, nehéz, az értelmezést könnyen félresiklató terepre viszi a kutatót. Aligha véletlen, hogy az első ilyen, ambiciózusabb kísérlet, a Forgács Lászlóé (JÓZSEF ATTILA ESZTÉTIKÁJA [1966]) teljes kudarccal végződött. Forgács ugyan filozófiailag iskolázott kutató volt, a kor – általa is művelt – vulgármarxizmusa, valamint mindenekelőtt az értelmező apparátus „önállósulása”, azaz az életrajz valóságos fejleményeitől és a szövegektől való elszakadása eleve kudarcra ítélte vállalkozását. Nem tekinthető sikeresnek a Forgácsnál összehasonlíthatatlanul nyitottabb, a filozófia újabb fejleményeit jól ismerő és fölhasználó Miklós Tamás könyve (JÓZSEF ATTILA METAFIZIKÁJA [1988]) sem. Ő ugyan behatóan foglalkozott József Attila értekező szövegeivel, és számos részeredményt el is könyvelhet magának, megközelítési módja pedig egyáltalán nem érdektelen, ám az úgynevezett esztétikai töredékek datálásában nagyot tévedett, s a téves datálásra fölépített fejlődéskonstruktója tarthatatlannak bizonyult. Ezt Tverdota György egy tőle szokatlanul ingerült vitacik-

kében szóvá is tette. S mivel a datálásban Tverdotának kétségkívül igaza volt, a Miklós Tamás-féle kísérlet megszakadt, valós fölismerései is zsákutcába futottak.

A gondolkodástörténeti filológia legtermékenyebb, legtöbb eredményt elért kutatója alighanem maga az imént említett Tverdota György, aki immár több mint három évtizede kutatja az életművet. Munkájának ugyan a gondolkodástörténet nem egyedüli terepe s nem is végcélja, de ideje és ereje jelentős része mégis ide összpontosult. Eredményeinek egyik része, József Attila költészetfelfogásának rekonstrukcióját célozva, kandidátusi disszertációjában lett összefoglalva (részletei szakfolyóiratok hasábjain olvashatók), másik része a TANULMÁNYOK ÉS CIKKEK úgynevezett MAGYARÁZATOK-kötetében (1995). Utóbbi elmélyült filológiai akribiával tisztázza a költő költészetbölcséletének keletkezéstörténetét, forrásait, egyes kategóriáinak genezisést stb. S munkájának mintegy melléktermékeként olyan alapvető inspirációk forrása is láthatóvá válik, mint például Croce vagy Pauler Ákos hatása vagy a költő névvarázselmélete. Az 1930 előtti József Attila személyes gondolkodástörténetéről a legtöbb Tverdota írásaiból tudható meg, jól lehet értelmezéseinek lehetőségeit behatárolja, hogy – ellentétben Forgáccsal és Miklós Tamással – nem filozófus; megközelítése inkább a filológusé, semmint a klasszikus értelemben vett filozófiatörténészé. (Ennek persze számos előnye is van.)

Igazi filozófiatörténész viszont Szívós Mihály, akinek „A DUNÁNÁL” című konferenciakötetben (1995) megjelent vázlata (VÁLSÁG ÉS ESZMÉLET) 1935-ig tekinti át József Attila filozófiai tájékozódásának történetét. Írása, bár szükségképpen nem olyan részletezett, mint amilyenre szükség lenne, már csak a szerző filozófiatörténeti iskolázottsága, megközelítése módszeressége miatt is fontos írás. (József Attila Hegel-stúdiumainak fölmérője, az életmű alakulásában játszott sokrétű szerepének legmélyebb átvilágítója alighanem Szívós Mihály lehetne.)

Talán nem szerénytelenség, ha utalok rá, hogy két munkám, A MODERNITÁS ANTINÓMIÁI (1996) és a „...GONDJA KÉL A GONDOLATBAN” című, az értekező József Attilát tárgyaló sajtó alatt lévő könyvem is a gondolkodástörténet területén mozog. Agárdi Péter József Attila-tanulmányai is leginkább e körbe vonhatók, bár az ő érdeklődése elsősorban a költő (s az életmű) kritikai fogadtatására irányult. (A SZOCIALIZMUS MINT KÖLTÉSZET. A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MARXISTA KRITIKA JÓZSEF ATTILA-KÉPÉRŐL. In: KOROK, ARCOK, IRÁNYOK [1985].)

A gondolkodástörténet egyik speciális részterülete a költő természettudományos tájékozottságának kérdése. Nem teljesen föltárt terület ez, két figyelemre méltó írás azonban e vonatkozásban is megemlíthető. Az egyik Tverdota György cikke JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉNEK KOZMOLÓGIAI VONATKOZÁSAI-ról, a másik ifj. Gazda István JÓZSEF ATTILA ÉS A RELATIVITÁSELMÉLET című írása. (Mindkettő hozzáférhető a JÓZSEF ATTILA ÚTJAIN című, Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit szerkesztette kötetben [1980].)

Gyertyán Ervin, aki publicisztikus hangszerelésű népszerűsítő könyveivel egy időben jelentősen alakította József Attila-képünket, értelemszerűen a gondolkodástörténet kérdéseit is tárgyalta. Legnevezetesebb s máig leginkább használható ilyen tematikájú írása alighanem a MARX, FREUD, JÓZSEF ATTILA, amely polemikus éllel vet föl egy sor kérdést, s interpretációjával hozzájárul bizonyos témák (például a költő pszichoanalitikus orientációja) megítélésének legitimálásához. (Ez, bár a mai fiatal olvasó már meg sem igen érti, egyáltalán nem kis dolog volt a maga idejében. A kutatás energiáinak egy nem jelentéktelen része ugyanis hosszú ideig arra ment el, hogy hatálytalanítsa a kor ideológiai klímájából fakadó fékező és deformáló hatásokat, az uralkodó ideológiai panelek érvényesülését.)

A gondolkodástörténeti vizsgálódások legújabb fázisát a Tverdota György és Veres András szerkesztésében megjelent, az értekező József Attilát tárgyaló tanulmánygyűjtemény (*A TESTET ÖLTÖTT ÉRV* [2003]) képviseli. A kötet tematikája szórt, színvonalra némi-egyenetlen, de anyaga gazdag, és egészében örvendetes, hogy elkészült, s immár egy egész kötet e téma bemutatását szolgálja. Ha lesz folytatása, azaz ha a szakma újra összefog, hogy e témakörben kollektívan is megnyilatkozzék, lendületet kaphatna a kutatásnak ez a fontos, sőt fundamentális jelentőségű területe is.

Itt említendő meg a gondolkodástörténet egyik, önmagában is súlyos és terjedelmileg is jelentős alfejezete, az életmű pszichoanalitikus vonatkozásainak vizsgálata. A pszichoanalízis ugyan, felületesen szemlélve, a betegség kérdésével kapcsolódik össze, s a költő betegségének tisztázására irányul. S kétségtelen, az e címkével összefoglalható írások egy része valóban az orvostörténet kompetenciájába tartozik (Varga Ervin „régí”, 1966-os cikkétől Németh Attila újabb keletű könyvéig [*JÓZSEF ATTILA PSZICHIÁTRIAI BETEGSÉGE(I)*. 2000]). Sőt maga a téma igazán figyelmet keltő exponálása, a Bókay–Jádi–Stark-féle könyv („KÖZTETEK LETTEM ÉN BOLOND” [1982]) is „betegségtörténeti” vonatkozásaival keltett figyelmet. A pszichoanalitikus tematikába sorolható írások azonban elsősorban mégsem e vonatkozásaik miatt igazán érdekesek – már a Bókay–Jádi–Stark-féle könyv is inkább mint identitásértelmezés érdekes. A költő életrajzi érdekű betegségének vizsgálatánál megítélésem szerint termékenyebb kérdésfeltevés az, amely a költő (egyébként versekben is megnyilvánuló) analitikus orientációjára irányul. József Attila ugyanis, bár kétségkívül páciensként ismerkedett meg a pszichoanalízissel, ismereteit hamar önmaga és a világ mélyebb és összetettebb értelmezésére használta föl. Önanalízisei és ezek gondolkodástörténeti következményei egy olyan, sok szövegben jelen lévő pszichoanalitikus „narratívá”-vá állnak össze, amely egyéni sorsát is, költészetét is mélyen meghatározta, s amelynek részletekbe hatoló, finom elemzése megkerülhetetlen.

E pszichoanalitikus narratíva megértése szempontjából (a költő saját szövegein túl) alapvető jelentőségű Erős Ferenc József Attila freudomarxizmusáról írott tanulmánya („FREUDOMARXISTA” VOLT-E JÓZSEF ATTILA?), amely a MIÉRT FÁJ MA IS című kötetben (1992) is hozzáférhető. Erős érdeme, hogy a pszichoanalízis történetében jártas pszichológus szakértelmével az analitikus orientációt kiemeli a betegség világából s a valóságértelmezés egyik lehetséges, József Attilára mélyen jellemző módjaként jeleníti meg. Nem kétséges, az úgynevezett RAPAPORT-LEVELEK és a SZABAD-ÖTLETEK JEGYZÉKE igazi kutatástörténeti jelentőségét is az adja, hogy az analitikus orientáció érhető bennük tetten. Magam e tárgyú írásai is e célt szolgálják, s a SZABAD-ÖTLETEK viszonylag nagy, ám meglehetősen eleges irodalmából is az érdemel elsősorban figyelmet, ami ezen a vonalon mozog. E szempontú használhatósága adja meg Vezér Erzsébet fontos forrásközlő írásainak jelentőségét is – ő a Gyömrői-féle dokumentumokat kutatta fel és tette közzé.

Erős Ferenc írásának fényében nő meg N. Horváth Béla Wilhelm Reichre vonatkozó kutatásainak jelentősége is, hisz a szexpolmozgalom apostolaként ismert német analitikus a költő orientációjának egyik ihletője (s egyben hitelesítője) volt.

Ugyanakkor nem hallgatható el, hogy a pszichoanalízis újabb keletű fölértékelődése a József Attila-irodalomban bizonyos hátrányokkal is jár. Megnőtt az önkényes, „intuitív” interpretációk lehetősége, s van annak is jele, hogy a mélylélektani megközelítés, a saját speciális kérdésfeltevéseinek körében mozogva, ránehezedik, ráburjánzik az irodalmi érdekű kérdésfeltevésekre, és olykor elnyomja azokat.

A József Attila-irodalom elsődleges feladata mindazonáltal aligha lehet más, mint a költői életmű valamiféle „megértése”, interpretációja: maga a versekről való beszéd. Ez persze posztmodern kontextusban, a „minden elmegy” elvének erőteljes térhódítása idején sokak számára már egyáltalán nem evidencia – az irodalomelmélet, mint látszik, egész jól megvan a maga saját metanyelvének fogalmi-kategoriális hálójában, s művelői számára a versszöveg mint egész inkább csak zavaró és eliminálandó ballaszt. A József Attila-irodalom azonban, akár mint ítéljük is meg ezt a vonását, „még” az irodalomtörténet régi, nagy tradíciójának keretein belül alakult ki, s fő vonalaiban ma is e körben mozog: a költőről való tudásunk „történeti” írásokban van főlhalmozódva.

Ez, azt kell mondanom, természetes, sőt törvényszerű fejlemény. A József Attila-értelmezés voltaképpen csak az 1950-es évek végén s a 60-as években nőtt ki a kortársi (zsrnálkritikai) megközelítés szövevényéből, a kanonikus célzatú kultikus érvelések szorításából. Az átmenet reprezentatív s a maga nemében kitűnő műve persze már közvetlenül a II. világháború után, a még viszonylagos nyitottság idején, 1947-ben megjelent. Ám Bóka László műve, ez az ESSAY ÉS VALLOMÁS alcímű, JÓZSEF ATTILA című könyvesszé már jellegzetes magyar tradíciók metszéspontjában született meg. Bóka ugyanis költő, nyelvész és (ezek szövegformáló erejét némileg torzítva) erőteljesen politizáló értelmiségi volt egyszerre, aki költőtársáról írott esszéje megkoncipiálásakor mind egyik komponensből belevitt valami lényegeset érvelésébe. Műve így a még József Attila életében elkezdődött értelmezési gyakorlat egyik betetőzője lett, ám – részben az időközben irodalomtörténész professzorrá avaszált szerző kulturális súlya révén – el is indított egy lehetséges további értelmezési irányt.

Azaz: a klasszikus ötvenes évek mélypontja után, kimondatlanul bár, de Bóka esszé-könyve volt a lehetséges fölfelé indulás egyetlen legitim kiindulópontja, a kultikus érvelésből (s a lassan beinduló filológiából) kibontakozó József Attila-értelmezés alap-szövege. (Talán nem véletlen, hogy 1975-ben, egy széles körben olvasott, népszerű sorozat részeként e könyv második kiadásban is megjelent.) Aki ugyanis 1956 után érdemben akart az életműről szólni, s nem elégedett meg az alapozást jelentő, úttörő jellegű filológiai és textológiai munkával (amelynek motorja az ötvenes évek közepétől egyre inkább már Szabolcsi Miklós volt), szinte érdemi előzmények nélkül kényyszerült kialakítani mondandóját. A kor erősen átpolitizált kulturális klímája pedig inkább deformáló erőter volt, semmint ösztönző kontextus. Ám az a tény, hogy a kor uralkodó ideológiája a marxizmus volt (lett légyen ez bármennyire vulgarizált és „aktualizált” is), azzal a következménnyel járt, hogy az irodalom értelmezése csakis *totalizáló jellegű történeti stúdiumként* volt elképzelhető: a kor, az alkotó és a mű együttes, szinoptikus értelmezése megkerülhetetlen követelményként tudatosult a kutatókban. (Hogy a kor nagy tendenciái és kis történései, általában: mindennapi valósága milyen közvetítőkön keresztül, az én miféle közreműködésével jelennek meg a műben, s a kész mű és a „valóság” viszonya milyen, nemigen tisztázódott, s az adott körülmények között nem is tisztázódhatott. De maga az összefüggés léte tételeződött.) Ez azzal a következménnyel járt, hogy az értelmezés igénye a lehető legmagasabbra lett helyezve, maga az értelmezés azonban általában meglehetősen elegesre sikeredett. (Több, az ötvenes években született művet, tapintatból, célszerű meg sem említeni.)

Utólag meglepő lehet, ám teljességgel törvényszerű, hogy a tudományossá váló értelmezés voltaképpen csak a hatvanas években vált nagykorúvá. Itt mindenekelőtt Ta-

más Attila neve említhető meg, aki (a József Attila-filológia és -textológia megalapozásával elfoglalt Szabolcsi Miklós mellett) az első igazán jelentős költészetértelmezést produkálta. Minden e tárgyba tartozó írása a József Attila-irodalom javához tartozik (Szabolcsinak a KÉSZ A LELTÁR-kötetében adott irodalomjegyzéke regisztrálja is ezeket), kettő azonban közülük külön is megemlítendő. Az akadémiai irodalomtörténeti szintézis, az úgynevezett sponót 6. kötetébe írott (1966) József Attila-fejezete s fő műve, világgép-értelmező könyve (KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL JÓZSEF ATTILÁIG [1964]), amely azóta, megérdemelten, újabb kiadásban is megjelent. E könyv nagy érdeme, hogy a kor vulgarizálásra hajlamosító légkörével szembeszegülve, a költői életműre, a szövegkorpuszra koncentrált, mindig szövegközelen marad, ám nem sekélyesedik pusztán szövegmagyarázattá. S a költő művekből elvont világgépének fővázolásával elsőként mond ki alapvető összefüggéseket. (Jellemzőnek kell tartanunk, hogy Tamás Attila vonatkozó írásait még a József Attila-irodalmat lekezelő, egészében rop-pant kevésre becsülő Kulcsár Szabó Ernő is akceptálja.)

A hatvanas évek jelentős új fejleménye az (akkor még) irodalomtörténészként dolgozó Hankiss Elemér néhány, témánkba vágó írása. Ő nem „József Attila-kutatóként” szólalt meg, hanem a strukturalizmus elméletét kipróbáló innovatív értelmezőként, megnyilatkozásai azonban jelentősek. JÓZSEF ATTILA KOMPLEX KÉPEI című írása, amely először a *Kritika* 1966. októberi számában jelent meg, izgalmas és úttörő teljesítmény. Jelentős a Szabolcsi Miklós ESZMÉLET-elemzéséhez írott hozzászólása (*Alföld*, 1969. április) is. Megközelítésének általánosító összegzése AZ IRODALMI MŰ: STRUKTÚRA VAGY MODELLE? című, költőnket is interpretáló írása, amely a *Válóság* 1970. évi 7. számában vált hozzáférhetővé. Hankiss tanulmányaival a strukturalizmus jelent meg a József Attila-értelmezésben.

Ugyancsak a hatvanas években indult az „osztatlan filológia” eszményét meghirdető, nyelvészindíttatású Török Gábor József Attila-kutatása. Az ő értelmezéseinek különleges jelentőségét az adja, hogy egy kitűnően fölkészült nyelvész szisztematikus versértelmező munkája ölt bennük testet. A LÍRA: LOGIKA (1968), Török kommentárjainak nyitó (s a továbbiakat elvileg is megalapozó) kötete nemcsak a maga idejében volt reveláló kísérlet, de – minden gyöngéje ellenére – ma is standard műnek tekinthető. Nagy és megbízható, minden további elemzés számára biztos alapot jelentő poétikai filológiai anyag van ebben (s a további kötetekben) fölhalmozva. A nyelvi alakzatok kutatása szempontjából máig túl nem szárnyalt írások ezek a József Attila-irodalomban. Sajnos, Török Gábor emberi érzékenysége olykor – teljesen fölöslegesen – polemikus színezetet adott írásainak, s ezzel korlátozta hatásukat. Ám mind a LÍRA: LOGIKA (amelynek jellemző alcíme ez: JÓZSEF ATTILA KÖLTŐI NYELVE), mind a KÖLTŐI RÉBUSZOK (1974) vagy a JÓZSEF ATTILA-KOMMENTÁROK (1976) jelentős értéket képviselnek.

A hatvanas évek sok új eredményt hozó s egészében inspiratív légkörében készült s jelent meg Szabolcsi Miklós első nagyobb szabású, elsődlegesen versértelmező könyve, A VERSELEMZÉS KÉRDÉSEIHEZ című ESZMÉLET-értelmezés (1968) is. Ennek jelentősége nem csak az, hogy az életmű egyik jelentős, sokak szerint a legjelentősebb nagy verse kap itt könyvterjedelmű értelmezést, hanem az is, hogy Szabolcsi, elszakadván a filológiai alapozás megkerülhetetlen, de mégiscsak előkészületi jellegű kötelességeitől, egyetlen versre koncentrálnak mutatta meg interpretációs érzékenységét és hajlandóságait. Az ESZMÉLET persze ezzel nem lett „végleg” letudva, a vers azóta is szinte állandóan az értelmezések tárgya, Szuromi Lajos például már 1977-ben újabb könyvvel állt elő róla, s az egyik legfrissebb értelmezés, Tverdota György még említhető könyve

(TIZENKÉTT VERS [2004]) is erről a nagy versről szól. Szabolcsi azonban e téren is nyitott, elindított egy termékenynek bizonyuló értelmezési folyamatot.

A hetvenes évek legjelentősebb fejleménye s az immár teljesen kifejtett József Attila-értelmezések egyik csúcspontja kétségkívül Németh G. Béla nagy formátumú „kísérleteinek” megszületése. Ő ugyan korszakos jelentőségű munkásságának csak egy, terjedelmileg viszonylag kicsi részét fordította erre a feladatra, s könyve, a 7 KÍSÉRLLET A KÉSEI JÓZSEF ATTILÁRÓL csak 1982-ben jelent meg, maguk az írások azonban korábbiak (részben még a hatvanas évekre is visszanyúlnak), s terjedelmüknél lényegesen nagyobb súlyúak. Már az újszerűvé tette kérdésfeltevéseit, hogy a kései költészetre koncentrált, az azokban megjelenő súlyos problémákat tematizálta; ez önmagában is a kor hivatalos „elvárásaitól” való erőteljes függetlenedést mutat. Tanulmányai, például az önmegszólító verstípusról írott, paradigmaalkotó írása azonban elsősorban azért válhattak a József Attila-irodalom legmagasabb szintjén mozgókká, mert Németh G. Béla megközelítésében a szövegre koncentráló versérzékenység egyesült a művelődéstörténeti kontextus figyelembevételével s a mély, filozófiatörténetileg is releváns kérdésfeltevésekkel. Ha valakinek, neki sikerült az irodalmi szöveg „külső”, történeti meghatározottságainak s ugyanakkor önelvűségének egyidejű figyelembevétele. Írásainak inspiratív szerepe máig ható.

Nem hagyható említetlenül az sem, hogy ekkorra már, az értelmezés fő vonalának kialakulásával párhuzamosan, a József Attila-irodalom „könnyűlovassága”, a magas színvonalú népszerűsítő kismonográfiák szerzői is fölléptek. Az (akkor) még hiányzó nagymonográfiát „pótolva”, a nem szakember olvasók képét elsősorban ők alakították, sok vonatkozásban szintén máig szólóan befolyásolva a József Attiláról való „köz tudást”. E típus három reprezentánsa Balogh László (JÓZSEF ATTILA [1969], e könyve utóbb több kiadást is megért), Gyertyán Ervin (KÖLTÖNK ÉS KORA [1963], „TISZTÁN MEG-LÁTNI CSÚCSAINKAT” [1985]) és Fodor András (SZÁLLJ KÖLTEMÉNY [1977]). Könyveik a megjelenésüknek keretet adó könyvsorozatok jobb darabjai közé tartoznak.

A költői életmű értelmezésének alapjellegzetessége a hetvenes évektől mégis az, hogy Szabolcsi Miklós integratív, egyben mintegy a „hivatalos” értelmezés rangjára is emelkedő működése ellenére, a sokszínűség, az eltérő értelmezések egyidejű jelenléte vált uralkodóvá. Ez sok haszonnal járt, sokféle elképzelés kipróbálását tette lehetővé. S bár e sokszínűségnek árnyoldala is volt, a színvonal olykor lejjebb esett, efemer művek is publicitást kaptak, a döntő az, hogy a József Attila-értelmezők csapatába újabb s újabb generációk léptek be. Maga az irodalom pedig nagymértékben megnőtt, s immár mennyiségi szempontból alig áttekinthető.

A versértelmezés terén játszott szerepe okán, vállalva az arra érdemes produkciók egy részének kényszerű figyelmen kívül hagyását, öt kutatóról itt is föltétlenül szólni kell. Két idősebről: Beney Zsuzsáról és Szőke Györgyről s három „ötvenesről”: Szigei Lajos Sándorról, Bókay Antalról és N. Horváth Béláról. Mindegyik más egyéniség, s más-más úton jár, mindegyik nevéhez jó néhány könyv és számos tanulmány fűződik. Summázó jellemzésük néhány sorban szinte reménytelen vállalkozás. A legnagyobb versérzékenysége közülük megítélésem szerint Beney Zsuzsának van, aki maga is költő, s egyike a József Attila-életmű legjobb, legmélyebb ismerőinek. Esszéi, amelyek nem a filológiai apparátustól nyerik értéküket (jegyzeteket általában nem is használnak), hanem egy hallatlanul érzékeny, életproblémákra és esztétikai finomságokra egyaránt fogékony személyiség érzékenységétől, „idegen” versek kapcsán megmutatkozó önkifejezési erőfeszítéseitől – valójában a szó legnemesebb értelmében vett irodalom-

ként is fölfoghatók. (Ez a jellemzés – ne legyen félreértés – nem szakmai megkérdőjelezésük álságos formája; ez dicséret.) Könyvei, mindenekelőtt a JÓZSEF ATTILA-TANULMÁNYOK (1984) és a GONDOLAT METAFORÁI (1999) finom fölismerésekben gazdag, magas színvonalú értelmezések. Szőke György, aki a ritkán megszólaló kutatók közé tartozik, alkalmi jelentkezései során irodalom és lélektan egymásra vonatkoztatásával tűnik ki. Ez tudatos erőfeszítés eredménye nála; Szőke ugyanis nem műkedvelő pszichológus, már felnőttként, sőt egyetemi oktatóként rendes egyetemi képzésben sajátította el a pszichológusszakmát. Így érthető, hogy vers és lélektan lehetséges viszonya rendre megjelenik írásaiban. Vékony, minden fecsegéstől mentes könyvei (ŰR A LELKEM [1992], AZ ÁRNYÉKVILÁG ÁRKAIN [2003]) értékét egy sajátos, tárgyias puritanizmus adja. Eredményei megbízhatóak, lehet rájuk építeni.

Szigeti Lajos Sándor már egy másik generáció tagja. Munkássága, amely a hetvenes években indult, kezdettől s egy jó ideig csaknem kizárólagosan József Attila életművére irányult. Két könyve is e tárgykörben íródott. Az első, az 1988-ban publikált A JÓZSEF ATTILA-I TELJESSÉGIGÉNY az egész életművet áttekintő szisztematikus motívumvizsgálat lehetőségeivel él; könyve a maga nemében úttörő. (Rokon természetű munka egyébként Széles Klára könyvecskéje, a „...MINDEN SZERVEM ÓRA” [1980] is, amely szintén a motívumok kapcsolódását vizsgálja.) Másik ide tartozó könyve, A VIRRASZTÓ KÖLTŐ (2002), amely már kevésbé szisztematikus, témaválasztásaival inkább a kínáló alkalmakhoz igazodik, de e kötetének írásai együtt érdekes képet adnak a József Attila-kutatás több irányáról is. Bókay Antal, akinek gondolkodástörténeti érdekű írásai jelentősek, a költői életmű posztmodernhez közelítő interpretációját is adja. Írásaiban olyan versekről is szól, mint a HETEDIK vagy az ESMÉLET. Itt említendő könyve a JÓZSEF ATTILA POÉTIKÁI (2004), amely már egészen új értelmezési irányt képvisel; nagy ívű és nagyigényű vázlata ez az életmű újabb elméleti irodalom alapján adott egyik lehetséges értelmezésének. Elméleti inspirációjú beállítódottsága, innovatív lendülete elismerésre méltó, az elméleti apparátus és az empirikus „anyag”, a versek illeszkedése azonban nem mindig tökéletes; értelmezései olykor még finomítandók lennének, ha összhangba akar kerülni a versek valóságos intencióival. N. Horváth Béla, aki maga is több könyv (például A HETEDIK [1999]) szerzője, itt az életmű folklórvonatkozásainak módszeres vizsgálata révén említendő („EGY KI MÁRVÁNYBÓL RAK FALUT” – JÓZSEF ATTILA ÉS A FOLKLÓR [1992]). Ő is azok közé tartozik, akiknek legfőbb témája József Attila, s írásai így számos különböző vonatkozást tárgyalnak vagy legalább érintenek.

Az említetteknel fiatalabb, de Szabolcsi Miklós tanítványaként még a tradícióhoz kapcsolódik Janzer Frigyes is. Ő olyan tanulmányaival említendő itt, mint az *Irodalomtörténet* 1991. évi 3–4. számában megjelent A BŰN ÉS A SEMMI (JÓZSEF ATTILA KÉSEI VERSEINEK MOTÍVUMAIRÓL) vagy „A DUNÁNÁL” című kötetben (1995) publikált A „KÉT VONULAT”, A FLÓRA-VERSEK ÉS AZ ODA. Ígéretes értelmező, de pályája nagyobbik szakasza még előtt van.

A kutatás versértelmező vonulatának jellemzésekor kell szólni arról is, hogy – bár különböző formában, az alkalmiság más-más fokán – neves költők is meg-megszólaltak József Attiláról. Ezek a megnyilatkozások persze nem mindig és nem mindenben a szakma szabályai szerint fogalmazódtak meg, de a versértésnek azon a fokán, amelyen ezek a költők (például Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky János, Petri György, Somlyó György, Vas István, Fodor András vagy éppen Tandori Dezső) álltak vagy állnak, még legrövidebb, alkalmi megjegyzéseik is különösen tanulságosak és ösztönzők. Annál inkább is, mert a versről való beszéd formalizált formáinak gyakorlása nem az egyedüli

s könnyen lehet, nem is a legtermékenyebb változata a versértésnek. Az, amit a költők belülről tudnak, s egy-egy vers kapcsán elmondanak, az irodalomtörténész számára mindig tanulságos.

11

A költői életmű interpretátorai között eddig nem lett megemlítve a más vonatkozásban többször is hivatkozott Tverdota György. Ez nem azt jelenti, hogy munkássága csak más területeken mutathat föl jelentős eredményeket, s éppen ezen a területen ne lenne „értékelhető kísérlete”. A helyzet bizonyos értelemben éppen fordított. Tverdota, írjon bármilyen távolinak tetsző kérdésről, voltaképpen mindig a költői életmű értelmezésének előkészítésén dolgozik: azt a munkát végezte és végzi el, ami – szerinte – egy, az eddigiéknél mélyebb és megalapozottabb értelmezés előfeltételét, empirikus alapját adja. Immár több évtizedes, módszeres és terjedelmileg is igen jelentős kutatói életműve a hosszú, de megtakaríthatatlan fölkészülés, a módszeres előmunkálat jegyében született. Hasonló következetesség a ma aktív kutatók közül senkit nem jellemez. Nem véletlen tehát, hogy – bár munkái mennyiségileg nagyobbik hányada gondolkodástörténeti, filológiai vagy éppen kultusztörténeti jellegű (nagydoktori disszertációja, A KOMOR FÖLTÁMADÁS TITKA [1998] például a József Attila-kultuszról íródott) – a költői életmű Szabolcsi Miklós *utáni* interpretációjának meghatározó jelentőségű művei az ő könyvei.

Az egyik ide tartozó könyve, a Korona Kiadó KLASSZIKUSAINK című sorozatának József Attila-kötete (1999) a felületes szemlélő szerint ugyan akár a költőt „népszerűsítő” szokásos kismonográfiák közé is tartozhatna. S kétségtelen tény, hogy a könyv terjedelme, sorozatba való beletartozása, némileg külső jegye erre vall. De e könyv, amely a belső, némileg rejtett cím szerint „A modern klasszikus” költészetének „folyamatrajza”, originális munka. Úgy összegzi saját kutatási eredményeit, hogy – miközben számol az óriásivá nőtt irodalom bevonható tanulságaival – az értelmezésnek egy eredeti, mesterétől, Szabolcsi Miklóstól is teljességgel különböző, de filológiaiailag igen erősen megalapozott, „aládúcolt” változatát adja. Nincs meg benne Szabolcsi esszéisztikus, helyenként virtuóz könnyedsége, sem Németh G. Béla mély, filozófiai inspiráltsága, ám mindegyiknél jobban számol az életmű autochton, belső meghatározottságaival és tendenciáival, a költő – kielemezhető, rekonstruálható – intencióival. Azzal, amit a „külső” világ sajátta válásának és művé való „szublimálásának” lehetne mondani. Ha valaki, akkor ő az, aki a keletkezés kontextusa és a kész mű közötti bonyolult közvetítési mechanizmus folyamatát és szerkezetét a leginkább megragadni és leírni képes. Hosszú idő módszeres és szorgalmas munkájának eredményei összegződnek itt, ugyanakkor, jól fölismerhetően, egy kutatási projekt vázlata is fölsejlik. S ez a könyv valóban az, aminek mondja magát, egy költészet folyamatrajza.

A másik, 2004 végén megjelent könyve, a TIZENKÉT VERS egyetlen költeménynek, a tizenkét szakaszos ESMÉLET-nek az értelmezése. Egy jelentős külön tradíció új darabja tehát ez; mint elődei, ő is a főmű, az *opus magnum* értelmezésére vállalkozik. Vita-kérdés lehet, hogy fölfogása, az tudniillik, hogy az ESMÉLET voltaképpen egy tizenkét versből álló *ciklus* lenne, helytálló-e. Az igazán lényeges azonban nem ez a kérdés a könyvben (akár igaza van, akár nem a ciklus tételezésében). A lényeges az a módszeres s a spekulációt jórészt kiiktató, empirikus megalapozásra törekvő vizsgálati eljárás, amely az ESMÉLET interpretációjában megmutatkozik. Érvelésében, könyve egész fölépítésében van valami konok következetesség, ami akár nehézkességnek is vélhető, ám

bizonyos: e könyv nem önkényes spekuláció, hanem az életmű valóságos tendenciáival számoló, azokból kiinduló, a versszöveg „utasításait” meghalló értelmezés. Bár nem „végső” szó ez sem (a versértelmezésben ilyen nem is lehetséges), de érdemi olvasat, amely a szöveggel éppúgy számol, mint minden más, a szöveg létrejöttét befolyásoló kontextuális tényezővel.

Tverdota nagy erénye, hogy a könnyen folyó, de kikerülhetetlenül önkényes szokásos versmagyarázatok helyett vállalja a megalapozás termékeny következményű, ám fölöttébb időigényes és fáradságos munkáját. Ez a *teljes körű* érdeklődésben és módszeres munkában megnyilatkozó, hosszú távban gondolkozó kutatói ambíció a József Attila-kutatás legnagyobb esélyeinek egyike.

12

Az ilyen számvetés fogadtatása, szándéktalanul bár, de hasonlít ahhoz, ahogy a moszkvai Vörös tér dísztribünjét a hajdani kremlinológusok szemlélték. A kérdés ugyanis számukra az volt, ki van jelen s ki nem, s a jelenlevők elhelyezkedése milyen erősortendet fejez ki. Egy ilyen értelmezést nem tudok megakadályozni, de talán nem haszon nélküli, ha megjegyzem: (1) ha csak a személyi szimpátiám tükre lenne ez az áttekintés, kevesebb név fordulna elő benne, (2) ha viszont valamely konkrét téma földolgozásába kezdenék, olyan szerzők olyan írásaival is számolnék, akik s amelyek itt említetlenül maradtak. Ez az áttekintés ugyanis nem rekeszti ki az említetlenül maradtakat sem, elismeri, hogy a regisztrált írásoknál sokkal szélesebb körű a nem említett, de valamilyen szempontból hasznosítható írások száma. Ám a cél, a kutatás főbb irányainak fölmerése eleve egyféle szelekciót eredményez. Csak így válnak érzékelhetővé azok a fontosabb törekvések, amelyek – akár jó ez, akár nem – a József Attila-kutatást jellemzik.

Rába György

ELŐIDŐBŐL LEGENDÁBA

Kora reggel ráförmed a kofa
ne válogasson az én árumat
mindenki csak dicsérni szokta
hibátlanul működő tűzhelyét
rejtett hiba miatt a szerelő
akár napokra hetekre lezárja
tízdekányi felvágottja közé
zsírost penészeszt is csempész a hentes
frissen vásárolt vízhatlan cipője
beázik az első őszi esőben
a számon kért eladó meg szapulja
e típust nem kifogásolta senki

mikor az időtlenségbe zuhan
 zsenijét már csupán keresztnevén
 emlegeti boldog-boldogtalan
 kopott pengéit használt tollait
 el se hangzott mondásait kigyűjtik
 noha allergiás volt illatokra
 néven nevezik kedvenc kölnijét
 páros napokon klubot alapítanak
 mert színe volt emlékére a kékek
 páratlanokon követői zöldek
 múzeumban csodáltatják az ernyőt
 élettársa azzal agyabugyálta
 a gyökereitől mozdíthatatlant
 bronzba öntik s egy gyönyörű napon
 világba lépő messze mutató
 példa alakját állítják a térre

• Fővárosi térzene •

Bednatics Gábor

URBI VEL ORBI?

A nagyvárossá érő Budapest lírikus megjelenítései a századfordulón

A XIX. század végén egy amerikai újságíró cikket írt a Magyarország ezeréves fennállását ünneplő Budapestről. Amerikában élő olvasóinak az ifjú fővárosról mint számárra kellemes várt meglepetésről számolt be, és ez egyben a mai magyar közönségnek is meglepetést tartogat. Richard Harding Davies úgy látta Budapestet, mint egyetlen Európa városai között, amely a tengerentúli kontinens metropolisaihoz hasonlítható: szerinte Budapest az óvilág „legjenkibb városa”. Davies az egyesített főváros hagyományaiban gazdag budai részével ellentétben Pest fejlődésére helyezi a hangsúlyt, mely városrész „a legmodernebb város Európában; modernebb Párizsnál, mert jobb az úthálózata és a világítása; szervezettsége miatt gyorsabb közlekedést biztosít, mint New York; és ahol az Országház legalább annyira nagyszerű és lehengerlő, mint a Temze partján lévő épület, melyhez külsőleg nem is hasonlít”.¹ Az összehasonlítás során nemcsak az azóta eltelt időkben el-

¹ Richard Harding Davies: A YEAR FROM A REPORTER'S NOTE-BOOK. New York, 1898. 71–74. Idézte: BUDAPEST AND NEW YORK. STUDIES IN METROPOLITAN TRANSFORMATION 1870–1930. Szerk. Thomas Bender–Carl E. Schorske. New York: Russell Sage Foundation, 1994. xiii.

veszített dicsőség miatt csodálkozhatunk el, hanem amiatt is, hogy Budapestet New Yorkkal egybevetni kevésbé szokás, mint Béccsel vagy Párizssal. Ám hogy mégis tartható ez a megközelítés, azt egy 1988-ban rendezett konferencia résztvevői is megerősíthetik, akik a magyar főváros dinamikus fejlődését csak az amerikai metropolisok alakulásának ütemével tartják egyenértékűnek. A várostörténész páros által jegyzett előadás például azt állítja, hogy „*Budapest, mely Bécsnél kétszer, Párizsnál és Londonnál háromszor gyorsabban fejlődött, a Monarchia megalakulását követő ötven évben jelentősen előrébb lépett az európai városok rangsorában: míg 1869-ben a kontinens 17. legnagyobb városa volt, 1910-ben már a hetedik*”.² Ezek a megállapítások lehetővé teszik számunkra, hogy ne értékeljük le fővárosunkat (például) Béccsel szemben, s ne úgy tekintsünk Budapestre, mint a császári főváros kisebb testvérére. S hiába Bécs központi szerepe a valódi irányítást illetően, hiába annak hangsúlyozása, hogy Bécsnek az első világháború elején is kétszer annyi lakosa volt, mint Budapestnek, illetve hogy sokkal jelentősebb alkotók és gondolkodók éltek az osztrák városban, mint magyar testvérében, a körültekintőbb és hitelesebb képhez szükséges azoknak a pozitív alkotóelemeknek a felmutatása is, amelyek a várossal kialakított leírást eleve meghatározták, csak a fentebb jelzett kisebbrendűségben gyökerező sztereotípiák nem engedte előtérbe kerülni.

Az egyik ilyen korántsem elhanyagolható elemet a művészeti megjelenítés különféle formái adják. A regények, elbeszélések, a festészet, a fényképészet vagy későbbiekben a film jellemzően olyan reprezentációs mintázatokat teremtenek, amelyek a várostörténészek számára is hivatkozási alapot adhatnak. Sőt, ahogyan a történész lemond a rekonstrukció objektív megragadhatóságának illúziójáról, figyelme egyre inkább a művészi megjelenítés értelmezése felé fordul. A forrásanyagok közé ily módon felvett tudósítások, festmények, fényképek, irodalmi szövegek egyaránt árnyalják a városok történetéről kialakított képet. A városleírások klasszikus korában, a XIX. század közepén Edgar Allan Poe és Friedrich Engels a korabeli Londonnak hasonló leírását adta. Az amerikai költő *A TÖMEG EMBERE* című írásában a tér és az egyén határainak egymásba olvadására utal, s ugyanennek társadalmi következményeit írja le *A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE ANGLIÁBAN* című értekezés is. A poétikus érzékenység felbukkanása a szociológiai műben éppenséggel a művészi reprezentációk fontosságára hívja fel a figyelmet. A művészi megjelenítés közvetítette olvasásmódok és az ezek generálta értelmezések felsorolása és értelmezése feltehetőleg sokkal többet – vagy legalábbis nagyon mást – árul el a városképről, mint azok a megközelítések, amelyek – objektivisták előfeltevéseikhez ragaszkodván – nem akarnak tudomást venni a nagyvárosiasodás alapvető tulajdonságáról, jelesül az állandó átmenetiségről és pillanatnyiságról.³ Mikor tehát a modern városok létrejöttével olyan társadalmi átrendeződés ment végbe, mely nemcsak a kulturális javak forgalmát erősítette meg és sűrítette egybe, hanem egyenesen a szellem fogalmának új lehetőségfeltételeit is megszabta, a nagyvárosi élet (tudományos) megközelítései számára a művészeti reprezentáció egyes formái a történeti forrásokkal válhattak egyenlővé, illetve sok esetben azoknál fontosabbá. A példaként említhető Párizs esetében ez annyit tesz, hogy míg a város sok értelmező számára csupán teret ad a művészeteknek, s a város és a művészet szimbiózisából kifejlő megjelenítési formák megszerezésében kimerül tevékenységük, addig a valóságnak a

² Thomas Bender–Carl E. Schorske: BUDAPEST AND NEW YORK COMPARED. In: Bender–Schorske (szerk.): i. m. 2.

³ Carl E. Schorske: THE IDEA OF THE CITY IN EUROPEAN THOUGHT: VOLTAIRE TO SPENGLER. II: THE HISTORIAN AND THE CITY. Szerk. Oscar Handlin–John Burchard. Cambridge (Mass.)–London: MIT, 1963. 109–110.

művészi alakítás során végbemenő megsokszorozódására figyelmező történész a városkép eredendő konstituensét ünnepli a különféle művészi reprezentációkban. Ezért lehet, hogy az a közhelyként rögzült kép, mely szerint a francia főváros a bohém művészeknek, majd az avantgárd alkotóknak ad otthont, és az ő lakóterükként válik művészetileg fontossá, tarthatatlan. Legalábbis annyiban, amennyiben ez a tér nemcsak lakóterként, de elképzelt, művészetileg létrehozott térként jelenik meg. Baudelaire és Manet – akinek festészetét nagyban áthatotta a költő versvilága⁴ – Párizsa ugyanis az a hely, ahol a városi létmód tematikus elemeinek szerepeltetésén túl fokozatosan teret nyert a megformáltság nyújtotta poétikai szerep is, mely erősítette a sejtést, hogy a valósnak vélt városkép egyik legfőbb forrását a művészetek adják, sokszor szinte észrevétlenül befolyásolva, alapvetően meghatározva a történész által objektívként felfogott városképet is. A költői szöveg ihlette festmények nem a modern Párizst és annak szeleteit jelenítik meg, hanem Napóleon főépítészéhez és Baudelaire-hez hasonlóan létrehozzák azt a fővárost, mely voltaképpen láthatatlan, elképzelt nagyváros.⁵ Manet és Baudelaire Párizsa épp azért lehet a művészet tárgya, mert imaginárius, s „nem »lájzművészet«, hanem egy allegorikus költészeti látásmód, az elidegenedett ember tekintete, amelynek tárgya a város”.⁶ A költészet tehát a városkép nyelvileg megalkotott vízióját közvetíti a festészet számára, mely a nyelv és kép összefonódását és feszültségét egyszerre magában hordozva, az olvashatóságra s nem pedig a primer szemléltetésre irányítja a figyelmet.

A modern ember elidegenedtségét – hogy ti. sem a múltban nem lelhet kompenzációra, de a haladás előrevetített jövőképe sem váltja be a hozzá fűzött reményeket – a nagyváros megjelenésével szokás szemléltetni.⁷ A főleg Baudelaire által és kapcsán megfogalmazott nagyvárosi létmód megkövetelte újfajta szereplehetőség – a költő, a tömegben feloldódó én és a romantikus vándor alakját felváltó cél nélküli csatangoló ember egybeolvadása – a falu és a város, az eredeti harmonikus egység és a művileg, új szabályok alapján szerveződő bonyolult struktúra közötti ellentétben egyre inkább ez utóbbi értékelését támogatja. A magyar költészetben Petőfinél válik érzékelhetővé a nagyváros megváltozott helyzete. Az egyesült főváros helyett természetesen még csak (a történelmi Budával szembeállított polgárisodó, formálódó) Pest távlatait veszi szemügyre. A verseiben szereplő városleírások jobbára a falu képéhez való viszonyukban értelmezhetők. Hibás lenne azonban azt gondolni, hogy a természet eredendő (romantikus) fenségességével kapcsolatos vidéki élethelyzet szemben állna a városi léttel. A helyzet ugyanis annyiban összetettebb, amennyiben a városkép egyfelől a falusi élet módosult formájaként jelenik meg Petőfinél, másfelől pedig ironikus távlat létesül Pest és a vidék között, amelyben eldönthetlenné válik, melyik életforma értékelhető erkölcsileg magasabb rendűnek. 1844-ben Petőfi egyazon hónapban veti papírra Az ALFÖLD című versét, illetve a KEDVES VENDÉGEK ÉS A BOLDOG PESTIEK címűeket. A pusztának mint *par excellence* magyar toposznak megénekléseként számon tartott alkotásról azonban tudni érdemes, hogy Pesten íródott. Tájéleíró hitelességét ezenkívül a természet

⁴ Theodore Reff: MANET AND THE PARIS OF HAUSSMANN AND BAUDELAIRE. In: VISIONS OF THE MODERN CITY. Szerk. William Sharpe–Leonard Wallock. Baltimore–London: Johns Hopkins, 1987. 153. sk.

⁵ Klaus R. Scherpe: ZUR EINFÜHRUNG – DIE GROSSSTADT AKTUELL UND HISTORISCH. In: *Die unwirklichkeit der Städte*. Szerk. Klaus R. Scherpe. Reinbek: Rowohlt, 1988. 7.

⁶ Walter Benjamin: PÁRIZS, A XIX. SZÁZAD FŐVÁROSA. Ford. Széll Jenő. In: uő: KOMMENTÁR ÉS PRÓFÉCIA. Gondolat, 1969. 87.

⁷ Vö. pl. Georg Simmel: DIE GROSSSTÄDTE UND DAS GEISTESLEBEN. In: DIE BERLINER MODERNE 1885–1914. Szerk. Jürgen Schütte–Peter Sprengel. Stuttgart: Reclam, 2002. 125.

szubjektumfüggő értéke is megkérdőjelezi: „*Mit nekem te zordon Kárpátoknak...*” A poétikai megformáltság szintjén az elbizonytalanítás fokozódik. Az Alföld nem leképzett, hanem nyelviileg megformált világgént épül föl, s ezért válik lehetővé a falusi vendégek városi látogatásának humoros leírása a KEDVES VENDÉGEK című költeményben, mely egyenesen a vidékiek parlagiasságát gúnyolja ki: „*Oh ez az ostoba falusi nép! / Irják, hogy majd feljönnek Pestre.*” A vidéki dolgok sorozata „költői”-ként van aposztrofálva, ez a költőiség – mely Az ALFÖLD-ben még valóban poétikai alap lehetett – irónia tárgyává válik, mely a teremtő képzelet számára jelentéktelen: „*Költői dolgok mindennekfelett, / Csak úgy húzik tőlök a képzelet.*” A MI BOLDOG PESTIEK pedig egyenesen a természet palinódiájaként hat: „*Hiába is dicséritek / A szép természetet! [...] Mi élünk csak valódilag, / Mi boldog pestiek!*” Ám a szatirikus leírás végére ez a boldogság meglehetősen kétségessé válik, ami az értéképzetek elbizonytalanodásával jár együtt. Az 1845-ben keletkezett PEST című költeményben pedig csupán az irónia válik érzékelhetővé, mely által sem a vidéki, sem a városi élet nem lesz értékesebb, csupán a mindkettejüket leíró nyelvi jelek egymásba játszása miatt keletkezett feszültség érhető tetten. A csatangoló és szemlélődő éntől elválasztott képen („*Kivált h' az utcán kóborolhatok: / Az angyaloknál boldogabb vagyok. / Egy óriáskigyó báméskodásom, / végighúzódik a népsokaságon.*”) a falusi vásári forogtatási képei és a városi élet jelenetei keverednek össze:

„*A vargainasok pofozkodása,
A bérkocsiknak embergázolása,
A zsebmetszők, a pörölő kofák
Az embert mind igen mulattatják.*

[...]

„*Hát ahol a dicső arszlánok járnak!
Azt nevezem ám baromvásárnak.*”

A zsánerkép csattanója a kétértelműség vaskos vidékiességének ismerősségét játssza ki az idegenséget ellensúlyozandó, s így a komikum segítségével egyszerre rögzíti és lebegtetni az alakuló nagyváros diszharmonikus, „csinált” jellegéről adható ítéletet. Poétikailag viszont arra enged következtetni, hogy a vidék (vélt) nyugalma és a városnak tulajdonított bűnös, zavart zibongás egyaránt esztétikai képződmény, melynek nyelvi elemei akár ki is cserélhetők egymással.

A város objektív leírása és a lehetséges város elképzelése közötti ingadozásra mi sem jobb példa, mint a tájleíró elemek továbbélése a főváros ábrázolásában – akár negatív hangsúllyal is, mint például Pósa Lajos, Gárdonyi Géza vagy Szabolcska Mihály verseiben. A falusi élet nyugalma megéneklő Pósa- és Gárdonyi-versekben nyomát sem leljük a Petőfinél tapasztalt ironikus-komikus távlatnak, ám a versek esetlenségükkel – amit a mai olvasó érez bennük – mégiscsak megidézhetik a nevetségességet. Szabolcska Mihály két verse, a SALZBURGI CSAPSZÉKBEN ÉS A GRAND CAFÉBAN címűek, egyaránt a falusi élet idilli állapotát idézik meg az idegen helyszínen. Utóbbi szöveg nem egyszerűen tematikus kapcsolatokat sorol föl, hanem a – magyar nóta által Párizsban – létrejött szituációt intertextuális utalással is bekapcsolja a magyar költészettörténet folyamataiba: „*A teremnek minden lángja, / Mintha pásztortűzzé válna...*” Az Arany költészetére való utalás ugyanakkor csak az előbbi megszorításokkal tekinthető egyértelműnek. Noha Arany Jánosnál nem feltétlenül az ironikus távlat adja a hivatkozás keretét, nála – ha foltokban is, de – föllelhetők e tematika elemei. A korai versek leíró részei és a

kései költeményeknek a városban is a természetet ünneplő fordulatai mellett például a Simmel által jelzett felgyorsult élethelyzet és a Baudelaire-nél tapasztalható, a lírai én és a tömeg viszonyából fakadó feszültség jelei is felbukkannak AZ ÖRÖK ZSIDÓ-ban:⁸

*„Rohannom kell – s a földi boly
Mellettem gyorsan visszafoly:
Ködfátyol-kép az emberek:
Én egy arcot sem ismerek...
Tovább! tovább!*

*Oh mily tömeg! s én egyedül
Útam habár közé vegyül:
Érzem, mint csónak a habot,
Hogy átmenet mind rám csapott...
Tovább! tovább!”*

Arany költészetének hatástörténetében ennek ellenére a fentebb említett természet-leírás dominált, olyannyira, hogy a költői megközelítést érdemlő Budapest látványának leírásakor még egy 1887-es publicisztikában is a CSALÁDI KÖR vagy a TOLDI modorában lehetett megadni a város képét: „Vélczéről költemények zengenek bűbájos regéket, és a lagunák városát csak dithyrambusokban lehet kellően dicsőíteni. Jőjj velem, édes magyarom, este a lánczhídra s vess egy tekintet a meszerű látványra, melyet Budapest ilyenkor nyújt. A rejtélyes félhományban zúg alattad mélyen-mélyen a büszke folyam, melynek suhanó habjaira hosszú ezüstös fényávot fest a holdvilág. Két oldalról hosszú, végtelen hosszú sora a gázlángoknak áll haptákat és csillagkoszorúval szegélyezi a két partot, melynek palotái ki vannak világítva. Messziről mint pásztortüzek hunyorítanak feléd a budai hegyek közé szétszórt villák kivilágított ablakai és a sötét távolból a Duna kellő közepéből kacérkodik veled a fényben úszó Margitsziget. A széles folyón apró fénybogárkák suhannak tova s csak ha közelebből éles füttyszó riaszt fel merengésedből, tudod meg, hogy azok propellerek vagy hajók, melyek meg vannak rakodva közönséggel. És ha már ittas vagy e gyönyörű látványtól, ne sajnáld a fáradságot s ülj fel velem a lóvasútra. Csak a fogaskerekű vasutig megyünk, itt aztán éjnek-idején felkapaszkodunk erre a prüszkölő szörnyetegre, mely rettenthetetlenül indul neki a meredek hegynek. Amint aztán lassanként emelkedünk, kibontakozik előtünk egy lángtenger, egy ragyogó, nevető tűzváros: Budapest! Ezer és ezer láng pislog, nevet, kacsint feléd, szíved megtelik örömmel és a fogaskerekű egyre azt zakatolja füledbe: Budapest világváros!” S ezzel együtt megfogalmazódik az az igény is, mely a fiatal főváros költője után kiált: „Ha Hugo Viktor hazafiségének minden lángját Páris oltárán lobogetta, s lelkesülten zengte: »Páris, Páris, és mindörökké csak Páris!«, Budapest is megérdemelné a maga Hugo Viktorját; mert természeti szépségei, rohamos fejlődése, történeti multja minden igaz költői lelket föl tudnak hevíteni...”⁹

A város hivatalos költőjének címéért versengők között elsőként Vajda János verses regényét kell megemlíteni. Az 1877-es TALÁLKOZÁSOK, mely egyenesen a BUDAPESTI ÉLET-

⁸ Az összefüggésre Németh G. Béla mutatott rá: BUDAPEST AZ IRODALOMBAN. In: uő: KÜLLŐ ÉS KERÉK. Magvető, 1981. 434. A bolygó zsidó alakja és a tömeg embere között – Poe említett írásával összefüggésben – Marie Bonaparte is kapcsolatot tételez 1949-es könyvében. (THE LIFE AND WORKS OF EDGAR ALLAN POE. Idézi: Karlheinz Stierle: *Der Mythos von Paris*. DTV: München, 1998. 937.)

⁹ Lucius: BUDAPEST VILÁGVÁROS. *Magyar Salon* (IV.), 1887. aug. 418–419.

KÉP alcímet viseli, a nagyváros frekventált környékének számító Váci utca leírásába kezd. A *Nővilág* szerkesztőjének verses regénye egyedülálló módon (nem nagyvárosi) hölgyeket megszólítva olyan fiktív párbeszédet képez, mely alkalmat ad a pesti utca-kép leírásának legitimálására: „*Szép olvasónő a vidéken / Ez prózai neked talán?*” A Petőfinél tapasztalt komikum helyett itt már újfajta értékkel szembeesülünk, mely a modernség naprakész megjelenési formájában, a divatban ölt testet a 13. versszak tanúsága szerint: „*S szó mi szó, tagadhatatlan, / Divatnak hódol a világ. / És van valami a dologban, / Hisz a divat is – ifjuság*”. A mulandóságnak alávetett érdeklődés homlokterében már nem a leírás hagyományainak szubsztanciális vetülete a mérvadó, hanem az aktuális, az egyedülnek és öröknek tekintett megközelítésmódok, rögzítési típusok talaján építkező, ám azokat transzformáló – a konverzáció köznapi diszkurzusát magáénak tekintő és fordulatait előszeretettel alkalmazó – megnyilatkozás:

*„Valóban kedves olvasónő,
Nem vadregényes ez a tér.
A sziklabérces vadonerdő
Festőbb színpadot ígér.
De mindazáltal én azt mondom,
Kissé időzhetnénk e ponton.
Mert legyen a keret mi szép,
Mégis csak ami fő, a kép.”*

A romantikus verses epika leírasmódja elé olyan szűrőt helyez, amely átviszi a hang-súlyokat és a szereplőket is, és – egy ponton a biográfiai alany öntematizációs destabilizációjának erőteljes textuális játékaival megfejlelve – mindezeket modern konfigurációban láttatja:

*„S a vadonerdő s fellegvára
Ma már csak egy üres keret.
Bósz vajda, hőse – képe tárgya –
Belőle régen kiesett.
A vár mindenható lovagja,
A rengetegnek fenevadja,
A boszorkány – s tündércsoport –
Mind itt ez utcán sürg-forog.*

*Regénye megvan minden kornak.
Minden tavasszal nyíl virág.
Az istenek polgárosodnak
És szállanak alább-alább.
Olymp szirtorma rég lakatlan;
Éj csöndjét zord lovagvárakban
Kísértetek föl-fölverik,
De már egymást sem ismerik.”¹⁰*

¹⁰ Ugyanez a mítoszvesztés Inczédi Lászlónál: „*Igaz, hogy oda a költészet, / Nincs már többé romantika, / Rablól-val, várral elenyészett / A lovagok mesés kora / De a való most többet ér meg, / Mert munkát s jólétet jelent, / Amaz álom volt, ez az élet, / Légy üdvöz hát, gyár, odafent!*” (HAJDAN ÉS MOST.)

A modern szituáció megkövetelte változások, a költészet nemes és fenséges világának hétköznapi szintre süllyesztése a Petőfinél tapasztalt ironizáláshoz hasonló módon megy végbe. A művésziesség elveszett világának siratósa helyett a divatnak múltat átalakító szerepét mutatja be, ám nem a feltétlen elfogadás igényével lép föl, sokkal inkább a hétköznapiság jegyeit igyekszik felvonultatni. A mű egésze azonban alulmarad eme gunyoros kezdethez képest, és a nagyváros csupán színhely, nem pedig afféle imaginárius tér lesz, amely Budapest képének megrajzolására, árnyalására törekedne.¹¹

Arany örök zsidójának poétikai észrevételét követve Kiss József SZERELEMVÁGY című versében is megjelenik a csatangoló ember betagozódása a tömegbe, megőrizvén a tájköltészet eljárás módjait a nagyvárosi környezet leírása során. Az erőteljes hasonlat miatt nem lehet nem észrevenni a városi fenomén tapasztalatának idegenségét integrálni igyekvő struktúrát, mely bevett romantikus és népdalszerű eszközök, képek segítségével képes megérteni a megváltozott szituációt:

*„Utcáról utcára ögyelegni tétlen:
Ez az én legédesb, legszebb kedvetlésem.
A sürgés, a robaj, a tömeg gyors árja
Kápráztat, elmerít édes andalgásba.*

*Mikéntha zöldellő hegyormokon járva,
Kéjjel hallgatódnám a malomzúgásra,
Mely alatt kelepel, csitteg-csattog lágyan –
Ugy érzem magamat a tömeg zajában.”*

A folyamatos alapzaj mint alap és háttér a művészi feltételeket is megteremti, mivel a tömeg zúgását mintegy a versalkotás feltételének, eredőjének tekinti, és a tömeg jelenlétét topográfiai kicövekelésként igényli: „Szívemben tavasz van, dal s virággal áldott. / A költészet fényes, csodás halmán állok. / A tömeg közepett vagyok messze tőle, / Mintha csak álmodnám, álmodnám felőle.” A nagyvárosi ember természetérzékelésében bekövetkezett változásokra azonban nem egyszerűen a „teljesebb lét emléke” iránti vágyódás, „hangulat” és „nosztalgia” lehet a válasz, amint azt Rónay György feltételezi,¹² hanem a megváltozott közegre alkalmazható poétikai megközelítések ambivalens viszonya múlthoz és jövőhöz. A múlt költészetének sajátosságai meghatározók maradnak a korai modern lírát illetően is, ám vagy a tematikus újításokat nem kísérik a nyelvi-poétikai teljesítményben lezajló változások, vagy az örökölt toposzokhoz való ragaszkodás hangsúlyozása miatt sikkadnak el az artikulációban tetten érhető kezdeményezések. Kissnél más helyütt a város épülése a haladás visszásságaival kapcsolódik egybe, s habár nála is nevetségesség forrása a mitikus hősök modernizálódása („A történet, / A rege más nyelven beszélnek. / Hallgat a szív, mint halott ajka, / Ah, és az ész szomorú dajka. / Daphnis civikkert hord orra felett, / Chloe sétahangversenybe megy” – DAPHNIS ÉS CHLOE), a város átalakulását szemlélő lírai én az emlékezetben élő szép idők és a még formátlan, de az elő-

¹¹ Vö. „az a mód, ahogyan a városról való tapasztalatunk megképződik, főként a szavak, képek és mítoszok adta anyag-talan városnak köszönhető. Ezek azok az elemek, melyek segítségével nemcsak azt tanuljuk meg, hogyan lássuk a városokat, hanem azt is, hogyan éljünk bennük”. James Donald: THE IMMATERIAL CITY. IN: A COMPANION TO THE CITY. Szerk. Gary Bridge–Sophie Watson. Oxford: Blackwell, 2000. 47.

¹² Rónay György: PETŐFI ÉS ADY KÖZÖTT (1848–1899). Magvető, 1981. 312.

rehaladás egyszerre biztató és fenyegető lehetőségét magában foglaló jelen ütközésében találja föl magát:

„Egekbe néző, pompás paloták,
 Hol tegnap még csak ronda viskó állt...
 Árnyas kertek a pusztá telkeken –
 Kábulva állok – alig hihetem.
 Mig vándorbotom vezető karán
 Lejárt világok romját kutatám
 És szent megdöbbenéssel álltam ott,
 Hol Michel-Angelo élt s alkotott:
 Im itt – tündéri szép varázsolat! –
 Század épült fel egy nyáréj alatt!
 A mesés fénynél, mely sugároz rám,
 Mesébb csak e gyorsaság talán...
 Mily lázasan lüktet e kor ere!
 Rövid az élet, siessünk vele!
 Az ifju megérik egy nap alatt,
 S a gyermeklány már merő – öntudat.
 Zuhogó ritmus a mozdonymoraj –
 Élünk, szerelmünk e ritmusra hajt,
 Gazdagság, dicsőség mind gőzre megy –
 Küzd az ideál, győz az – egyszeregy.
 Az ideál!... Ti sphynxek odafenn,
 Kik az erkélyt tartva szünnés-szüntelen
 Rejtélyes szűzi arccal nézitek
 Ez örök-éber, nyüzsgő tömeget,
 Ó fejtsétek meg a rejtélyt nekem:
 E mohó sietség hova viszen?
 Mely örvényébe annyi kint sodor:
 Előbbre tör-e a rohanó kor,
 Mint ama régi, mely kimérve járt
 S nem döntött, de teremtett ideált?
 Hamarább nyomba érünk-e vajon,
 Mert kergetünk vágány- és villanyon,
 Levegőégben, tengerár alatt –
 Inszakadtig – s míg a szív szakad –
 Cél s ideál: boldogság, tégedet?”

A tipográfiailag is elkülönített zárlatban azonban a szembenállás feloldódik, amennyiben a lírai én mégis a „haladást” választja a dicső régmúlt állandó alakjainak tekintett szfinxekkel szemben, önnön kérdésére mintegy választ adva ezzel a tettel: „A sphynx hallgat és én tovább megyek.” Kiss József AZ ANDRÁSSY-UTON című versében a letűnt városnak az emlékezetben még létező topográfiaját nyomozza a lírai én („A keskeny utcák, szűk sikátorok, / Hol andalogtam szebb napokba’ régen / A melyek látták ifjú dőreségem / Eltűntek mind – alig maradt nyomok”), ám csak saját maga elvesztését tudja eredményül rögzíteni, ahol a régi város elfalazott sírrá, a szubjektum pedig halottá, illetve szellemmé változik: „Szent helyeimet mind elfalaztátok! / Az első édes találkozó helyet! / S mint sirból kiünkedt kísértetek – / Ugy bolygok itten s haza nem találók.”

A tömeg hasonlóan magányos kalandorát mutatja be Rudnyánszky Gyula BUDAPEST című, költői elbeszélésnek induló, de elégiába forduló „töredéke”. Az egykor oly nagy népszerűségnek örvendő költő az XIX. század utolsó két évtizedében több alkalommal választotta versének témájául az ifjú fővárost, 1891-ben napvilágot látott ÚJ KÖNYV című kötetét egyenesen „Budapestnek, Magyarországnak fővárosának rajongó szeretet[e] jeléül” ajánlotta.¹³ Szóban forgó költeményének költői énje a két műfajon (s műnemen) átlépve fokozatosan mozdul el az első versszakokban a színre vitt hős énjét elbeszélő hangtól a lírai szubjektum irányába. A városra rácsodálkozó főszereplő lassanként a várost szemlélő lírai én szerepkörébe kerül át: az eleinte egységes fókuszú perspektíva reflexiók sorozatára esik szét, és az elbeszélő én tekintete egyesül a megnyilatkozó énével. A hatodik szakaszban az éjszakai Budapest a tömeg mozgásából, a természet és a gépek hangjából, valamint a világítás fényeiből összeálló képként kerül az olvasó elé, miközben olyan biológista kódrendszer idéződik meg, amelyen az organikus szervezetként előáll város elveszíti kontúrjait, s a fény trópusa megidézte pozitív érték-tartalmak mögött előkerülnek a háttér sötétjével azonos negatív mozzanatok is, melyeket a teremtő képzelet – mint a vakfoltra eső képeket az agy – széppé varázsol:

*„Az est közelget, a lámpák kigyúlnak;
Mint száz szövőszék nyüzsg az ember-ár;
Nincs vége-hossza a sok lóvasutnak,
Tülok bűg, fűtlyöl inas és madár;
Mint duzzadt vér-erek mind összefutnak
A zig-zug utcák, – hol itt a határ?
Paloták mellett ócska házak állnak,
Parányi fényhez óriási árnyak.*

*Szívem bálványja, ifju Budapest,
Szép vagy te ily homályos alkonyatkor:
Ezer bűbájjal ékesít az est,
Jelenné lesz a jósolt boldogabb kor;
Mit rád csak vágyaink varázsa fest,
A képzelet valónak látja ekkor.
Mi benned fény, az árny azt emeli,
Mi benned árny, a fény azt elfedi.”*

A város hibái azonban második pillantásra már szembetűnnek. A (természeti) szépséggel társított jól ismert poétikai elemek könnyen alkalmazkodnak a város kiemelt részeinek leírásához, ám a szavakból épülő város nem azonosul a látvány-Budapesttel, hanem egyrészt a leírás nyelvezetében, másrészt a megidézett szóbeli fordulatokban és nyelvi sajátosságokban elkülönül attól, hogy a tematizált város kettősségén túl a megfigyelés és a leírás összeegyeztethetlenségét domborítsa ki:¹⁴

¹³ Hasonló módon tett Ábrányi Emil is, aki EPILOG című verseskötetét ajánlotta „Budapestnek szülőváros[ának], hűség[e] jeléül”, ám Rudnyánszkytól eltérően nem szentelt egyetlen verset sem a fővárosnak a kötetben.

¹⁴ Burton Pike: THE CITY AS IMAGE. IN: THE CITY READER. Szerk. Richard LeGates–Frederic Stout. London–New York: Routledge, 1997. 246.

„Oh boldog az, ki egyszer lát s először!
Első látásra szép vagy, Budapest...
Ha ép a Dunapart felé vetődöl,
Szemed káprázik, véred forrni kezd;
Vágy az Andrássy-úton képzelődöl,
Tündérorságba érhetsz egyenest.
De jaj, ne nézz se jobbra ám, se balra, –
Vískók előtt süil ott a tök s az alma.

Lépten-nyomon német szó, piszok.
Szomszéd divatcikk és zsidó itt még;
De már földöttek a kanálisok,
S a séta-kertek elkerítvék...”

A befejező versszakok rendre a fiatal („gyerek”) város gazdagságát sorolják, erőteljes organikus szóképekkel jelentik be a fejlődés gyors ütemében lévő város kiteljesedésének lehetőségét: „Ez a zsidóság, ez a kedv s erő! / Az élet e friss vérű lüktetése! / Ez a felszállás oly gyors, vakmerő; / De nem tudok csüggedni, félni mégse! / Új s új forrásod buggyan mind'elő; / És összeolvad, egyaránt igézve...”

Rudnyánszky a GALAMB A FŐVÁROSBAN című versében ugyanakkor a városi tömeg és az egyetlen, de már haldokló természeti jelenségként felbukkanó galamb viszonyát tematizálva sokkal engesztelhetlenebb ítéletet alkot a nagyvárosról. A MARGITSZIGETEN című költeményében is a városban szigetként jelen lévő természet és a város élete közötti szembenállást hangsúlyozva, a (költői) képzelet erejét fölébe helyezi a tömegben létező ember vágyni és álmodni képtelen tulajdonságának, miközben sokkalta önállóbb nyelvi-poétikai térben helyezi el a város leírását, mint a természetét:

„Álom ez? Nem! Szép valóság.
Rám hajolnak itt a rózsák;
S míg a fűben heverészek,
S ring fölöttem madárfészek,
S friss virágos, zsenge lombon
Vágyaim szárnyát kibontom
S lelkem ábrándozva néz szét:
Ott a város köde, füstje,
Ott az élet, forrva, küzdve,
Szinte hallom lüktetését.

Zúg a lárma; szűk utcákon
A tolongó népet látom:
Fárad, izzad, – vézna, sápadt;
Szíve fáj, ha vágya támad...”

A költészet kivonulása az életből azután olyan esztétikai programmá válik Rudnyánszky számára, hogy későbbi verseiben sem tud szabadulni tőle. A már említett ÚJ KÖNYV című kötetben lévő TÖREDÉK (EGY VERSES REGÉNY ELŐHANGJA) című vers hasonlóképpen szembeállítja a költészet mennyei hangjait és az utca meg a tömeg zsváját, vagyis nem képes – Kisshez hasonlóan – poétikai tényezővé avatni az antropomorf zajt.

E kötet két további darabja tematizálja még a várost. A BUDAPEST című a már tapasztalt érmetaforát bontja tovább, s a magyar főváros vezéri szerepét domborítja ki. Poétikai szempontból jelentősebb azonban A FŐVÁROSBAN című szöveg, mivel a zaj és az álom itt először (s szinte utolszor) válik Rudnyánszky-nál nyelvileg is teremtő erejűvé. A városkép ebben a keretben olyan városszöveggé lép elő, mely már nem a városi jelvilág utánzása vagy versbe foglalása, hanem a diszkurzív felépülő várostudat egyedi megjelenítése.¹⁵ A képek és hangok egyvelegéből kisejtlő város szépségét éppen annak köszönheti, hogy a tömegben elhelyezkedő én már nemcsak kívülálló szemlélője és megalkotója lesz a nagyvárosi forgatag látképének, hanem részese is, aki ugyan egységét észlelni képes, de önmagát csak mint ugyanazon „mese” alkotóelemét leli föl. Ez a „mese” nem szembesül régi mítoszokkal, mert szereplői egyként a városi mitológiából ismeretesek. Háttér és kép, alak és alakzat, hang és zaj egyaránt a város képlékeny közegétől nyeri létét:

*„Zúg a város; életében
Lázás gyors az érverés,
Fényén a sok utca-sornak
Mind a képek összefolynak –
Bűvös álom az egész.*

*Palotáknak cizfrasága,
Uri dámák dús meze,
Sápadt munkás, vézna gyermek,
Gógös arcok, márvány-termek –
Ködbe tűnnek mint mese.*

*Én csak nézem s fájni érzem
A tömegben szívemet, –
Sivatagban, pusztaságon
Bús magányom, árvaságom
Ily kietlen nem lehet!”*

Bár a lírai én individualitását fellelhetőnek hirdeti, erről való bizonyossága megkérdőjelezhető, amennyiben felfedezzük a kapcsolatot Arany már idézett Az ÖRÖK ZSIDÓ című versével, miáltal a megszólaló én nem eredendő szingularitásként, hanem egyfajta esztétikai viszony alapján létrejött szubjektumpozícióban ismer önmagára:

*„Jön, megy a nép; a tolongás
Képe úgy szédít s ragyog, –
Mégis e nagy zibongásban,
Bár surolnak annyi százan,
Én csak egyedül vagyok.*

*Lelkem édes dallamával
Össze nem cseng e zene;
Nincs, ki engem itt megértsen
S örömben vagy szenvedésben
Vélem együtt érzene.”*

¹⁵ Vö. K. Stierle: i. m. 50.

Szentessy Gyulát mint a „nagyváros oly rétegeit” bemutató költőt tartja számon az e korrall foglalkozó irodalom, ahová más alkotók „*tekintete nem hatol: a proletár és a szegény kispolgár nők rétegét*” veszi számba.¹⁶ Habár tematikusan valóban sok alkotása hozható kapcsolatba a nagyváros színterével, a nyelvi-poétikai megalkotottság szempontjából kevésbé tetszenek rétegettnek a nála megjelenő reprezentációs módok. A kilencvenes évek közepén született elbeszélő költeményében, mely A RAJONGÓ címet kapta, a nagyváros eladdig észre nem vett helyszíneire vezet el olvasóját, ám jelenetezésének újszerűsége mellett csupán a költő világának és a munkásrétegnek a kontrasztja érdekes, a poétikai megformáltságra a bevett elemek ismétlése jellemző: „*Éj van. Falun ilyenkor néma csend / [...] / A nagyvárosban zakatol a gép, / A gyár világos, míg az ég setét. / Kétszáz rabszolga némán dolgozik, / Családról és otthonról álmodik.*” Más versekben hasonlóan a szellemi és tárgyi világ szembenállása teremt lehetőséget a lírai én pozicionálására, mely szinte kizárólag a – kivételképpen a (tenger)metaforával s nem a korra jellemző hasonlattal megidézett – városi léttől eltérő világot jelentő álmok birodalmához kötődik: „*Ide ér a város csapható moraja, / Zsongva tör meg itt béke partjain, / Nem kísér utamra semmi, semmi más, csak / Szárnyukat kibontó fényes álmaim.*” (CSÓK AZ UTCÁN.) Szentessyhez és Rudnyánszkyhoz hasonlóan Vargha Gyula is a fiatal főváros színét és visszaját foglalja versbe AZ ORSZÁGHÁZA című alkotásában. Az ifjúság és a hozzá immár elengedhetetlenül tartozó vérkeringés trópusa egyszerre térbeli képe a város labirintusszerű, hálózatos terjeszkedésének, illetve lineáris vetülete a fejlődés folyamatosságának és intenzitásának: „*Kél Budapest, Széchenyi álmaképen, / Gyár gyár után, új s új palotaszor, / S a nagy város száz lüktető erében / Ifjúi élet pezsgő árja forr.*” A DUNAPARTON című költeményben viszont statikus helyzettel szembesülünk, ahol a köd mint halotti lepel csak sejteni engedi a város múltjával is azonosítható budai várat, s a fény, amely áttűnik a ködön, egy hasonlatban elhelyezett metafora és figura etymologica segítségével vonja együttesen magához az elmúlás és a remény képzeteit:

„*Megborzongok, talán a ködtől,
Mely a folyam s a part fölött düll,
Lomhán, sűrűn hömpölyögve végig,
Belepve mindent földtől égig.
Nem látom már a vár fokát,
Csak a sok kis fény pislog át,
Mint a végig gyászszal szegett
Koporsón a fényes szegek.*”

A modern magyar költészet kezdeményezői között az a bizonyos esztétista vonulat, mely az álom megidézésével mintegy kompenzálni kívánja az életvilág változásaiból származó deficitet – már az előbbieken is erőteljes hatásúnak mutatkozott. A főváros viszonylatában kettős az a mód, ahogyan ez a kompenzáció poétikailag megvalósítható. Vagy a természet szépségével és a falusi élet csendjével veti össze a város fenséges tapasztalatát, előbbiekhöz a bevett költői megoldásokat – köztük az álmodozás természetes feltételeit – segítségül hívva, vagy a nagyvárosi tér éjszakai képét mint eladdig ismeretlen helyszínt és az álom idejét helyezi egymás mellé. Szalay Fruzina verseit a szá-

¹⁶ Komlós Aladár: A MAGYAR KÖLTÉSNET PETŐFITŐL ADVIG. Gondolat, 1980². 374.

zadforduló közönsége általában könnyed műviességük miatt kedvelte, amely nagyvárost tematizáló verseit is jellemzi. A városi közeg természetté válása a SUGÁR című versben a víz és a város zaja a tömegbe való alámerülésként inszenírozódik: „A nagy város zsbongó víz zajával / Kaczagva, tiündökölve fog körül. / Az utca hangos, mozgó tarka képen / Tekintetem vidáman átröpiül.” Az éjszakai világ azonban ellentéte ennek a zsbongásnak, ahol csend van, s képeket kizárólag a költészet toposzai, illetve az álom biztosíthatnak:

„A nagyvárosra lankadt csend hajolt,
Az utcán elcsitult a nesz,
Ezüstöskék ottfenn az ég; a hold
Órája ez.

A fák felett sóhajtó szél csap át,
A lomb mormolva ébredesz,
Mély illat kél; az éji violák
Órája ez.

Az éjjel hívös karja tárva van,
Az érzés bágyadásba vesz;
Az álom édes, boldog, hangtalan
Órája ez.”

Az álom mint teremtő tényező más költők esetében is termékenyen módosítja a tájleírás öröklött lehetőségeit a város színterének képét illetően. Telekes Béla költészetében is a nagyvárosi éj alkotja azt a keretet, amelyen belül az elveszett (hangtalan és kép nélkülivé lett) természeti környezet helyét betölti az új közeg produktív tere. RAZZIA című költeményében az éjszakai város az álmok segítségével új mitikus helyként jelenik meg:

„Ködös, szomorú éj a városon...
Csöndjén át hang csak nagy ritkán oson.
Eljátszván színes szerepét az utca,
Boszorkányos mély álmait alussza.
[...]
Éjfél felé pereg már az idő.
Egy kéz jelenést jelenésbe szó.
Száz kép káprázva és száz hang zihálva –
Vívódón vegyül a nagy éjszakába.
Innen-onnan tejszín gömb – éji nap –
Villámos méhe ont fényt álmatag
Függönyös, nagy üveglapok mögül
Zaj, zene zsong unott-kedvetlenül.
Golyók kocognak, pénz cseng, kártya röppen
És czéda szó s czédább lány ajkon, ölben.
Hang, arcz, mind oly fáradt, hosszúra nyúlt...”

A reggeli város ezzel ellentétben nem szorul a teremtő álom hallucinatórikus erejére, hiszen a hangok, a képek, a fények – bár éles ellentétben állnak az éjszakai szcéná

ilyetén elemeivel – megszokott leíró környezetükben nyerik el újra helyüket: „Fölbredt a város: küirt, síp, harang, / Az élet zaja, ezerféle hang. / Az utcán újra játék, szín, szerep. / Szédelő kín, kéj, harag, szeretet...” Mind Szalay, mind Telekes verseiben a nappal és éjszaka ellentétében szembesülünk azzal a kettős poétikai tapasztalattal, mely a tájleírás rutinszerűvé vált gyakorlatával közeledne a városhoz, ám az éjjeli színtér esetében már nem feltétlenül képes erre a rutinra támaszkodni, és az álom tevékenységéből fakadóan új elemekkel és eszközökkel népesíti be a megváltozott közeget.

Az éjszakai környezet sajátos megragadása nem az egyszerű vulgarizálásban, inkább a profanizálásban megy végbe a magyar költészet emez időszakában. Ahogy Szentessynél és Telekesnél a nagyvárosi visszásságok kifejeződnek, megfeleltethető a szakrális-liturgikus horizont továbbélésére ráutalt, de attól elkülönülőni vágyó igénynek. Makai Emil költészetében jelen vannak olyan szakrális elemek, melyek folytonosan feszültségbe kerülnek a színre vitt jelen szakralitáshiányának tapasztalatával. A fiatalon zsidó költészetet fordító költőnek A MÉLYSÉGBŐL című szövege például a 130. zsoltár kezdetére utal (DE PROFUNDIS... címmel is közölt máskor verset), a jelenetezés azonban a zsoltáros reményében már nem képes osztozni. A vers mintegy a túlvilággal azonosítja az éjszakai várost, melyben a lírai én – mintegy semmiként – nemcsak hogy beleolvad a nekropolisznak mutatkozó közegbe, de tevékeny résztvevőként (negatív irányban) alakítja is azt:

„S hogy árnyakkal benépesül a város
S pihenni térnek, kik pihenni tudnak,
Az utca lankadt, a levegő álmos –:
Magam ilyenkor indulok el utnak.
Tornyos, nagyuri paloták tövében,
Mint egy sötét folt, surranok el éppen
S e folt, e semmi akármire lép:
Az éjjel ott egy árnyal feketébb.”

A RORÁTÉ című versben a munkából éjjel hazafelé tartó alak perspektíváját követheti nyomon az olvasó. A KÜLVÁROSI ÉJ megoldásaira emlékeztető fokális mozgás során az éjszaka sajátos alakjait, hangjait követhetjük, mígnem a főalak egy hajnali ájtatosság színhelyénél többekkel együtt bámészkodni kezd. Az éjszakai mulató, mely imaházzá alakul át, megidézi a szakralitás mezejét, ám minduntalan szembesül az utca és a helyszín eredeti rendeltetése szerinti hétköznapisággal. A látványossággá (le)fokozódó szent cselekmény szintén az élet hiányával kapcsolódik össze, de ez esetben a nagyváros mint környezet teljességgel magába olvasztja az emberi hangon felcsendülő imákat, míg az értékek ütközéséből sem a szent, sem pedig a profán szféra nem kerül ki győztesen:

„Kelet felől a nap emelkedőben,
Egy fény sugar arcán végigszalad...
Elszállingóznak társai, csak ő nem,
Pillái álmosak – de ott marad.
Mégkönnyebbülne, nem érezne vádat,
Velük ha egy zsolozsmát mondana...
De elnyeli az ájtatos imákat
Az ébredő főváros zaja.”

Mivel a nagyváros először a költészetben vált művészi témává, mégpedig Juvenalis satíráiban,¹⁷ nem csoda, hogy a magyar költészetben is van példa erre a műfajra az adott témában. Kozma az ÓH BUDAPEST! című satírjában gyönyörű cigánylányhoz hasonlítja a magyar fővárost, akinek szépsége – minden ízléstelensége és hibája ellenére – vitathatatlan. A városnak mint női attribútumnak rengeteg aspektusát olvashatjuk Heltai Jenőnél, kinek szövegei a legjobb példák a vulgárisabb irány bemutatására. Ezekben a versekben nem a tragikum lesz uralkodó, hanem a dalnak a sanzon könnyed komikuma irányába történő elmozdítása. A város topográfiájának, az utcák leírásának, a hely fellelhetőségének a nőekkel való találkozások egyénített, csak az adott környezetben érvényes mitológiája ad értelmet. A város itt nem mint megszemélyesített nő szólaltatik meg, de mint viszonyok határolta térkép ismerhető fel (hasonlókra lelhetünk Ignotus EMLÉK és Makai Az ANDRÁSSY-ÚT című versében is). A KEREPESI ÚT és a KORZÓ színterének főbb tájékozódási pontjait egyaránt a találkozások eseményei cövekelik ki. A BUDAPESTI NÉPDAL már címében is ironikus távlatot jelöl. A népdal játékos dalmosságát meghagyva a téma erőteljes palinódiáját olvashatjuk itt. A budapesti szépasszony leírása során olyan szavakat és viselkedésmintákat sorol fel, melyek alapján a városlakók habitusa és erkölcsisége idéződik meg (legbeszédesebben a rímek segítségével: flörtölés-böjtölés): „*Kávéházban elolvassa a lapot, / A lapot, / Így talál a randevúra alapot / Alapot.* / »Gentry asszony« álnév alatt levelez, / Levelez, / Az urát meg úgy hívják, hogy Abelesz, / Abelesz.”

Mindezeknek az ismert és kevésbé közkézen forgó verseknek az ismertetése rávilágíthat arra, hogy a főváros megismerhetősége már nemcsak a fejlődés tettenérésén, a strukturálódás külsőleges jegyeinek felsorolásán alapul, hanem a város fejlődésében létrejövő életvilágbeli események tapasztalatának különböző megjelenítési módozatain. Az alakuló, változó nagyváros nemcsak tükröződik az irodalomban, mint azt Schöpflin Aladár gondolta városvédő esszéjében,¹⁸ hanem tevékeny alakítója is a városról adott képnek. S jóllehet a kora modern magyar lírai kezdeményezések sokszor kimerültek az esztétizálás kompenzatórikus törekvéseiben, mégis az általuk megképzett horizont, amely a nagyváros megjelenésével alternatív élethelyzeteket zár magába, egyre kevésbé volt képes befogni a régiek szempontjait annak érdekében, hogy a mindenkori jelen radikális másságával szembesítsék azokat. Inkább a jelent kezdték el fokozatosan idegenként tapasztalni, s e tapasztalatból az esztétikai elem sokrétű aktivizálása segítségével próbáltak erényt kovácsolni – többnyire azonban elvértvén az esztétikai tapasztalat átalakításában rejlő lehetőségeket. Ám ezek a vétségek minduntalan mégis olyan önálló olvasatokat hoztak létre, melyek a városnak mint térnek és kulturális tényezőnek poétikus és mitologikus áthelyezését célozták meg, s alternatív, láthatatlan, ám jól olvasható városokat teremtettek.

¹⁷ Angelika Corbineau-Hoffmann: KLEINE LITERATURGESCHICHTE DER GROSSSTADT. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003. 129.

¹⁸ Schöpflin Aladár: A VÁROS. In: uő: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK. Szépirodalmi, 1967. 41.